

Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 8 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2016

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр.)
С65

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 10.05.2016 р. №491)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Десятничук І.О., завідувач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат історичних наук, доцент

Шатковська А.Ю., викладач Прилуцького гуманітарного педагогічного коледжу ім. І. Франка, кандидат історичних наук, викладач-методист

Татаринов М.В., вчитель-методист методичного відділу заочного (дистан.) навчання інституту післядипломної освіти Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

С 65 Історія України : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2016. — 304 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4478-3

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

© Сорочинська Н.М., 2016
© Гісем О.О., 2016

ISBN 978-966-10-4478-3

© Навчальна книга — Богдан, 2016

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

За цим параграфом ви зможете:

Тут зазначено основний зміст того, що вам необхідно буде опрацювати у зазначеному параграфі.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені шрифтом жирного накреслення у тексті параграфа.

Документи розповідають

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Постать в історії

Відомості про видатних діячів, їхній внесок в історію.

Запитання та завдання

Цей знак позначає додаткові запитання і завдання у тексті параграфів, завдання для роботи з текстовим джерелом чи ілюстрацією, картою.

Цікаві факти

Цікава інформація, пов'язана із матеріалом параграфа.

Закріпимо знання

У цьому пункті подано питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також пропонуються завдання проблемного характеру.

Висновки

У цьому пункті викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням:
<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ЛЮБИ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви продовжите вивчати систематичний курс історії України. Він дозволить вам сформулювати уявлення про події минулого нашої Батьківщини у XVI–XVIII ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які своєю чергою поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова (поняття, терміни, імена) і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи малюнки, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу загалом. У тексті параграфа, після кожного пункту вміщені запитання, які покликані допомогти вам опанувати головну думку опрацьованого матеріалу. Також питання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному.

Після кожного параграфа подано запитання і завдання. Вони допоможуть вам зрозуміти вивчений матеріал загалом. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати прочитане за наведеними після неї узагальнювальними запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне–два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, посилаючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Узявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку і продовжите ознайомлення з історією.

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 7 КЛАСІ

У 7-му класі ви вивчали історію України доби Середньовіччя. Цей період став важливою віхою у становленні державності на українських землях. Так, у цей час постала, досягла розквіту і занепадала Київська держава — Русь-Україна. Її спадок став надбанням Галицько-Волинської, а згодом Литовсько-Руської держави. Пригадаймо основні віхи цього розвитку, розглянувши і проаналізувавши малюнки.

- ?** 1. Які заняття давніх слов'ян відображає малюнок? 2. Чому слов'яни будували укріплені городища?

- ?** 1. Кому сплачують данину наші предки? 2. Який вплив мали зображені прибульці на розвиток Русі?

- ?** Подію правління якого київського князя відображено на малюнку? Про що вона свідчила?

? Яку літописну історію передає ілюстрація? До чого призвів учинок княгині?

? Зображена картина має назву «Падіння Хозарії». Діяльність якого князя вона відображає? Яку подію змальовує? Які наслідки мав для Русі розгром Хозарського каганату?

? Коли відбулася подія, відтворена на картині? Назвіть причини та наслідки хрещення Русі.

? З іменем якого князя пов'язують створення першого писаного збірника законів Русі? Яке у нього було прізвище? Чим ще уславився цей правитель?

? Чим була зумовлена поява такого інституту влади на Русі, як з'їзд князів? Які питання вирішували на них?

? Який князь завдав поразки німецьким хрестоносцям у битві, зображеній на малюнку? Коли відбулася ця подія?

? На малюнку зображена героїчна оборона Києва. Яку навалу намагалися стримати кияни? Коли відбулася зображена подія? Який епізод оборони намагалися відтворити художники?

? Яка подія зображена на малюнку? З якою метою князь погодився на цей акт?

? Картина відображає епізод участі полків з українських земель у Грюнвальдській битві. Коли відбулася ця битва? Війська яких держав зійшлися у ній? Яке вона мала значення? Полки з яких українських земель зображені на картині?

? На фрагменті картини зображено Костянтина Острозького у битві під Оршею. Коли вона відбулась? Які її результати і наслідки? Чим ще уславився князь?

§ 1. ВСТУП ДО НОВОЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1. Нова доба в історії України

Закінчилися літні канікули, і розпочався новий навчальний рік. У 8-му класі ви серед інших навчальних предметів продовжите вивчення систематичного курсу історії України.

Розглядаючи особливості розвитку суспільства на території нашої держави, ви ознайомитеся із подальшою історією українського народу, його боротьбою за свою незалежність і пов'язаними з нею подвигами, тріумфами та трагедіями.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні історичні періоди — етапи її політичного, суспільного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню й середньовічну історію України.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
близько 1 млн років тому — IV ст. н.е.	V ст. — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	XIX ст.	Початок XX ст. — 1939 р.	1939 р. — початок XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися багато нового з історії України. Згідно з традиційною періодизацією, період, який ви вивчатимете, в історії нашої держави називають **козацькою добою**. Саме українське козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку цього часу на українських землях. Одним із найголовніших здобутків означеного періоду було виникнення Української козацької держави — Гетьманщини, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Також ви матимете можливість познайомитися із багатьма непересічними історичними постатями цього часу, які були творцями історії України цієї доби.

Козаки (худ. В. Калинінський)

Проте таке трактування періоду значно звужує розуміння доби, зводячи її лише до подій, пов'язаних із козацтвом. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби синхронізувати з європейською історією. Згідно із загальноєвропейською періодизацією історії, період XVI–XVIII ст.

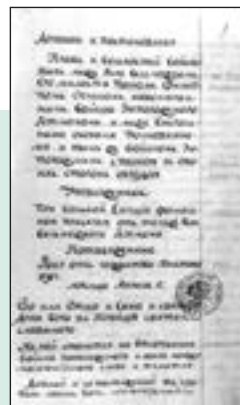
прийнято називати **раннім Новим часом**, або **ранньомодерною добою**. Європейські історики при дослідженні цього великого проміжку часу зосереджують головну увагу на прогресі науки і техніки, індустріальному розвитку, становленні ринкових відносин (системи капіталізму), появі нових суспільних груп і класів, поширенні політичних прав серед широких верств населення, утвердженні демократії в системі правління, на зародженні нових явищ у мистецтві тощо. Чи можна з такого ракурсу поглянути на історію України цієї доби, чи відбувалися процеси модернізації, спробуємо зрозуміти на сторінках цього підручника.

? Яку назву має період, який ви будете вивчати у 8-му класі?

2. Історичні джерела

Пізнання минулого, як вам уже відомо, відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками **історичних джерел**.

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Кожне окреме джерело відображає лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Історичне джерело є свідченням минулого, як і будь-який свідок щось недоговорює, про щось не знає, іноді просто вводить в оману. Внаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише

Сторінка «Конституції»
П. Орлика

Козацька зброя

Реконструкція оселі

? Які види джерел відображають малюнки, фото? Які джерела доцільно використовувати для вивчення раннього Нового часу історії України? Які з джерел домінують?

способом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел, їх критичного аналізу. Завдання історика — так поставити запитання до джерела, щоб більше дізнатися і водночас не стати жертвою обману.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують ранній Новий час історії України, залишаються речові, писемні, усні, мовні та етнографічні. Водночас, порівняно з попередньою добою, помітно збільшується кількість писемних джерел. Саме вони стають головними свідками епохи. З невеликою їх частиною ви зможете ознайомитися на сторінках підручника.

Історичні джерела — все, що створене у процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

ВИСНОВКИ

Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого, вони не зможуть зрозуміти сучасне і спрогнозувати майбутнє.

Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

На чому наголошують європейські вчені при вивченні ранньомодерної доби? Чому вони називають період XVI–XVIII ст. ранньомодерною добою?

Основну частину ранньої Нової доби історії України становить історія українських земель у складі Речі Посполитої, Московської держави — Російської імперії. Проте у цей час постала Українська козацька держава, яка продовжила традицію українського державотворення.

Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який період історії України називають раннім Новим часом?
2. На які періоди поділяється історія України?
3. У чому принципова відмінність у розумінні періоду історії, що ви будете вивчати, між традиційною періодизацією і європейською?
4. За якими типами історичних джерел вивчають ранній Новий час історії України?

РОЗДІЛ І

Українські землі в XVI ст.

§ 2. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ вказувати, у складі яких держав перебували українські землі у першій половині XVI ст.;
- ▶ характеризувати соціальний склад населення українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі.

1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.

У першій половині XVI ст. українські землі продовжували перебувати у складі різних держав. Переважна більшість земель входила до складу Великого князівства Литовського. Це такі землі, як Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина. Галичина, Белзщина, Холмщина і Західне Поділля були складниками Польського королівства.

З середини XIV ст. Буковина належала Молдавському князівству. Коли в 1514 р. останнє потрапило в залежність від Османської імперії, на Буковині було створено військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю, яка безпосередньо підпорядковувалася османам.

Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Внаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття, як і інші землі королівства, поділили між собою австрійські Габсбурги (західна частина) й Османська імперія (східна частина краю стала складником залежного від османів Трансильванського (Семіградського) князівства).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримське ханство, яке з 1478 р. було васалом Османської імперії. Південним узбережжям Криму та деякими фортецями Північного Причорномор'я безпосередньо управляли зі Стамбула.

Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави.

? Між якими державами були розділені українські землі станом на середину XVI ст.?

2. Соціальна структура суспільства. Привілейовані стани населення

Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. Основними станами були шляхта, духовництво, міщани й селяни. За своїми правами стани поділяли на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і наявністю привілеїв.

Шляхта (від нім. — рід, покоління, походження) — привілейований панівний стан у Центрально-Східній Європі (Польщі, Угорщині, Литві, Чехії та ін.) в XIV—XVIII ст.

Привілей — пільга, право, надане володарем окремим особам, групам людей, станам.

На межі XVI–XVII ст. переважно завершилося правове оформлення особливого соціального і політичного статусу шляхтича, а також його фактично монопольного права на землеволодіння й участь в урядово-адміністративному та законодавчому житті держави. Всі раніше існуючі відмінності між різними привілейованими верствами суспільства (князі, пани, зем'яни, бояри) були приведені до єдиного знаменника. **У 1528 р.** був здійснений **попис земський** (перепис шляхти), який чітко визначив, хто належить до шляхти. Остаточню статус і привілеї шляхти були оформлені **Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 років**. Шляхта становила близько 10 % населення українських земель. Особливість і унікальність статусу шляхтича реалізовувалися по-різному. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхтич користувався правом суду й необмеженого володіння та розпоряджання підданими, у той час як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. За поранення чи вбивство привілейованої особи покарання передбачалося набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство стосовно представників інших станів. Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у пові-

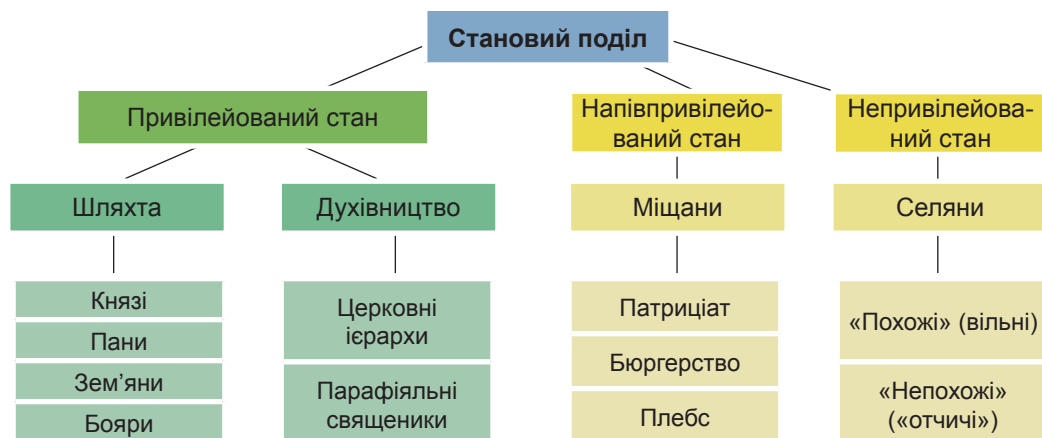

Шляхтичі (XVI ст.) (худ. Я. Матейко)

Сторінка з I Литовського статуту

Становий поділ українського суспільства в XIV–XV ст.

Сейм 1622 року
(гравюра Джіакомо Лауро)

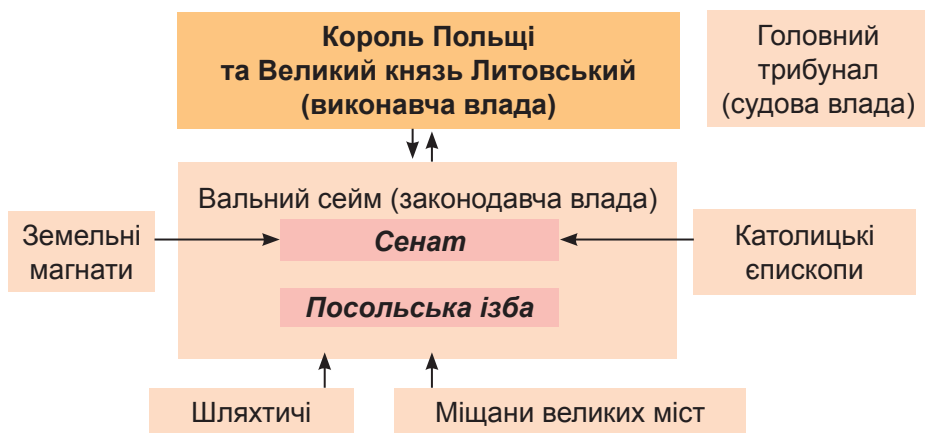
Король у сенаті
(гравюра Я. Галлера)

тових сеймиках, обиранні послом на вальний сейм чи судовий трибунал, посіданні судових і земських урядів, а також у привілеї обіймати всі вищі державні посади.

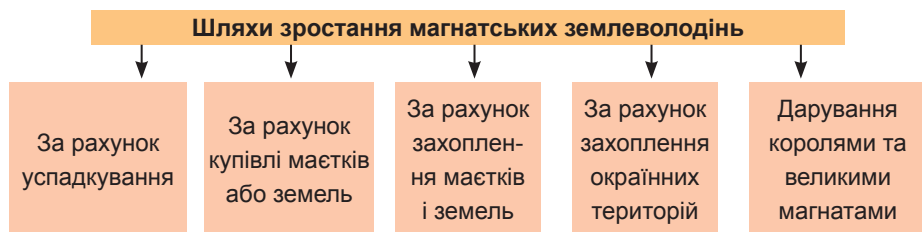
У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом успадкування та необмеженого розпорядження землею. Його маєток звільнявся від військових постойів і будь-яких повинностей та податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

Натомість після поширення польської влади на українські землі у складі Великого князівства Литовського (в результаті укладення Люблінської унії 1569 р.) серед шляхти виокремилася група, яка мала давнє князівське походження (**титулована знать**). Їх окремий статус був закріплений постановами Люблінського сейму, а також завдяки посадам воєвод і каштелянів (управителів королівських замків) закріпила за ними дещо ширші права на управління українськими землями. Згодом породичавшись із заможними польськими родами (**панамі**), вони склали прошарок шляхти, яку стали називати **магнатами** («**королятами**»).

Серед найбільших магнатів виокремлювалися родини Острозьких, Заславських, Сан-

Система влади в Польщі і Великому князівстві Литовському

Права магнатів на придбані або загарбані землі затверджувалися великокнязівськими та королівськими грамотами. Із кінця XVI ст. сейми дозволили королю роздавати на «вічність» особам зі шляхетського стану «пустині» у Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, а й заселені селянами та козаками землі

гушків, Чарторийських, Гольшанських-Дубровицьких, Корецьких, Вишневецьких, Четвертинських та ін.

Їхні велетенські земельні володіння лише номінально підлягали державному контролю. Це були терени, де була лише влада магната, забезпечена власною адміністрацією, військами, збиранням податків, потужними зв'язками при королівському дворі, сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо.

Станом на середину XVII ст. магнатам вдалося захопити в Україні близько 70–80 % селян разом із землею.

Ще одним привілейованим станом українського суспільства було **духівництво**. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духівництво. Становище

Латифундія — велике земельне володіння.

Визначним представником української шляхти другої половини XVI — початку XVII ст. був князь, магнат, культурний діяч **Костянтин-Василь Острозький** (1526–1608). Він був гідним продовжувачем **Костянтина Івановича Острозького** (1460–1530). Його небезпідставно вважають найвидатнішою особистістю роду Острозьких. Наприкінці XVI ст. був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Володів великими маєтностями на Волині, Галичині, Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, 10 містечок і 670 сіл. Річні прибутки князя становили близько 10 млн злотих, що складало два бюджети Речі Посполитої.

*Костянтин-Василь
Острозький*

Обіймав посади старости володимир-волинського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи був фактичним господарем українського прикордоння або «некоронованим королем Русі». Висувався претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа і московський трон після смерті царя Федора у 1598 р.

Послідовно захищаючи право України, виступав проти укладання Люблінської унії, вважаючи, що та має стати третім рівноправним суб'єктом Речі Посполитої поряд з Польщею і Литвою. Підписав унію лише під загрозою втрати маєтностей.

Відомий своєю меценатською діяльністю. Підтримував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Заснував школи у Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерському монастирі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському та Києво-Печерському монастирях. Був противником Берестейської церковної унії. Виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

Завдяки матеріальній допомозі князя у Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі, збудували церкви Миколи Доброго й Різдва-Предтечинську на Подолі. Острозький вважався також патроном понад тисячі православних церков на українських землях.

Докладніше з діяльністю князя ви ознайомитеся в інших параграфах підручника.

нижчого духовництва було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії, та приходу.

Також духовництво на українських землях поділялося на католицьке і православне. У Польщі, Литві, Угорщині католицьке духовництво користувалося більшими привілеями, ніж православне. На відміну від католицького, православне духовництво обкладалося податками і не мало місць у сенаті сейму.

? Які основні привілейовані стани суспільства існували на теренах України з XVI ст.?

? Хто такі магнати? Якими правами вони користувалися?

3. Напівпривілейовані й непривілейовані верстви населення

До напівпривілейованого стану належали **міщани**, які мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. У той же час були зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства**, або середньої за рівнем заможності частини міщанства, належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був **плебс**, який включав у себе дрібних ремісників і купців.

Крім того, мешканці міст на українських землях поділялися за релігійною ознакою: католики, православні, парафіяни вірменської церкви, іудеї, мусульмани, а з середини XVI ст. формуються громади протестантів.

Переважну більшість населення українських земель (близько 80 %) становило селянство, яке було непривілейованим станом. За своїм правовим становищем воно поділялося на «непохожих» (або «отчичів») і «похожих» (або «вільних») селян. Правом безперешкодного переходу від одного землевласника до іншого користувалися лише останні. «Непохожі» примусово й безоплатно працювали в господарстві пана і становили п'яту частину селянства.

За характером виконуваних повинностей селяни поділялися на три групи. Слуги були особисто вільними селянами, які за службу своєму володареві отримували землю і звільнялися від інших повинностей.

Польське духовництво першої половини XVII ст. (худ. Я. Матейко)

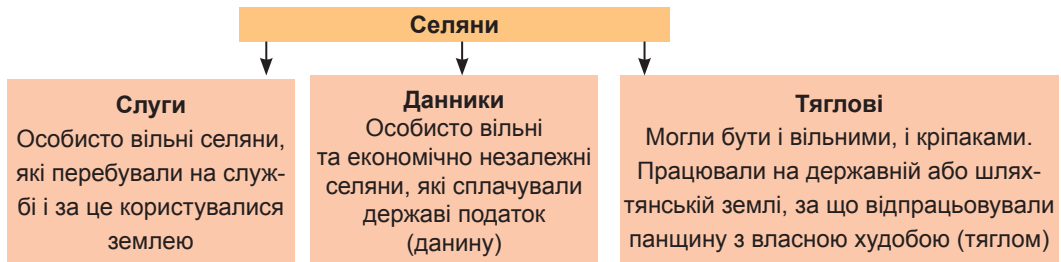

Міщани XVI ст. (худ. Я. Матейко)

Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили **данники**. Це були вільні селяни, які сплачували державі данину (чинш) нату-рою або грошима. **Тягловими селянами** називали тих, які не мали власної землі й за користування землею пана відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільни-ми, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціаль-ний прошарок козацтва, яке займалося степовими промислами і боролось з та-таро-турецькими нападниками. Наприкінці XVI ст. воно оформлюється в окре-мий стан суспільства.

Які верстви суспільства користувалися виборчими правами?

ВИСНОВКИ

У XVI ст. суспільство на українських землях зберігало становий ха-рактер.

Привілейовану частину населення становили шляхта і духовництво.

Серед шляхти виокремлювалися магнати, які, маючи значні зе-мельні латифундії, фактично контролювали місцеву владу і вплива-ли на державну політику.

Напівпривілейовану частину населення становили міщани.

Найчисленнішу частину населення українських земель становили селяни, які були позбавлені будь-яких привілеїв.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. На які стани поділялося населення українських земель?
2. Які стани користувалися привілеями?
3. Який стан мав право на володіння і розпорядження землею?
4. Чим була зумовлена поява магнатів?
5. За яким принципом поділялися мешканці міст?
6. На які групи поділялося селянство?

§ 3. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА І МІСТА: ФІЛЬВАРКИ, ЦЕХИ. ТОРГІВЛЯ. СІЛЬСЬКЕ ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості економічного розвитку українських земель у XVI ст.;
- ▶ ознайомитися зі структурою та функціонуванням фільваркового господарства;
- ▶ з'ясувати суть магдебурзького права.

1. Розвиток сільського господарства

Основою сільського господарства на українських землях у XVI ст. продовжувало залишатися землеробство. У Галичині, на Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини і Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Проте поряд із сохою стало більш поширеним використання плуга із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства, розвивалися тваринництво, городництво, садівництво і бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство. Особливо як відхожий промисел у Дикому Полі.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися переважно для власних потреб. Торгівля ними, особливо з іншими країнами, майже не велася.

*Обробіток землі (оранка і сівба)
(з мал. XVI ст.)*

? Яку домашню худобу використовували під час обробітку землі? Які знаряддя праці використовували?

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок. Був багатопрофільним господарством, у якому вся земля належала панові і яке базувалося на праці залежних селян.

У той же час сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. У володіннях короля і шляхти почали створювати фільварки, збільшувати панщину й відбирати землю в селян.

Чим різнився розвиток господарства на українських землях у складі Литви і Польщі?

2. Аграрна реформа. «Устава на волоки»

Великий князь литовський і польський король Сигізмунд II Август з метою збільшення доходів державної скарбниці вирішив організувати фільварки в королівських володіннях. У такий спосіб було започатковано першу відому на українських землях аграрну реформу.

Сигізмунд II Август

Зразком для проведення реформи стали заходи матері Сигізмунда II Августа королеви **Бони Сфорци** (дружини Сигізмунда I Старого), здійснені в її маєтках у 1530-х роках.

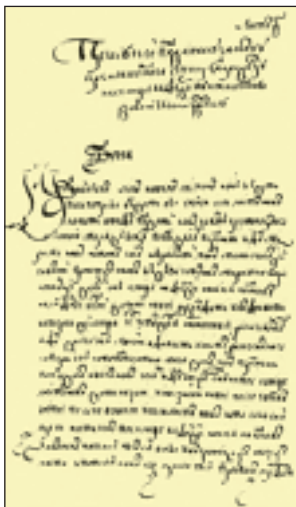
Аграрна реформа проводилася на підставі виданої у **1557 р. «Устави на волоки»**. Звідси і назва реформи — **волочна поміра**. «Устава» визначала правила виміру землі, обов'язки сільської адміністрації, селянські повинності, порядок організації фільварків тощо.

Для створення фільварків спочатку провели обмір землі. Після цього її розділили на волоки. Одна волока складала наділ у 21,36 га. При цьому враховували якість землі. Вона могла бути хорошою, середньою, поганою і дуже поганою. Якщо землю належала до поганої, то розміри волока збільшували до 46 моргів.

Реформа також упорядковувала податки і повинності, які виконували селяни за можливість користуватися землею. Раніше податки збиралися з диму. При цьому не враховувалася кількість землі, закріпленої за ним. Тепер одиницею оподаткування стала волока, що сприяло збільшенню коштів у державній скарбниці та доходів шляхти.

Поступово приватні землевласники-шляхтичі стали вводити волочну поміру і в своїх володіннях, створюючи фільварки.

Аграрна реформа передбачала єдині повинності для селян. Головними з них були **панщина** і **грошовий оброк (чинш)**. Додатковою повинністю вважалися **згони** — строкові сільськогосподарські роботи, пов'язані зі жнивими, косовицею, переорюванням землі. Додатковою повинністю вважався продуктивний оброк — **дякло**.

Сторінка
«Устави на волоки»

Ті селяни, які за користування землею виконували панщину, як вам уже відомо, називалися **тягли**. З одної волоки вони мусили відробляти два дні на тиждень панщини, чотири дні на рік згонів, платити 21 гріш оброку, давати дякло в такому розмірі: дві бочки вівса, один віз сіна, одного гусака, дві курки, 20 яєць. **Селяни-данники** з одної волоки гарної землі сплачували 106 грошів, а з волоки дуже поганої землі — 66 грошів. Крім того, вони виконували на рік 12 днів згонів, сплачували дякло в тому ж розмірі, що і тягли двори.

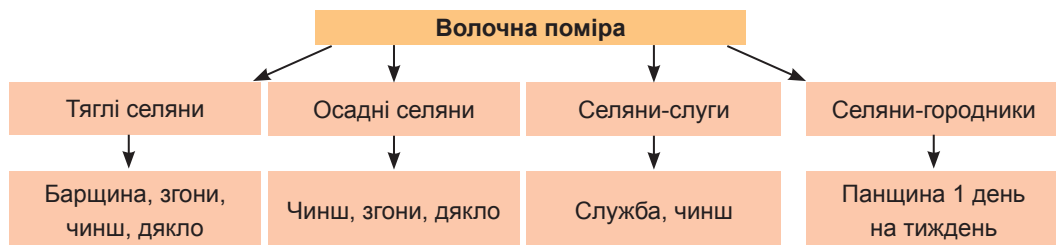
Панщина (гравюра XVI ст.)

Селяни-слуги поділялися на військових селян (боари панцирні, путні боари, служки), сільську адміністрацію (війти, тіуни), прислугу (кухарі, пивовари тощо), промисловиків (осочники, бобровники, конюхи, рибалки тощо), сільських ремісників (ковалі, теслі, гончарі тощо). Їхні повинності були строго обумовлені. Наприклад, за користування землею боари панцирні під час війни мали зі своїм конем і зброєю долучитися до війська.

У результаті реформи збільшилася прибутковість маєтків. Однак при цьому посилилася експлуатація залежних селян. Вони були прикріплені до отриманих волоків. Відбулася трансформація «похожих» (вільних) і «непохожих» (залежних) селян у кріпаків.

? З якою метою проводили реформу «волочної поміри»?

? Як змінили життя селян аграрні реформи Сигізмунда II Августа?

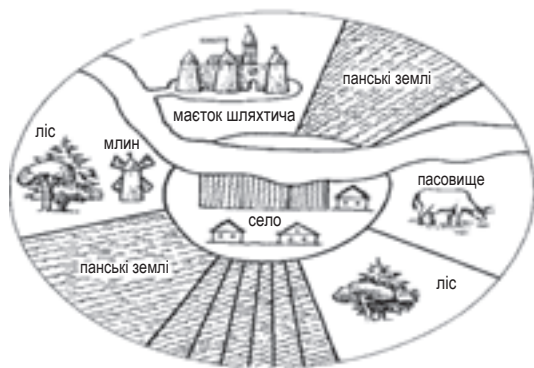

2. Фільваркове господарство

На поширення й утвердження фільваркового господарства на землях Польщі та Литви значною мірою вплинула сприятлива економічна кон'юнктура, за якої впродовж століття в Західній Європі постійно і стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію, особливо на зерно. Впродовж XVI ст. ціни на зерно зросли у чотири-п'ять разів.

Такі процеси були зумовлені багатьма причинами. Після початку Великих географічних відкриттів і «революції цін» відбувся бурхливий розвиток ринкових відносин у країнах Західної Європи, що призвів до істотного зростання міського

? Використовуючи схему, поясніть систему функціонування фільваркового господарства.

? Які б ви зробили доповнення до схеми?

населення з одночасним зменшенням кількості виробників сільськогосподарської продукції. Впродовж XVI ст. кількість західноєвропейських міст із населенням понад 100 тисяч осіб зростає із п'яти до дванадцяти. Сільське господарство багатьох західноєвропейських країн стало, як виявилось, неспроможним задовольнити попит на продовольство. Нестача компенсувалася імпортом збіжжя зі Східної Європи. Селянські господарства Східної Європи мали переважно натуральний характер і, відповідно, не могли стати джерелом забезпечення товарним хлібом. Продовольчу товарну продукцію могли постачати лише великі маєтки шляхти, які активно стали

перетворюватися на **фільварки**. Крім того, ціни на зерно зростали швидше, ніж на товари ремісників і мануфактур. Така ситуація створювала «ножиці цін» між сільгосппродукцією та промисловими товарами, що давало додаткову можливість заробітку для експортерів хліба. До того ж, відкриття й освоєння Америки наповнило європейські ринки небаченою раніше кількістю золота, срібла, коштовностей і предметів розкоші. Все це разом і спонукало шляхту до активного заняття господарськими справами, а не рицарськими звичаями.

? Які причини поширення фільварків?

Зазвичай фільварки створювали не за рахунок діючих селянських господарств, а з числа тих наділів, які або пустували після втечі селян і передавалися в оренду іншим селянським родинам за умови сплати ними панові грошового оброку (чиншу) чи частини зібраного врожаю, або за рахунок залучення різних «неужитків» — лук, пасовищ, узлісь тощо.

«Класичні» фільваркові господарства включали в себе три і більше сіл та мали в середньому по чотири–п'ять ланів орної землі (тобто близько 60–80 га). Таким чином, фільварки виникали здебільшого в маєтках середньої і заможної шляхти, а також магнатів. Після реформи «волочної поміри» фільварки існували і на державних землях — у королівщинах. У цьому випадку ними на різних правах пожиттєво володіла заможна шляхта чи магнати. У фільварках вирощували

Кон'юнктура — у широкому розумінні, це сукупність певних умов, збіг обставин, стан речей, здатний впливати на вирішення якої-небудь справи, питання, розв'язання проблеми тощо.

Фільварок — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало рис натурального господарства.

переважно жито, пшеницю, овес та ячмінь. Використовували трипільну систему господарювання. Збільшення урожайності досягалося не через удосконалення виробництва чи вкладання коштів у піднесення його продуктивності, а переважно лише завдяки посиленню визиску залежних селян, які працювали на землі. Тобто фільваркове господарство розвивалось **екстенсивним шляхом**. Для збільшення доходів шляхтичеві потрібні були нові землі й селяни. Цим можна пояснити прагнення шляхти заволодіти «вільними» землями України.

? Як було влаштоване фільваркове господарство?

? Чому фільваркове господарство розвивалося екстенсивним шляхом?

Однак на той час розвиток фільваркового господарства був надзвичайно прибутковою справою для шляхтича. Якщо надлишки виробленого у селянських господарствах збіжжя реалізовувалися на внутрішньому ринку, на міських торгах і ярмарках, то продукцію фільваркового виробництва переважно експортували. Щороку з держави вивозилося приблизно 100 тисяч лантів (200 тис. тонн) зерна, переважно (три чверті) жита. Головними торговельними воротами на західноєвропейські зернові ринки був морський порт на Балтиці — Гданськ, звідки вивозили до 80 % всього експортованого збіжжя. Неабиякому зростанню прибутків власники фільварків завдячували сприятливим кліматичним умовам, що встановилися у Європі у другій половині XVI століття. Незважаючи на низьку агрокультуру виробництва, для чотирьох основних зернових культур — жита, пшениці, ячменю і вівса — врожайність дорівнювала сам-5 (тобто з посіяного мішка зерна збирали п'ять мішків). За наступних півстоліття внаслідок виснаження по-вар-

Реконструкція шляхетського двору

Екстенсивний шлях розвитку (від лат. *extensivus* — розширюючий, подовжуючий) — спосіб збільшення обсягів виробництва шляхом кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед факторів виробництва при незмінному рівні технічної основи виробництва.

варськи експлуатованої землі цей показник упав до сам-3–3,5. Немалою мірою погіршення врожайності обумовилось і настанням у XVII ст. так званої «мало-го льодовикового періоду», що супроводжувалося різким зниженням у Європі температурних режимів та зростанням вологості. Погіршення ж економічної кон'юнктури змушувало звиклих до надприбутків шляхтичів, власників фільварків, шукати вихід у найлегшому напрямку — посилення визиску своїх підданих. До чого призводила така «економічна політика», вдало помітив відомий тогочасний публіцист Анджей Фриз Моджевський: «Як багато мають шляхтичі підданих, так багато мають і ворогів...».

? Які наслідки поширення фільваркового господарства?

3. Оформлення кріпосного права

Щоб забезпечити фільварки необхідною робочою силою, шляхтичі були зацікавлені у прикріпленні селянина до ділянки. Початок юридичного оформлення кріпосного права пов'язаний із привілеєм Казимира IV Ягеллончика **1447 р.** У ньому великий князь забороняв приймати втікачів із приватних володінь у державні маєтки і навпаки. Землевласники отримали право вершити суд над залежним населенням.

Литовський статут

Потім **Перший Литовський статут (1529 р.)**

ввів «земську давність». Відповідно до неї «похожий» селянин, що прожив на землі феодала більш ніж 10 років, ставав «непохожим», тобто кріпаком. **Статут 1566 р.** доповнив «земську давність» десятирічним пошуком утікачів, а в **Статуті 1588 р.** цей термін був збільшений до 20 років.

Відхід від землевласника «похожих» селян був можливий за виконання ними низки умов. Вимагалось, щоб селянин заплатив землевласникові за вихід компенсацію, сплатив борги, повернув отримане майно, а головне — отримав дозвіл на відхід. У Статуті 1588 р. зазначалося, що селянин може піти від землевласника або відпрацювавши пільгові роки, або заплативши землевласникові по 6 грошів за кожен пільговий тиждень. Це були великі гроші, і селяни фізично не могли їх зібрати.

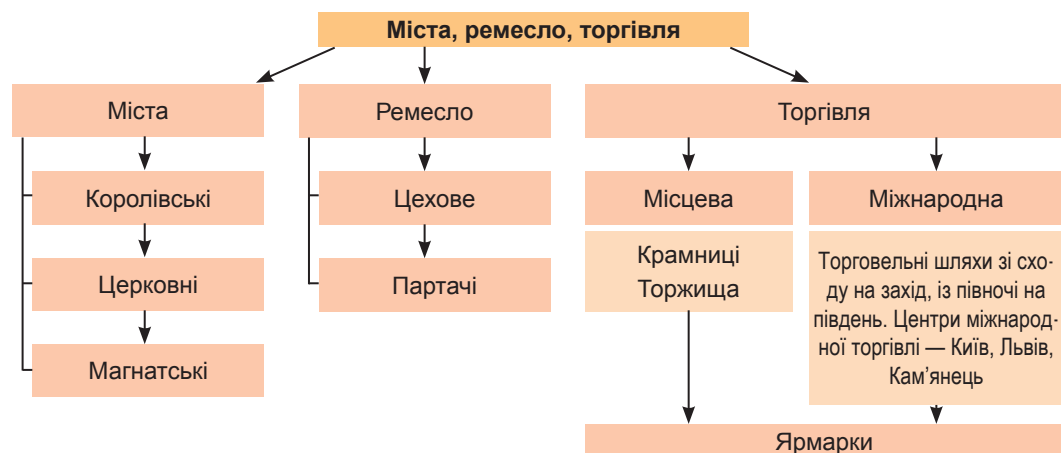
? Чим було зумовлено поширення кріпацтва?

Кріпосне право (кріпацтво) — особисто-поземельна залежність селянина від землевласника.

4. Міста. Цехи. Магдебурзьке право. Торгівля

У першій половині XVI ст. на теренах України зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їх стало набагато менше через постійну загрозу татарських набігів. Найбільшим містом був Київ, населення якого становило близько 6 тис. осіб. Великими й

середніми містами (200–700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королем і Великому князеві Литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. Проте розвиток фільваркового господарства, конкуренція більш якісних ремісничих і мануфактурних товарів із країн Західної Європи, занепад торгівлі з країнами Сходу після турецьких завоювань загальмували розвиток міського життя.

З XIV — початку XVI ст. на українські землі стало активно поширюватися магдебурзьке право.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, Великий князь Литовський, а пізніше й великі магнати.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися **магістратом** — становим виборним органом самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду з кримінальних справ). Раду очолював **бурмістер**, а лаву — **війт**. Символом існування магдебурзького права у місті була ратуша, будівля, де засідав магістрат.

Кодекс магдебурзького права

Засідання магістрату
(мал. XVI ст.)

Магдебурзьке право — середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління й суду великих землевласників.

Львів (гравюра 1618 р.). У 1356 р. місто отримало магдебурзьке право

Особливістю магдебурзького права на українських землях було те, що деякі міста мали по декілька магістратів для кожної етнічної чи релігійної громади. Так, у Кам'янці-Подільському існувало три магістрати — польський (католицький), вірменський і український (православний). Представники інших етнорелігійних спільнот міста (іудеї, караїми, турки, татари, волохи) підпорядковувалися тому магістрату, на території якого вони мешкали. В інших містах магістрати поширювали свою владу лише на частину населення.

*Ратуша Кам'янця-Подільського
(гравюра і сучасний вигляд)*

Привілеї звільняли міщан від примусових робіт (толок і гвалтів), від виконання підводної повинності (полягала в наданні кінних підвід для пана), утримання гінців і послів, від обов'язку виставляти на замку сторожу тощо. Натомість вони отримували право вільної торгівлі в державі без сплати митних зборів, збирання прибутків від міських мір і ваг, від крамниць і лавок. Обов'язки ж «вільних» міст зводилися лише до сплати податку у державну скарбницю.

Хоч магдебурзьке право не відіграло в Україні тієї ролі, що у Західній Європі,

все ж воно вносило певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, сприяло поширенню європейського права і культури.

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість мешканців міст також не припиняли займатися сільським господарством, переважно городництвом.

На українських землях у складі Польського королівства переважна більшість міських ремісників об'єднувалися в **цехи**. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, які не мали можливості вступити до цехів, називали **партачами**. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. тривав подальший розвиток торгівлі. Основними її формами були ярмарки, що відбувалися кілька разів на рік у великих містах, торги, які проходили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів — **гільдії**.

У цей період, попри негаразди, також активно розвивалася міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва везли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на Захід постачали віск, мед, зерно, шкуру, худобу, солону рибу, сіль, деревину.

Знаки (герби) львівських ремісничих цехів

Печатки цехів

? На які спеціальності вказують зображені знаки?

Велике князівство Литовське: шкіра, мило, хутряні, шорні (упряж)

і гончарні вироби, зерно, поташ, смоли, дьоготь, коноплі, льон, пенька, мед, щетина, віск, сало, худоба, солона риба, деревина

Країни Балтії:

сіль, риба, металеві вироби

Польща:

папір, цвяхи, коси, серпи, галантерея

Московія:

взуття, рукавиці, хутро, гребені, нитки

? Які товари становили основу експорту з українських земель?

Натомість завозили одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброю, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

5. Сільська громада

Господарство окремої родини, до якого входили орні землі, сіножаті, житлові й господарські будівлі, у той час називалося **димом**. У ньому налічувалося від 5 до 9 осіб, з яких від трьох до семи були працездатними. Дими утворювали **громаду (общину)**. Вона несла спільну відповідальність за виконання селянських повинностей, регулювала селянське землекористування перед феодалом і державою. Члени громади на своїх зборах обирали **сільського вйта**. Він наглядав за роботою селян, був посередником між землевласником і громадою, розподіляв повинності, відвозив господареві данину, відповідав за дотримання порядку, стан мостів і доріг.

Як було влаштоване життя селянської громади?

ВИСНОВКИ

Основою сільського господарства на українських землях у XVI ст. продовжувало залишатися землеробство.

Новим явищем у розвитку сільського господарства стало поширення фільваркових господарств, які забезпечили зростання експорту збіжжя до країн Західної Європи.

Поширенню фільварків сприяли реформи «волочної поміри».

Фільварки призвели до посилення визиску селян і впровадження кріпосного права.

У першій половині XVI ст. відбувається короткочасне піднесення міст.

З XIV ст. на українських землях, у містах поширюються магдебурзьке право і цехова система організації ремесла.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що становило основу господарського життя на українських землях у XVI ст.?
2. Поширення фільваркового господарства і кріпацтва було проявом розвитку капіталістичних відносин чи феодальних?
3. Що давало міщанам поширення магдебурзького права?
4. Які особливості поширення магдебурзького права і цехової системи на українських землях?
5. З якими країнами переважно вели торгівлю купці з українських земель?
6. Чим міське самоврядування відрізнялося від сільського?

§ 3. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати причини укладення Люблінської унії, її зміст;
- ▶ характеризувати наслідки унії для українських земель.

1. Передумови укладення Люблінської унії

60-ті рр. XVI ст. стали переломними у подальшому розвитку українських земель. Це було зумовлено об'єднанням Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення — **Річ Посполиту**.

Процес об'єднання двох держав розпочався ще наприкінці XIV ст. Проте через різне розуміння мети цього об'єднання він не досягав свого логічного завершення, хоча неодноразово й укладалися угоди про унію (Кревська (1385 р.), Віленська (1401 р.), Городельська (1413 р.).

У середині XVI ст. склалися передумови для реального завершення реалізації ідеї унії. У цей час Велике князівство Литовське надзвичайно ослабло. Литва, зазнавши поразки в московсько-литовських війнах кінця XV — першої половини XVI ст., втратила значну частину своєї території (Чернігово-Сіверщину, Смоленщину тощо). З 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави, яка намагалася захопити узбережжя Балтійського моря, що перебувало під владою Лівонського ордену, і таким чином вийти до нових світових торговельних шляхів. Унаслідок отриманих поразок литовці опинилися у стані глибокої кризи і прагнули отримати воєнну допомогу від Польщі. Зі свого боку Польське королівство сподівалося скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте його бачення було різним. Литовські магнати, які займали панівне становище в державі, були прихильниками незалежності й погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища в державі. Натомість середня і дрібна шляхта, незадоволена пануванням магнатів, сподівалася, що внаслідок об'єднання здобуде такі ж самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта.

*Литовське військо 1576–1586 рр.
(худ. Я. Матейко)*

Польські магнати і шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в ньому можливість отримати нові землі й залежних селян. При цьому польська сторона, відкидаючи пропозиції литовських магнатів, виступала за включення (інкорпорацію) Литви до складу Польщі.

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно загалом схвально ставилося до об'єднання Литви й Польщі, розраховуючи, що це допоможе надійно захистити південні кордони від турецько-татарських нападів і припинить шляхетські наїзди (збройні напади) на польсько-українському прикордонні. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи. При цьому українські князі висували пропозицію об'єднати Польщу, Литву й Україну в одну державу на рівних засадах, наполягали на збереженні свободи віросповідання й місцевих звичаїв. Українська дрібна й середня шляхта, що не мала таких привілеїв, як князі й магнати, виступаючи за об'єднання, сподівалася перш за все здобути рівні права з магнатською верхівкою та набути впливу на перебіг справ у державі.

? Якою була позиція українських князів щодо можливого об'єднання Польщі й Литви?

2. Процес об'єднання. Люблінський сейм 1569 р.

У 1562 р. литовська шляхта звернулася до великого литовського князя і польського короля Сигізмунда II Августа скликати сейм для ухвалення унії на таких

*Люблінська унія (худ. Я. Матейко. Кінець XIX ст.).
У центрі з розп'яттям зображено короля Сигізмунда II Августа*

Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні владні інституції, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

умовах: спільними мали бути вибір монарха, сейм, оборона кордонів та зрівняння у правах польської та литовської знаті. Під впливом цього звернення литовські магнати погодилися на проведення реформи сейму, судочинства і системи управління, що і було закріплено у II Литовському статуті 1566 р. Ці реформи наблизили устрій Великого князівства Литовського до Польського королівства. Своєю чергою, Сигізмунд II Август зробив крок назустріч і в 1563 р. скасував правові обмеження для православних панів і шляхти. Таким чином були зняті перешкоди для скликання спільного сейму щодо вироблення умов унії.

У січні **1569** р. у польському місті **Люблін** розпочав роботу спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали півроку. Литовська сторона виступала за створення федеративної держави, а польська — за інкорпорацію (включення) Литви до складу Польщі.

На сеймі найбільші суперечки точилися навколо трьох питань: 1) як обирати спільного монарха; 2) які державні органи мають бути спільними; 3) чи повинні бути окремі сейми, крім спільного.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, щоб зірвати його роботу. У відповідь на це польський сенат закликав готуватися до війни з Литвою і зажадав від короля **Сигізмунда II Августа** ухвалити рішення про включення до складу Польщі Волині й Підляшшя. Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської корони».

Щоб не втратити все, литовська делегація змушена була повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель та знайти компроміс в умовах унії.

1 липня 1569 р. в Любліні було укладено унію про об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського у федеративну державу «двох народів» — **Річ Посполиту** (дослівно — республіку).

Короля Речі Посполитої спільно обирала на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окреме законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо і фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на окремі зовнішні відносини з іншими державами. Хоча спільні інституції обох держав були нечисленними, але саме вони забезпечували збереження єдності Речі Посполитої до кінця XVIII ст.

Коли було укладено Люблінську унію? Які її основні умови?

Із рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі та Литви в одну державу — Річ Посполиту

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозривне, неподільне тіло, [у якого] на вічні часи одна голова, не окремі державці, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі... Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи нероздільний сенат для всіх справ і потреб... Монета повинна бути одноманітна й однакова по вазі й пробі... Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита й побори... Віднині й на вічні часи не слід брати ніяких мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих...

? 1. Хто очолював Річ Посполиту? 2. Які привілеї отримувало шляхетство внаслідок об'єднання? 3. Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

3. Наслідки Люблінської унії для українських земель

Люблінська унія мала далекосяжні наслідки для майбутнього українських земель, більшість яких об'єдналися у межах однієї держави. Зміни відбувалися поступово і виявлялися у різних сферах життя. Першими, хто відчув зміни, була шляхта, для якої відкрилися перспективи розширення своїх прав, привілеїв і багатства. Вона долучилася до управління державою, обіймаючи відповідні посади. Шляхтичі брали участь у сеймиках, де обирали делегатів або могли бути обрані до Вального сейму. Титулована українська знать (князі) отримала доступ до місць у сенаті і найвищих державних посад. Так українська шляхта приєдналася до традицій «шляхетської демократії».

На все більшу кількість міст України продовжувало поширюватися магдебурзьке право, що зміцнювало традиції самоврядування і міського життя.

Через Річ Посполиту, яка мала тісні зв'язки із Західною Європою, українці могли долучатися до новаторських релігійних, освітніх, мистецьких, наукових і технічних ідей. Багато вихідців з українських земель отримали більш вільний доступ до європейської освіти, яка у цей час бурхливо розвивалася. Польська культура виглядала більш привабливою для еліти українських земель.

Православне духовництво теж плекало сподівання на кращі зміни. Проголошена релігійна толерантність сприяла в утвердженні цієї думки.

Герб Речі Посполитої

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася стосовно устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, який управляв країною від імені всього народу.

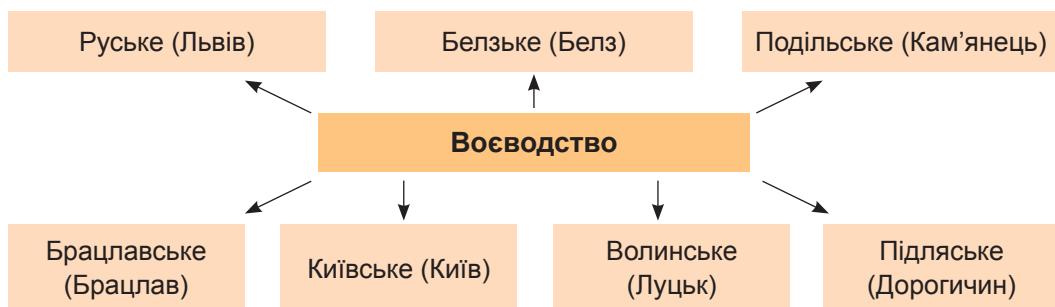
Щодо селян, то вони не відразу відчули на собі негативних наслідків поширення фільваркової системи.

Усе це створювало позитивне уявлення від змін, що відбулися.

Проте вже за життя одного покоління ситуація докорінно змінилася. Досить швидко з судочинства і діловодства була витіснена «руська» мова (так тоді називали українську). Багато вихідців з українських земель, здобувши західну освіту та маючи тісні зв'язки з польською шляхтою, переймали їхні звичаї, мову і релігію, переходячи в католицизм або протестантизм. Українська шляхта стала швидко ополячуватися. Цьому сприяла й активна місіонерська діяльність католицької церкви. З часом, з початку XVII ст., навернення у католицизм почало відбуватися насильно, а державні посади стали надаватися переважно католикам. Також у населення українських земель не виправдалися сподівання на те, що в новій державі українські землі будуть захищені від турецько-татарських нападів і шляхетських наїздів. Навпаки, польські шляхтичі-землевласники збільшили свої маєтки за рахунок приєднаних українських земель. З кінця XVI ст. вони почали збільшувати кількість робочих днів селян на панщині та розмір натурального податку.

Наче на роздоріжжі опинилася православна церква, верхівка якої намагалася відшукати своє місце у суспільстві і між двома впливами із Заходу (католицька і протестантська церкви) і Сходу (православна церква Московської держави).

Переважна більшість українського населення стала зазнавати дедалі більше національно-релігійних утисків унаслідок полонізації й покатоличення. У межах Речі Посполитої польською елітою українські землі не розглядалися як щось єдине й окреме, в той час як населення цих земель прагнуло визнання своєї окремішності. Ігнорування цього вищою польською владою згодом і стане однією з вагомих причин руйнування Речі Посполитої.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої

ВИСНОВКИ

У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для унії Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми і змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.

Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи з'явилася нова держава — Річ Посполита. Більшість українських земель опинилася під польською владою, що спричинило чимало змін у становищі їх населення.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Поразки Литви у якій війні дали поштовх для активізації реалізації ідеї про унію Литви і Польщі?
2. Що приваблювало в унії українську шляхту?
3. Як було укладено Люблінську унію?
4. Які українські землі, за умовами Люблінської унії, перейшли під польську владу?
5. Чи було рівноправним об'єднання Литви і Польщі? Чи можна стверджувати, що інтереси України були проігноровані?
6. Складіть таблицю «Наслідки Люблінської унії для українських земель».

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

§ 4. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА І ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. ПЕРШІ СІЧІ. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати передумови та причини виникнення козацтва;
- ▶ розповідати про виникнення Запорозької Січі, її устрій.

1. Виникнення козацтва

Кінець XV ст., як вам уже відомо, став часом появи на історичній арені українського козацтва. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована **1489** р.

Передумови виникнення козацтва були пов'язані з історичною ситуацією на українських землях у XV — на початку XVI ст.

У степах між Доном, Дніпром і Дністром розкинулися знелюднені набігами кочівників, але родючі й багаті на дичину землі. Цей край називали Диким Полем. Він був порубіжжям між світом осілого населення і кочівників. Улітку з півночі сюди приходили піддані литовського князя. Це були бояри, дрібна шляхта, селяни. Вони полювали на тварин заради їхнього хутра і ловили рибу. Ці товари йшли на продаж, а людей, яких цим займалися, називали уходниками. Такі заняття були небезпечними через сутички з татарами, які приходили в Дике Поле з півдня і теж займалися полюванням, випасом худоби та промислами. Тому для того щоб займатися уходництвом, потрібно було оволодіти військовими навичками. Також уходники для безпеки збиралися в загони, у яких обирали собі ватажків.

Опис природних багатств Дикого Поля Михайлом Литвином

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що навесні хлопчак назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлять зачинають до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

1. Яким є ставлення автора до того, про що він розповідає? Чому ви так вважаєте? 2. Чим Дике Поле приваблювало українців? 3. Яким видам господарювання сприяли природні багатства Дикого Поля?

Численні конфлікти між уходниками й татарами загострювали стосунки між ними. У 1478 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії й активізувало свою боротьбу із сусідніми християнськими державами. Першими жертвами татарських погромів стали жителі півдня Київського і Брацлавського воєводств. Нечисленні гарнізони в місцевих замках не могли зупинити нападників. Місцеве населення змушене було самостійно об'єднуватися перед татарською небезпекою.

Із часом тих, хто в уходницьких ватагах вирушав до Дикого Поля, здійснював походи у степ проти татар або захищав від них власні оселі, стали називати коза-

Причини виникнення українського козацтва

Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими умовами для життєдіяльності. Досвід освоєння південних територій уходниками

Нагальна потреба захисту українських територій від нападів турків і татар

Посилення закріпачення, наростання релігійного та національного гніту українського народу під владою Литви та Польщі

Завершення формування шляхти як єдиного стану, до якого не потрапила значна частина бояр та селян-слуг

Козацтво — із XV–XVI ст. збірна назва козаків в Україні й порубіжних державах. Слово «козак» тюркського походження, що означає «вільна людина», «страж», «конвоїр», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо. Воно вживалося стосовно вільних людей, які населяли південноукраїнські степи. Внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козацтво стало привілейованим станом.

ками. До середини XVI ст. більшість із них козакували лише певний час, а потім поверталися до своїх основних занять. Таким чином, основними причинами виникнення українського козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українцями степів Дикого Поля й необхідність організації захисту населення південної Київщини і Східного Поділля від набігів татар. Ще однією причиною формування козацтва стало посилення визиску селян шляхтою. Втікаючи на вільні землі, селяни долучалися до ватаг уходників або під їхньою охороною освоювали родючі землі.

? На якій території формувалося українське козацтво?

? Назвіть передумови та причини виникнення козацтва.

2. Перші Січі. Дмитро (Байда) Вишневецький

Від кінця XV ст. татарські набіги на українські землі стали регулярними. Щоб утриматися в Дикому Полі і запобігати цим набігам, козаки-уходники стали будувати дерев'яні укріплення — «городки» й «січі». Переважна більшість козацьких укріплень була розташована на **Дніпровському Низі**. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські кочові стійбища, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У середині XVI ст. литовський уряд вирішив використати досвід козаків і розпочати на південному прикордонні будівництво фортець для відсічі татарських нападів. Проте реалізувати цю ідею через брак коштів удалося лише князю Дмитрові Вишневецькому, який звів на острові **Мала Хор-**

Реконструкція фортеці
Д. Вишневецького на о. Хортиця

тиця фортецю, що простояла з 1553 по 1557 рр. Деякі історики вважають її **першою Січчю**.

Збудована Байдю фортеця стала гарним прикладом для наступників, і вже незабаром на дніпровому острові Томаківка постала нова твердиня, зведена козаками. Вона стала центром об'єднання козацтва. Згодом Січ змінювала своє розташування, але незмінною залишалась її організація.

Запорозька Січ — організація українського козацтва, яка виникла й розвинулася за дніпровськими порогами в першій половині XVI ст. Центром Січі було місто-фортеця, яке через різні обставини змінювало своє розташування, але завжди було за порогами.

Спираючись на сучасні дослідження, можна стверджувати про існування в XVI–XVIII ст. січей у таких місцях:

- острів Томаківка (70-ті рр. XVI ст.–1593 р.);
- острів Базавлук (1593–1638 рр.);

Загибель Байди

Дмитро Вишневецький (1516–1563) — нащадок великого литовського князя Ольгерда, один із перших відомих в історії ватажків українського козацтва. Народився у місті Вишнівець на Тернопільщині. На початку 50-х рр. XVI ст. він уже був черкаським та канівським старостою й організував відсіч турецьким нападникам. У цей час під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця було збудовано замок-«городок», який вважається прообразом Запорозької Січі. Закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист козаків-уходників на Великому Лузі й розпочав здійснювати сміливі рейди проти татарських і турецьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу. 29 червня 1556 р. Вишневецький із загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Іслам-Кермен. На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили змусили князя залишити острів Мала Хортиця. У 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Героїзм та мученицька смерть князя ушляхетили в народній думі «Про козака Байду».

Дмитро Вишневецький
(Байда)

Які портретні риси гетьмана створюють уявлення про Байду як козака?

Великий Луг — заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і завширшки від 3 до 25 км. Майже вся територія Великого Лугу затоплена штучним Каховським водосховищем.

Дніпровський Низ — землі з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами.

Запорозжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

- Микитинецький Ріг (1638–1652 pp.);
- гирло річки Чортотлик (1652–1709 pp.);
- гирло річки Кам'янка (1709–1711 pp.);
- Олешки (1711–1730 pp.);
- гирло річки Кам'янка (1730–1734 pp.);
- річка Підпільна (так звана Нова Січ) (1734–1775 pp.).

Назва «Січ» походила від слова «сікти», тобто «рубати», й первісно означала укріплення з дерева і хмизу. Нерідко поруч з цією вживалася й інша назва — «Кіш» (від татарського — військова ставка, місцезнаходження ватажка). Майже завжди вона була розташована на ідеально захищених самою природою місцях —

на річкових островах, які навіть важко було знайти через безліч їм подібних (усього по Дніпру в межах земель запорозьких козаків було 265 островів), у прибережній лісовій гущавині, у плавнях.

Через різні обставини козаки змушені були змінювати місця розташування Січі, про що, власне, і свідчить наведений вище перелік.

Крім природних перешкод, Січ була оточена ровом і 10-метровим валом, на якому стояв дерев'яний частокіл. Всередині укріплення знаходився майдан із церквою та ганебним стовпом, де карали винних. Навколо майдану стояли великі довгі житла — курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, а далі — склади, арсенали, ремісничі майстерні тощо. Слово «курінь» означало й хату, де мешкали козаки, і військово-адміністративну одиницю. Найчастіше згадується про існування 38 куренів. Чисельність

козаків на Січі коливалася залежно від пори року, ходу воєнних дій та інших чинників, але рідко перевищувала 15–20 тис. осіб. Основна частина козаків-запорожців проживала за межами Січі на зимівниках і з'являлася там зрідка для виконання певних справ.

? На якому острові заснував свій замок-«городок» Д. Вишневецький?

? Чому Січі називаються Запорозькими?

3. Життя та побут козаків

У XVI ст. відбувається досить стрімке зростання козацтва. Розгорталося **покозачення**. Із південноукраїнських замків і сіл до степу рушали ватаги шукачів легкої здобичі. Спочатку «ходити в козацтво» означало насамперед рушати на Дніпровський Низ («на низ») за здобиччю, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво стало перш за все протидіяти в українському прикордонні набігам татар, «козацьким хлібом» стали називати військову службу.

Умови життя козаків були суворими і водночас простими. Мешкали вони в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі шаровари, сорочки, поверх яких одягали широкополі кобеняки та киреї, що підперізували поясом. Взуттям слугували чоботи, а головним убором — шапка.

Козацька їжа була невибагливою, але поживною. Запорожці готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви із пшона, житнього борошна й риби, вживали в їжу смажену дичину і в'ялену рибу. Козацьке життя було дуже насиченим, адже все вони робили власноруч. Заняття різноманітними промислами поєднували з воєнною службою, лагодженням зброї і спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. Проте в короткі хвилини дозвілля козаки любили заспівати пісню, послухати гру на кобзі або затанцювати.

? Що впливало на життя і побут козаків?

Запорозька Січ

*Музей-заповідник на о. Хортиця
з реконструкцією Запорозької Січі*

*Козацький зимівник
(мал. Д. Яворницького)*

Показачення — перехід представників різних верств українського суспільства до козацтва як один зі способів зміни свого соціального стану.

Низове козацтво — назва, що вживалася стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра.

4. Запорозька Січ — козацька республіка

Специфічні історичні умови й обставини життя запорожців вплинули на процес їхньої самоорганізації. Відзначаючи своєрідні риси політичної організації запорозького козацтва, Січ називають «козацькою республікою». Більшість дослідників підкреслюють демократичність устрою Січі, який полягав у виборності

Козацька сторожа

Підготуйте розповідь за репродукцією картини на тему «Тривога в степу».

всіх керівних посад. За підрахунками видатного дослідника козацтва Д. Яворницького, загальна чисельність козацької старшини у різні часи становила від 49 до 149 осіб. Це — отаман, суддя, писар, осавул, курінні тощо. Вибори старшини і всі найважливіші питання вирішували на загальних зборах — **Січовій Раді**, що скликали тричі на рік. Усі посадові особи на Січі обиралися на один рік, а потім могли бути переобраними. У разі, якщо посадовець не впорався зі своїми обов'язками або порушував усталені звичаї, його могли усунути достроково.

Щороку 1 січня відбувалися перевибори старшини. В цьому випадку кошовий отаман, ставши під бунчуком, звертався до козаків зі словами: «Панове молодці! Чи не будете ви цього року, за давнім вашим звичаєм, нових старшин обирати, а старих скидати?» Невдоволене старшиною козацтво кричало: «Покинь, негідний сину, своє кошев'я!» або: «Уже наїлися військового хліба, сякі-такі діти, кидайте своє панство!» Якщо старшини не могли відстояти себе, то клали на землю свої шапки і знаки, дякували за довір'я, яким козацтво вшанувало їх раніше, і виходили з кола. Ті, кого обирали, за звичаєм, двічі відмовлялися від знаків влади і приймали їх тільки після третього запрошення. Церемонія виборів кошового закінчувалася тим, що старі козаки, взявши з-під ніг жменю землі, клали її на голову новообраного. Це був символічний знак. Обранець мусив пам'ятати, що він — не більше як слуга товариства; останнє настановляє його своїм володарем, але й може перетворити на прах. Коли ж яка ухвала приймалася, козаки підкидали догори свої шапки.

Структура управління на Запорозькій Січі була надзвичайно простою. Загальна козацька Рада (коло) виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Кошу в особах кошового отамана та військової старшини належала виконавча влада. Кіш, керуючись рішеннями Загальної Ради, втілював у життя напрями політики Запорозької Січі.

У той же час під час бойового походу всі козаки мали беззастережно підкорятися отаманові й старшині.

Демократичний характер Січі був зумовлений тим, що він забезпечував внутрішню стабільність і мирне врегулювання внутрішніх конфліктів.

Запорозьке військо формувалося за принципом добровільності, але відбір охочих був суворий. Основу війська становила піхота, менш чисельною була кіннота. Запорожці успішно використовували тогочасні передові методи ведення військових операцій, а також військову розвідку. Козацьку піхоту в поході супроводжував табір із возів. Козаки виявляли майстерність у штурмі й облозі фортець, мали саперів, вправно володіли вогнепальною зброєю. У козацькому війську під час походу панувала сувора дисципліна. У запорожців був добре розвинутий флот, який складався з невеликих суден — «чайок» (завдовжки 20 метрів, завширшки 3–4 метри, що вміщали 50–70 козаків).

? Використовуючи малюнок, складіть розповідь про козацьку раду на Січі

Козацька «чайка»

5. Козацькі походи XVI ст.

Від початку організації козаки не тільки оборонялися, а і здійснювали походи проти володінь татар і турок. Причини цих походів були різними — від визволення бранців з неволі до захоплення здобичі. У 1490 р. «черкаські київські» влаштували похід на Очаків, а у 1502–1503 рр. вони спустилися на човнах по Дніпру, напали на татарський загін і розбили його. Поступово висувалися ватажки козацьких військових формувань. Одним з них був черкаський і київський староста **Остафій Дашкевич**. З його іменем пов'язана низка походів у 20–30-х роках XVI ст. Досить багато походів здійснили козаки у 50–60-х рр. XVI ст. під проводом Дмитра Вишневецького.

Кошовий отаман — очолював цивільну і військову владу на Січі. Також він затверджував судові вироки, від імені Січі вступав у дипломатичні відносини з іноземними державами, затверджував обраних або призначених на посади козаків, розподіляв землі між куренями, вирішував питання прийому козаків до війська. Символом влади була булава.

Військовий суддя — чинив суд на Січі. За відсутності кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. З допомогою військового скарбничого виконував обов'язки скарбника. Символами влади були січова печатка і тростина.

Військовий писар — очолював січову канцелярію. Від імені кошового отамана та товариства складав і підписував документи. Символами влади був каламар (чорнильниця) в давній срібній оправі.

Військовий осавул — відповідав за організацію і ведення прикордонної служби, охорону зимівників та шляхів. Вів слідство та виконував судові вироки. Підтримував дисципліну та порядок у війську. Розподіляв платню та провіант. Його помічником був довбиш, який ударами в литаври збирав козаків на Раду. Символом влади була тростина.

Військовий обозний — очолював артилерійську та фортифікаційну справу на Січі. Під час походу керував побудовою таборів з возів, а також штурмом укріплень ворога. Займався обліком та комплектуванням війська. Помічником був пушкар.

Військовий тлумач (драгоман) — перекладач документів та переговорів з іноземцями. Очолював розвідку та контррозвідку Січі.

Військові шафари перевозів — збирачі податків на перевозах.

Військовий кантаржій — зберігач ваги і міри на Січі. Слідкував за зборами здобутків для січової скарбниці, а також дотриманням правил торгівлі.

Остафій Дашкевич
(худ. Я. Матейко)

Після створення Запорозької Січі походи козаків стали більш організованими.

У 70-х рр. XVI ст. запорожці стали важливим чинником у боротьбі за Молдавію. Кіш Запорозький у березні 1574 р. спорядив на допомогу повсталому молдавському народові 12 сотень козаків на чолі з гетьманом Іваном Свирговським (Сверчевським). Прибуття запорожців активізувало визвольний рух молдаван. Спільно з козаками вони розгромили велике турецьке військо під Фокшанами, визволили столицю Волощини Бухарест, фортеці Бреїла й Бендери. Однак у битві під Кагулом 10 червня 1574 р. молдавсько-козацьке військо зазнало поразки. Тяжкопоранений Свирговський потрапив у полон і був страчений

турками. Майже одночасно з цими подіями козацький загін отамана Покотила захопив Аккерман і кілька менших придністровських замків. Успішніше діяв запорозький отаман **Іван Підкова**, який раніше не знав поразок від «нечестивців». Разом з патріотично налаштованими молдаванами він у 1577 р. розгромив військо султанського ставленика Петра Мірчича, 31 листопада взяв Ясси і став молдавським господарем. Проте наступного року під натиском турецьких військ Підкова почав відступати на Запорозжя, у Немирові потрапив до рук польської шляхти й на вимогу султана був прилюдно страчений у Львові. Побратими перевезли його прах на Запорозжя.

З другої половини 70-х рр. XVI ст. активізуються морські походи козаків. Легендарним провідником цих походів був **Богдан Ружинський** (Богданко). У 60 – на початку 70-х рр. XVI ст. він неодноразово відбивав татарські зағони від Поділля й Волині, визволяв з полону бранців. Полишаючи державну службу, йде на Січ, де стає кошовим отаманом.

Дізнавшись про похід орди в Україну, Ружинський у жовтні 1575 р. завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорозжці прорвалися за Перекоп, вогнем і мечем пройшлися всім Кримським півостровом. Ніхто не міг їх зупинити. Козаки руйнували все на своєму шляху, без жалю розправлялися з чоловіками й жінками, зі старими й малими. Потім запорозжці на чолі з Ружинським, перетнувши Чорне море, взяли Трапезунд, Синоп, настрахали Стамбул і повернулися на Запорозжя.

Проте наступний похід козаків у пониззя Дніпра, щоб знищити турецькі укріплення, які перешкоджали козацькому флоту виходити в Чорне море, виявився для отамана останнім. Він загинув під час підриву укріплень фортеці Іслам-Кермен.

Однак це не зупинило походи козаків. У 1586 р. січовики розгромили татарські зағони в пониззі Дніпра, наблизилися до Очакова й захопили місто. Морем добралися до Козлова (Євпаторія), спалили фортецю й чимало турецьких галер, витримали запеклий бій з татарами, потім попливли до Білгорода, знищили турецький загін і з тріумфом повернулися на Січ.

Отаман Іван Підкова

Звільнення бранців козаками

Чайки в поході (худ. Л. Денисенко)

Чергова активізація воєнних дій запорожців пов'язана з іменем запорозького отамана **Самійла Кішки**. Після 25-річного перебування в турецькій неволі він у 1599 р. неподолік від Євпаторії підняв повстання серед веслярів на турецькій галері, визволив невільників і повернувся на Запорозжя. Там його одразу обрали гетьманом. Під його керівництвом було здійснено кілька морських походів, а на початку XVII ст. — походи на Молдавію. В одному з боїв у 1602 р. С. Кішка загинув.

ВИСНОВКИ

Від кінця XV ст. в історичних джерелах з'являються повідомлення про появу козацтва на теренах південноукраїнського степу. В умовах прикордоння формується своєрідний тип козака — людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

Значення діяльності Дмитра (Байди) Вишневецького для становлення козацтва полягає в тому, що він, на відміну від інших старост південноукраїнських міст, уперше розгорнув діяльність на Запорозжжі і звів замок, який став прообразом Запорозької Січі.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Хто такий козак?
2. Що таке Дике Поле, Великий Луг? Чому саме там відбувалося формування козацтва?
3. Що зумовило появу Січі? Чи можна князя Дмитра (Байду) Вишневецького вважати засновником першої Січі?
4. Які факти підтверджують, що в першій половині XVI ст. українське козацтво було міжстановою соціальною верствою?
5. Відомий український історик І. Крип'якевич писав про українське козацтво, що «у степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Чи поділяєте ви наведену думку? Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.
6. Чому Запорозьку Січ називають «козацькою республікою»?

§ 5. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XVI ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати відмінності між запорозьким і реєстровим козацтвом;
- ▶ характеризувати процес становлення козацтва як стану суспільства.

1. Утворення реєстрового козацтва

З кожним роком козацтво ставало чисельнішим і засвідчувало свою здатність бути серйозною перешкодою набігам кримських татар і турків на українські землі. Литовська, а згодом і польська влада виявили зацікавленість у використанні козаків як професійних воїнів.

У 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу і вписано до спеціального списку-«реєстру» 300 козаків. **Реєстрові козаки**, як їх відтоді стали називати, отримували особливі групові права й привілеї. Зокрема, на власну адміністративну владу й козацьке судочинство. Це сприяло виокремленню козацтва з інших верств населення й перетворенню його на новий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив у **1578 р.** король **Стефан Баторій**, який серйозно переймався проблемами військової могутності Речі Посполитої у війні з Московією (у цей час тривала Лівонська війна 1558–1583 рр.). Для війни проти Московської держави він узяв на державну службу вже 500 козаків з річною платою 15 флоринів, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки. Формальним старшим реєстровців було призначено канівського і черкаського старосту, князя Михайла Вишневецького, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом), — шляхтича Яна Оришовського. Також цим актом Баторій намагався перевести увагу козаків з походів на Молдавію і Крим, які викликали серйозні ускладнення з Османською імперією.

Реєстрові козаки

? Яке озброєння реєстрових козаків бачимо на малюнку?

*Стефан Баторій під Псковом
(худ. Я. Матейко)*

**Із «Постанови щодо низовців», затвердженої
королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.**

«...перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити; цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої речі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»

1. Які обов'язки мали виконувати реєстрові козаки на державній службі?
2. Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків і виконання всіх повинностей, крім обов'язкової військової служби на власні кошти. За свою службу вони отримували право володіти землею, яку могли передавати у спадок. Замість місцевої влади вони підпорядковувалися гетьману і старшині, яких обирали на козацькій раді.

Військо козаків-реєстровців дістало назву «**Його Королівської Милості Запорозького Війська**» або «**Військо низовиків**». Резиденцією реєстровців стало місто Трахтемирів поблизу Канева. Як символ незалежності від державного війська козаки одержали від Стефана Баторія власні прапор і печатку.

У походах Стефана Баторія 1578–1582 рр. реально взяло участь близько 5 тисяч козаків. Вони зарекомендували себе з кращого боку, і реєстр було збільшено з 500 до 600.

Загострення відносин з Османською імперією змусило сейм Речі Посполитої знову згадати про реєстровців, і в 1590 р. реєстр було збільшено до 1000 козаків. Їх планували використати «для вгамування свавілля українського», тобто припинення козацьких походів у володіння османів. Проте такі плани виявилися нереальними.

Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна військово-політична організація — Військо Запорозьке. Козаки спільно виступали в морській поході, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Коли і з якою метою було створено реєстрове козацтво?

2. Козацькі війни кінця XVI ст.

Наприкінці XVI ст. на українських землях загострилися соціальні суперечності. Сейми Речі Посполитої в цей час дозволили королю роздавати на «вічність» польській шляхті «українські пустки» у Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, а

Військо Запорозьке мало клейноди — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (хоругву) Війська Запорозького завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. На ній був зображений козак у гостроверхій шапці й жупані, із шаблею, порохівницею на боці та мушкетом на лівому плечі. Ознакою влади гетьмана була булава.

Гетьманові надавався також бунчук — палиця завдовжки 2–2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Він указував місце перебування гетьмана під час бою. Згодом кожен полк також отримав свої прапор і печатку, а ознакою влади полковника стала невелика бойова булава — пірнач (шестопер).

Назвіть основні клейноди Війська Запорозького.

й заселені селянами та козаками землі. Вільними вважалися також ті терени, на володіння якими дрібна українська шляхта не змогла навести достатньо доказів.

Селяни втрачали свою особисту свободу й закріпачувалися. Влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль українське козацтво й не бажала рахуватися з його становими інтересами. Усе це спричинило в 90-х рр. XVI ст. на українських землях спалах перших повстань або **козацьких війн**.

У серпні 1591 р. підняв на повстання козаків-реєстровців гетьман **Криштоф Косинський**. Він вирішив скористатися невдоволенням козаків, які не отримали обіцяної платні від польської влади, для того щоб помститися українським магнатам **Янушу Острозькому** й **Олександру Вишневецькому**, які відібрали в нього маєток.

Виступ К. Косинського підтримало чимало незадоволених, і впродовж 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого було зібрано для боротьби з повстанцями велике військо, очолюване київським воєводою **Костянтином-Василем Острозьким**.

У вирішальній битві **23–31 січня 1593 р.** під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя. Навесні 1593 р. Косинський виру-

К. Косинський

Причини козацьких повстань 90-х рр. XVI ст.

Загострення соціальних суперечностей унаслідок посилення кріпосництва і національного гноблення

Розгортання експансії польської шляхти на відносно вільні українські землі, колонізовані «уходниками» та запорожцями; зіткнення інтересів шляхти й козацтва

Намагання державної влади Речі Посполитої взяти під контроль українське козацтво

*Пам'ятник повстанцям
К.Косинського у Білій Церкві*

шив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами загинув. Повстанці, втративши свого очільника, були розбиті надвірними військами черкаського старости.

Придушивши виступ К. Косинського, польська влада не зробила нічого для розв'язання проблем, які його викликали, що й обумовило початок нового повстання під проводом **Северина (Семерія) Наливайка**. Передували повстанським діям походи С. Наливайка в Молдавію, які викликали невдоволення польської влади. У липні 1594 р., зібравши кілька

тисячний загін охочих козаків, він став громити шляхетські маєтки на Поділлі й закликав запорожців підтримати його. До повсталих приєднався загін запорозьких козаків, очолюваних гетьманом **Григорієм Лободою**. У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину й Волинь. Повстанське військо налічувало 12 тис. козаків. Підтримка населення обумовлювала можливість тривалої боротьби повстанців. Козацько-селянське військо, яке налічувало 12 тис. осіб, здобуло Гусятин, Бар, Канів, Луцьк та інші міста. Повстанський рух перекинувся на Білорусь.

С. Наливайко

Боротьба під проводом С. Наливайка істотно відрізнялася від попередніх повстань не тільки масштабами, а й соціальною базою. Щоб розширити територію повстання, козацькі ватажки поділили сили й рушили в різні частини Польсько-Литовської держави. Навесні 1595 року повстанці на чолі із С. Наливайком повели наступ на Луцьк, а потім повернули на Могилів, щоб підняти білоруське й польське селянство.

Другий загін під проводом Григорія Лободи та Матвія Шаули пішов на південь Наддніпрянщини, щоб очистити

його від панів, а потім і далі на північ по Дніпру — на з'єднання із С. Наливайком. Такий широкий розмах повстання загрожував самому існуванню Речі Посполитої.

Польський король знову оголосив про набір посполитого — шляхетського ополчення. Стати на чолі каральної експедиції проти повстанців доручено Станіславу Жолкевському. Він намагався розбити козацькі сили поодиночі. Водночас підтримував таємне листування з різними козацькими керівниками про припинення воєнних дій та ізоляцію С. Наливайка.

Козацьким загонам усе ж таки вдалося з'єднатися, але перед потужнішою силою шляхетського війська вони відступили.

Щоб урятувати жінок, дітей і старих, які перебували в козацькому таборі, С. Наливайко вирішив вийти на Лівобережжя й шукати захисту на території Московської держави. Проте під Лубнами польська кіннота відрізала повстанцям шлях до відступу. Оточені в урочищі Солониця, козаки й селяни приготувалися до оборони. Повстанці оточили свій табір возами в чотири ряди, побудували вал, викопали рів, на висотах поставили гармати.

Кілька разів поляки безуспішно штурмували козацькі укріплення. Вночі повстанці робили сміливі вилазки, внаслідок яких польські вояки зазнавали великих утрат. Облога табору тривала два тижні (травень-червень 1596 року). Становище і козаків, і шляхти було вкрай важким. Не стало їжі, фуражу, повстанці були відрізані від води.

Тоді С. Жолкевський вдався до хитрощів. Два дні важкі польські гармати обстрілювали табір повстанців, призводячи до великих жертв, а потім поляки розпочали переговори, обіцяючи повсталим амністію.

У таборі козаків почався розкол. Козаки схопили й стратили гетьмана Г. Лободу, який хотів знайти порозуміння з ворогом, але й прибічники Г. Лободи не залишилися в боргу — вони підступно захопили поранених С. Наливайка та М. Шаулу й видали їх шляхті.

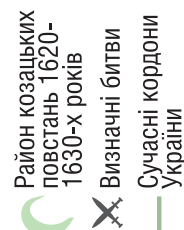
Станіслав Жолкевський не дотримав свого лицарського слова, і за його наказом більшість учасників повстання, які були в таборі, перебито. С. Наливайка та ще шістьох керівників повстання відправили до Варшави, де у 1597 р. після жорстоких тортур їх стратили. За одними даними, Северинові Наливайку відрубали

*Взяття Луцького замку
С. Наливайком (худ. Б. Карабулін)*

Козацький табір на р. Солониці

ли голову, після чого він був четвертований, а шматки його тіла порозвішували по всьому місту, за іншими — він був спалений живцем.

? Якою була мета козацьких повстань?

3. Спроба ліквідації реєстрового козацтва та його відновлення

Козацькі війни 1591–1596 рр. призвели до ліквідації згідно з сеймовою постановою реєстрового війська. Разом з тим, король Сигізмунд III не наважився вжити суворих заходів щодо козаків, окрім їхніх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, зокрема, й далекі морські та сухопутні походи, «служінням польському королю».

Зрештою, нові війни Речі Посполитої потребували професійного війська. У 1601 р. сейм скасував заборони і відновив усі раніше надані реєстровцям привілеї. У козацтва починалася «героїчна доба».

? Чому польська влада не мала сталої позиції щодо реєстрового козацтва?

ВИСНОВКИ

Утворення реєстрового козацтва стало поштовхом до оформлення козаків у новий стан українського суспільства зі своїми правами, привілеями й обов'язками.

Козацькі війни кінця XVI ст. мали характер боротьби козацтва за свої станові інтереси. Гасел звільнення українського народу й захисту його національно-релігійних прав не висувалося. Проте вони сприяли набуттю козацтвом досвіду повстанської боротьби й управління великими територіями.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Хто такі реєстрові козаки? Що зумовило їх появу?
2. Які факти свідчать про те, що виникнення реєстрових козаків сприяло перетворенню козацтва на окремий стан українського суспільства?
3. Якими були причини козацьких війн кінця XVI ст.?
4. Хто очолив повстання козаків у 1591 р.? Що стало приводом до нього?
5. Назвіть дату повстання С. Наливайка. Які терени воно охопило?
6. Чому покарання козаків були відносно незначними за повстання XVI ст.?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬСТВА У XVI ст.

- Пригадайте: 1. Якими були основні стани українського суспільства у XV ст.?
- 2. Пригадайте особливості їхнього повсякденного життя у цей період.
- 3. Назвіть основні стани українського суспільства у XVI ст.

Мета: визначити характерні риси повсякденного життя представників основних верств українського суспільства у XVI ст.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) підготуйте презентацію (5–10 слайдів) про повсякденне життя представників одного зі станів тогочасного українського суспільства.

Хід практичного заняття

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених презентацій і обговоріть отримані результати.
2. Сформулюйте характерні риси повсякденного життя представників різних станів тогочасного українського суспільства.
3. Робота з документом.

З народної пісні (опис одягу козака)

*Омелько козак хороший,
Вздумав їхати на Запорозжє.
Він уже піднявся,
В синій жупан убрався;
Коня купив такого,
Як в атамана самого не було,
Сідло черкеське з пінником,
Уздечка новісенька з байраком
Ратище з білого жєліза,
Пару пістолєтєв із спису,
Шабля востра у похви,
Весь маяток у сакви;
Сїв на коня похилився,
Родионьцї поклонився і поїхав*

? Які елементи одягу й озброєння згадуються у народній пісні?

4. Порівняйте повсякденне життя населення українських земель у XV і XVI ст. Визначте зміни, що відбулися у повсякденному житті. Яких верств суспільства вони найбільше торкнулися?
5. Визначте чинники, що мали визначальний вплив на зміни у повсякденному житті українців порівняно з попереднім періодом.
6. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

§6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ. ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНИХ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЙНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ. ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

За цим параграфом ви зможете:

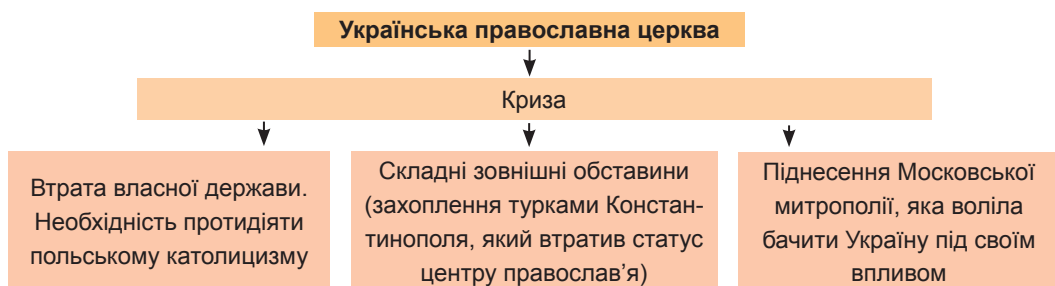
- ▶ характеризувати особливості становища православної церкви на українських землях у XVI ст.;
- ▶ розповідати про вплив реформаційних і контрреформаційних рухів на церковне життя в Україні.

1. Становище православної церкви

У XVI ст. православна церква на українських землях у складі Литви та Польщі опинилась у вкрай складному становищі. І хоча офіційно проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, існували істотні причини, які викликали глибоку кризу церковного життя. Головною причиною було те, що православна церква традиційно залежна від світської влади, а в Литві та Польщі вона була «чужою» для неї.

Відповідно, негативно впливало на становище православної церкви існуюче в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському право патронату, або «право подавання», за яким питання призначення на митрополичу і єпископську кафедри залежало від великого литовського князя та польського короля. Це тягло за собою те, що на ці посади призначали осіб, лояльних до чинної влади. Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за правом патронату стали, «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», призначати на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Фактично посаду отримував той, хто більше за неї заплатив. Королі надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо. Наслідком цього стало загальне падіння моралі, рівня освіти у значної частини священників православної церкви.

Правом патронату щодо православних церков і монастирів користувалися на приватних землях магнати та шляхта. Воно полягало у праві власності на засно-

вані ними церкви й монастирі у їхніх маєтках, селах та містах. Священики в таких парафіях не обиралися простим людом, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом подавання». Магнати і шляхта розпоряджалися церквами й монастирями на підставі права власності: закладали, міняли, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів, на відміну від католицьких, не допускали до участі в роботі сенату — верхньої палати сейму. Православне духовництво, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися політики релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовництво негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для просування католицизму на Схід.

Які чинники впливали на становище православної церкви у XVI ст. на українських землях?

2. Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні

У XVI ст. Європу охопила **Реформація** — церковно-релігійні й суспільно-політичні рухи, спрямовані проти католицької церкви; рух за реформу церкви. Із поширенням у Європі реформаційних ідей пов'язаний початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення протестантизму.

Не оминув реформаційний рух Польщу та Велике князівство Литовське, у складі яких перебували українські землі. Першим набуло поширення лютеранство. Воно поширювалося через Пруссію.

Уряди обох держав спробували перешкоджати поширенню реформаційних ідей. Король Сигізмунд Старий у 1520 р. видав антиреформаційний декрет, який забороняв привозити і поширювати реформаційні твори. Едикт 1523 р. погрожував застосуванням смертного вироку через спалення з конфіскацією майна всім, хто наважився б прийняти і поширювати погляди Лютера чи інших реформаторів. Проте надзвичайно суворі королівські розпорядження залишилися лише на папері. Вони надто обмежували гарантовану привілеями шляхетську свободу, і вже 1543 р. були частково відхилені на краківському сеймі.

За часів розквіту Реформації до неї приєдналося до чверті шляхти, переважно заможної та середньої. Серед прихильників Реформації були також міщани та магнати.

У 30–40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі стали поширюватися реформаційні вчення. Одним із таких учень був кальвінізм. Засновник учення Жан Кальвін вважав, що доля людини заздалегідь визначена Богом, закликав працювати, бути ощадливими й накопичувати багатства. На теренах України громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські ро-

дини Потоцьких і Радзивіллів. До них долучилися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапегі). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму, лютеранство, на теренах України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. на Галичині, Волині, Поділлі та Київщині **поширилося аріанство (антитринітарії, Польські брати)** — протестантський напрям, прихильники якого визнавали лише Бога-Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю, відкидали вчення про первородний гріх, а отже, і про спасіння через Христа. Їх називали социніанами (від імені засновника Фаусто Соцціні) Социніани до середини XVII ст. мали вагомий вплив на релігійне життя українських земель. Мали тісні зв'язки з родом Острозьких. Князь Василь-Костянтин Острозький активно використовував їх у своїх політичних справах. Проте у 1658 р. социніани були змушені залишити Річ Посполиту.

Особливістю реформаційних рухів було те, що вони не поширювалися на значні верстви українського населення. За підрахунками істориків, на українських землях було близько 300 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою.

Поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

? Які протестантські вчення були поширені на українських землях в XVI ст.?

Протестантська Біблія

Ян Лаский — засновник кальвінізму в Польщі

Фаусто Соцціні — засновник социніанства

Протестантизм — один із найбільших (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. Його першими формами були кальвінізм, лютеранство та англіканство.

*Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.)
Ця книга за часів незалежності України
використовується під час інавгурації
Президентів України*

Боротьба протестантів із католицькою церквою ставала для православних зразком для оновлення власної церковної організації. Вплив реформаційних ідей виявлявся в діяльності **православних братств**, які намагалися сприяти поживленню церковного життя.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у **1556–1561 рр.** на Волині українською мовою було видано **Пересопницьке Євангеліє**.

? Що запозичили із протестантських учень православні громади?

*Дива св. Ігнатія Лойоли
(худ. П. Пауль Рубенс)*

У 60-х рр. XVI ст. в Україні набуває поширення **Контрреформація** — рух, започаткований католицькою церквою для боротьби з Реформацією. У 1569 р. за підтримки польської влади на теренах України розпочало діяльність «**Товариство Ісуса**» (орден єзуїтів). Товариство засноване у 1539 р. Ігнатієм Лойолою. Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, підтримуваних польською владою, їх прибічниками стало чимало магнатів і шляхти, яких вони навернули на католицизм (Радзивілли, Хоткевичі, Сапегі). У 70–80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи (колегії), де поєднували доволі високий рівень викладання з поширенням католицизму.

? Які прояви мала Контрреформація на українських землях?

3. Православні братства

У XV–XVII ст. на українських землях розгортався **братський рух**, пов'язаний із діяльністю створюваних православними міщанами **братств**.

Спочатку православні міщани, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, керувалися благодійницькою метою — дбати про побудову й обслуговування цер-

*Гербова печатка Львівського братства
із зображенням вежі Корнякта*

кви, влаштовувати добродієнні обіди для бідних, готувати церковні урочистості, організовувати допомогу хворим тощо.

У XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення й національного гноблення православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони стали виступати захисниками прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

Перші братства — **Благовіщенське** (1542 р.) та **Миколаївське** (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало **Успенське ставропігійське братство** у Львові. За правом ставропігії воно безпосередньо підпорядковувалося константинопольському патріархові, а не місцевим православним єпископам. Йому належала Львівська братська друкарня, у якій працював український першодрукар **Іван Федоров**. Близько 1585 р. у місті з'явилася **Львівська братська школа** для дітей міщан і священників. Вона утримувалася на кошти братчиків. Братство організувало у Львові шпиталь-притулок для непрацездатних, спорудило Успенську церкву.

Титульна сторінка і початок Євангелія Львівського братства

Руїни будівлі Луцького братства (мал. XIX ст.)

Братства — релігійні та культурно-просвітницькі товариства, створювані православними міщанами при церковних парафіях України у XV–XVII ст.

Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судувій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах. При них діяло близько 30 шкіл.

Братства виступали проти матеріального збагачення церкви, зловживань вищого духовництва.

Вони намагались очистити релігійне життя від пишної зовнішньої обрядовості, виступали за рішуче впорядкування церковних справ, хотіли бачити церкву «дешевою» і загальнодоступною. Така діяльність братств породила їх гострий конфлікт з єпископами, які не бажали миритися з контролем над своїми діями.

ВИСНОВКИ

У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала у кризовому становищі.

Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини вірних із традиційних церков.

Розгортання Контрреформації спричинило те, що зміцніла католицька церква розгорнула наступ на Схід, одним із наслідків якого стала Берестейська унія.

Діяльність братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

У цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, що змушені були протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У чому виявлялася криза православної церкви на українських землях у XVI ст.?
2. Про що свідчило видання рукописного Пересопницького Євангелія?
3. Як поширення протестантизму в Україні вплинуло на проникнення сюди католицизму?
4. Що таке братство? У чому полягало право ставропігії Львівського братства?
5. Що у діяльності церковних братств викликало занепокоєння з боку вищої церковної ієрархії?
6. Як вплинуло на релігійну ситуацію в Україні поширення тут реформаційних та контрреформаційних рухів?

§ 7. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ. ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ, БРАТСЬКІ ШКОЛИ, ЄЗУЇТСЬКІ КОЛЕГІЇ. ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ. КНИГОВИДАННЯ. ІВАН ФЕДОРОВ

За цим параграфом ви зможете:

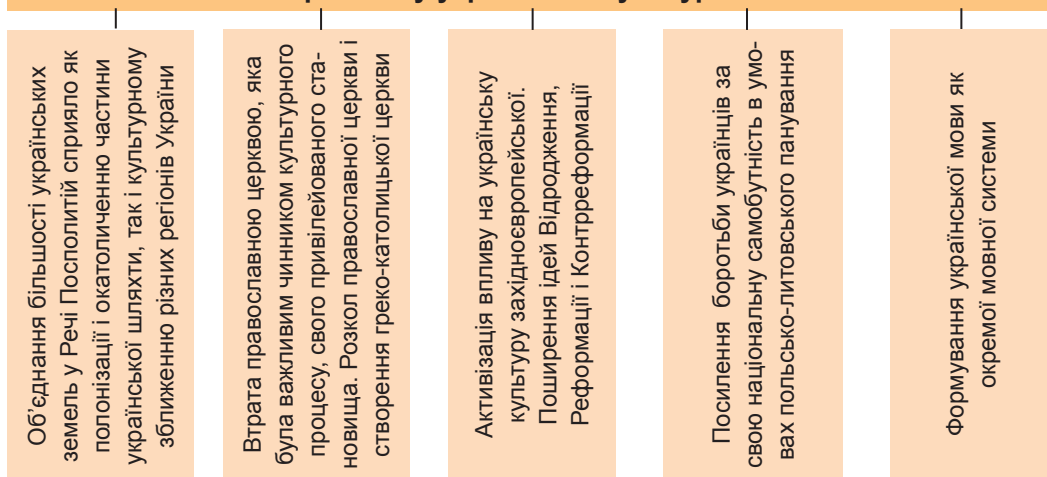
- ▶ характеризувати культурно-освітнє життя українських земель XVI ст.;
- ▶ визначати історичне значення Пересопницького Євангелія, роль Івана Федорова у розвитку книгодрукування на українських землях.

1. Умови розвитку української культури в XVI ст.

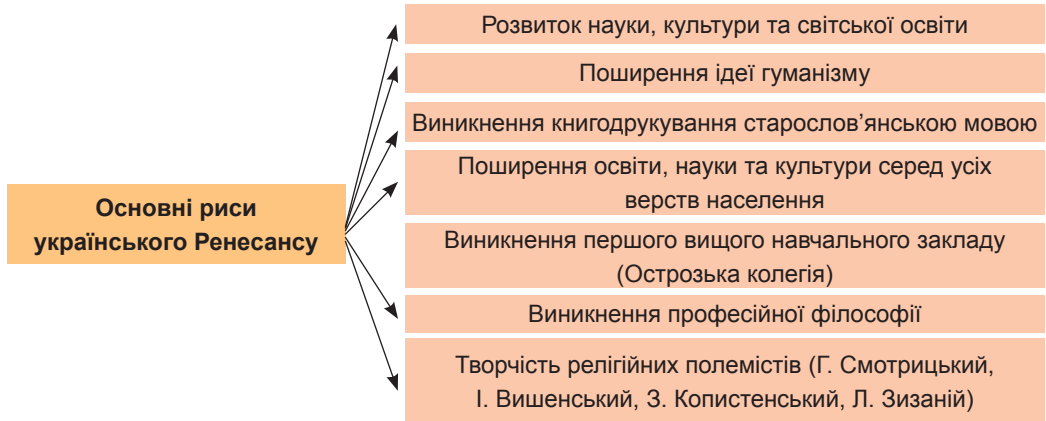
XVI ст. характеризується подальшим розвитком української культури. Проте умови, у яких він відбувався, були досить складними. Головною передумовою розвитку культури будь-якого народу є наявність власної держави. На жаль, відсутність державності в українців у цей період спричинила залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Внаслідок Люблінської унії 1569 р. у межах однієї держави опинилося більшість українських земель. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з другого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Криза православної церкви і втрати нею свого привілейованого становища у суспільстві негативно позначилося на розвитку української культури. Також мала свій вплив на розвиток культури боротьба різних станів українського суспільства за свої національні й релігійні права.

Умови розвитку української культури в XVI ст.

У XVI ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися західноєвропейські культурні впливи, пов'язані з Відродженням (Ренесансом), Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

? Які зовнішні чинники впливали на розвиток української культури в XVI ст.?

2. Розвиток української мови

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали «руською». У Великому князівстві Литовському вона мала статус офіційної. Нею були написані Литовські статuti, велося діловодство в судах і державних установах тощо.

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в XVI ст. у руській мові під впливом усного народного мовлення з'являються риси української літературної мови.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської тогочасною українською мовою, було, як ви вже знаєте, **Пересопницьке Євангеліє**, написане в монастирі в селі Пересопниця на Рівненщині. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його перекладачів — архімандрита Пересопницького монастиря Григорія і сина священнослужителя з міста Сянок Михайла Василевича. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, а й наводили їх тлумачення та добирали синоніми.

Дещо пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — Крехівський «Апостол» (60-ті рр. XVI ст.), Волинське Євангеліє (1572 р.) тощо.

? Яка книга є пам'яткою, що свідчить про розвиток української мови в XVI ст.?

3. Освіта

У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, які вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Великі православні школи існували на Волині (у Заблудові, Острозі, Володимирі-Волинському), в Києві, при Михайлівському Золотоверхому монастирі і у Львові. Згодом виникають школи у Смотричі на Поділлі (1579), у Білостоці (1581) і в Холмі (1582).

Діти заможних верств суспільства мали можливість здобути домашню освіту. З допомогою вчителів-бакалаврів, окрім читання, письма й арифметики, вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях відбувалося становлення закладів середньої освіти. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латинської мови і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні освітніми закладами такого типу стали **слов'яно-греко-латинські школи**.

Першу таку школу відкрив князь К.-В. Острозький у своєму замку близько **1578 р.** Утримувалася вона на кошти князя. Острозький також відкрив у своєму замку друкарню, організував науковий гурток і започаткував вивчення у цій школі основ філософії. Це означало, що **Острозька школа**, крім середньої, давала початки вищої освіти. Також за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі філологи й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем К.-В. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали академією.

? Де і коли була заснована перша слов'яно-греко-латинська школа на українських землях?

Слов'яно-греко-латинські школи засновували також православні братства. Перша така школа на українських землях, як ви вже знаєте, була створена 1585 р. при Львівському братстві.

«Апостол» І. Федорова

Острозький замок (сучасний вигляд)

Братська школа

Водночас із братськими (православними) школами на українських землях виникають єзуїтські (католицькі), протестантські, а після Берестейської унії й уніатські (греко-католицькі) школи. Всі вони надавали середню освіту й заразом сприяли поширенню впливу своїх церков в Україні. Особливо вирізнялися єзуїтські колегіуми. Вони прославилися хорошими педагогами, зразково організованим навчанням, гарними бурсами для учнів і, разом з тим, вихованням у фанатично католицькому дусі.

? Що сприяло розвитку шкільної освіти на українських землях?

4. Літописання, література і книговидавництво

У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У короткому Київському літописі описано події, що відбувалися у 862–1515 рр. Давня історія Русі подана в ньому на основі київського і галицького

Із «порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1587 р.

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою... Навчати і любити дітей дидакл (викладач) повинен усіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей, — але, навчаючи, не надавати переваги одному проти другого.

Учитель повинен кожного разу пильнувати: коли б котрого отрока не було, повинен за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, відразу після молитви, кожен повинен відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці повинні самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких повинен писати сам учитель, а вивчивши у школі, повинні одне одного запитувати важкі слова, тобто диспутувати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, повинні вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

? 1. Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? 2. Чи можна стверджувати, що статут сприяв утвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

ко-волинського літописання XI–XIII ст., а період 1491–1516 рр., що вирізняється докладністю і точністю датування, — очима очевидця, який, імовірно, жив на Волині.

Події на українських землях згадуються в білоруських (західноруських) літописах. У літописі, створеному в містечку Баркулабово біля Орші, описано події з 1563 по 1608 рр. У ньому розповідається про козацьке повстання під проводом С. Наливайка, боротьбу між православними і прихильниками унії на українських та білоруських землях.

У літературі, крім полемічної літератури (ознайомитеся з нею в §9), розвивалися інші жанри. Під впливом західноєвропейського Відродження поширюється новолатинська поезія. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали свої твори латиною. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом Себастьяном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латиною.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федоров** (Федорович). Переїхавши до Львова, він видав за кошти Львівського братства в 1574 р. свої перші книги в Україні — «Апостол» і «Буквар». «Буквар» став першим шкільним підручником на українських землях.

Особливо плідною була діяльність І. Федорова в Острозі, куди його запросив працювати князь К.-В. Острозький.

Сторінка короткого
Київського літопису

Сторінки «Букваря»
І. Федорова

Складіть розповідь за малюнком: Іван Федоров показує Костянтинові-Василеві Острозькому перший примірник надрукованої Острозької Біблії

*Пам'ятник І. Федорову
у Львові*

У 1581 р. він надрукував тут Острозьку біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Окрім Острозької, до великих друкарень належала друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федорова, викупленої братством після смерті друкаря.

До кінця століття на українських землях уже діяло декілька десятків друкарень.

? Які книги були надруковані Іваном Федоровим?

? Яку назву мав перший шкільний друкований підручник на українських землях?

ВИСНОВКИ

Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники.

У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова.

У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні.

Розвиток книговидавання на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти полонізації та окатоличенню.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які європейські культурно-ідеологічні течії впливали на розвиток української культури в XVI ст.?
2. Як називали в XVI ст. писемну мову українців і білорусів?
3. Які форми здобуття освіти існували в Україні в XVI ст.? Коли було створено першу братську школу на українських землях? Який навчальний заклад тих часів в Україні давав початки вищої освіти?
4. Які літописи розповідають про події XVI ст. в Україні?
5. Яке значення, на вашу думку, відіграв культурно-освітній центр, створений князем К.-В. Острозьким?
6. Якими були здобутки українського книговидавання в XVI ст.? Коли було надруковано Острозьку Біблію?

§ 8. МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРА. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

За цим параграфом ви зможете:

- визначати нові риси в містобудуванні та архітектурі на українських землях в XVI ст., образотворчому мистецтві;
- описувати видатні архітектурні пам'ятки тієї доби та твори образотворчого мистецтва.

1. Архітектура й містобудування

У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт зодчества. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні зодчі намагалися зберегти давні традиції і поєднати їх з новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали ордери, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки цієї архітектури збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI–XVII ст.

Постійні загрози ворожих нападів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за мурами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, а й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки

Центральна частина Львова з висоти пташиного польоту (сучасний вигляд)

Цифрами на фото позначені:

1. Площа Ринок. 2. Чорна кам'яниця.
3. Будинок Корнякта. 4. Успенська церква. 5. Вежа Корнякта.
6. Каплиця Трьох Святителів

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідній стильовій обробці.

Будинок Корнякта (зовнішній і внутрішній вигляд)

Чорна кам'яниця

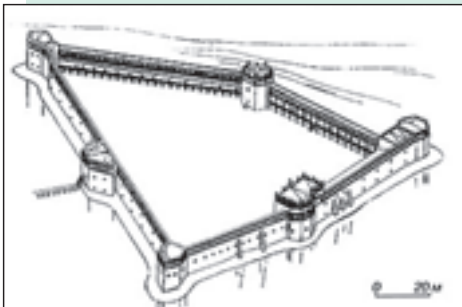

Каплиця Трьох
Святителів

Успенська церква,
вежа Корнякта

? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про одну з архітектурних пам'яток.

Замок 1584–1654 рр., селище Старе
Село Львівської області (сучасний
вигляд і реконструкція)

Луцька, Кременця, Мукачєвого, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського тощо.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також були оточені мурами з вежами й виконували роль фортець. На Волині такими фортецями були **монастирі в Межиріччі**, неподалік Острога, та в Дермані, що поблизу Дубно. **Дерманський монастир** стояв на високому пагорбі і був обнесений муром заввишки сім метрів. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка правила також за дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать **Богоявленська церква в Острозі** та **Троїцька церква в Межиріччі**. Оби-

два храми є хрестово-купольними. Однак тогочасні умови життя зумовили необхідність пристосування обох церков до оборони. Тому вони також виконували функцію фортець.

2. Образотворче мистецтво

Українське малярство цього періоду отримало велике визнання. Переважна більшість творів живопису була церковної тематики (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати києворуські традиції. Проте в портретному живопису був відчутний вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтва.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися фрески на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля у Кракові.

У тогочасному українському іконописі панівними залишалися традиції Київської Русі, але почали з'являтися також нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи у такий спосіб реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільшого визнання в цей час здобули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. були ікони **«Поклоніння волхвів» із Бусовиська, поблизу Старого Самбора, та «Різдво Христове» із села Трушевич, що поблизу Добромиля.**

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство, яке замінило надто дорогу й розкішну давньоруську мозаїку. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося на мармурі. Переважно це були надгробні монументи і плити. До зразків такого мистецтва належить надгробний монумент князеві К. Острозькому, побудований його сином

Замок Жолкевських, 1594–1606 рр., місто Жовква Львівської області (сучасний вигляд)

Троїцька церква в Межиріччі

Ікона «Поклоніння волхвів» із Бусовиська, поблизу Старого Самбора (середина XVI ст.)

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

*Ікона «Різдво Христове»
із села Трушевич, поблизу
Добромиля
(середина XVI ст.)*

*Архистратиг Михаїл
(ікона з Яблунева,
середина XVI ст.)*

на місці поховання батька в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

Високого рівня розвитку досягла **книжкова мініатюра** — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Особливе місце за своїм оздобленням посідає **Пересопницьке Євангеліє**. У ньому, крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формах традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів.

У XVI ст. значно посилюються впливи народного мистецтва на оформлення рукописних книг: часто використовуються мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьби по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукування стало розвиватися мистецтво гравюри.

Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих І. Федоровим 1574 р. у Львові. Вони відзначаються гарними композиціями з рослинних елементів (пишно закручений широколист, стилізовані квіти й плоди тощо), притаманними оформленню книг майстрами італійського Відродження.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбувається відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим тлумаченням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження і зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості тогочасних майстрів портрета до нас не дійшли. Найвідомішими портретами, створеними українськими митцями цього часу, вважаються портрет галицького магната і вченого Яна Гербурта, портрет К. Острозького, портрет Насті Лісовської з Рогатина, званої як Роксолана.

Талановитим художником-портретистом був Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. той виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра.

? Які нові риси в образотворчому мистецтві з'явилися на українських землях в XVI ст.?

3. Декоративно-ужиткове мистецтво

У XVI ст. в українському декоративно-ужитковому мистецтві проявляються нові особливості, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів. Однак українські майстри вносять в останні багато своєрідних рис, поєднуючи нові форми з традиційними прийомами та мотивами, виробленими в народному мистецтві.

У цей період відроджується скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом починає розвиватися килимарство. Львівські майстри оволоділи мистецтвом виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Вона вкривалася різноколірним малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також стародавні галузі — **вишивання та гаптування**.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Вони виготовляли предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні прикраси тощо, прикрашаючи їх емаллю, різьбою, інкрустацією золотом і сріблом, коштовним камінням.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого вкриті геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, який нагадує мотиви вишивання. У той же час дедалі більше поширюється розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою поливою.

*Гаптування (деталь
пلاщаниці, кінець XVI ст.)*

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид художньої діяльності з прикрашання предметів повсякденного вжитку (посуд, гребені, музичні інструменти, зброя тощо).

Гаптування — вишивка речей шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Його твори застосовувались в оформленні предметів християнського культу, декоративному оздобленні храмів і одягу священнослужителів. Гаптування поділяється на сюжетне та орнаментальне шитво. У музеях збереглися поодинокі унікальні зразки сюжетного гаптування XVI ст.

Центрами вишивання були Качанівка на Чернігівщині, Григорівка на Київщині, Велика Бурімка на Черкащині та інші.

? Які види декоративно-ужиткового мистецтва набули популярності в XVI ст.?

ВИСНОВКИ

У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво оборонних споруд — фортець і замків.

В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті простежується схильність до реалізму в зображенні персонажів.

У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як розвивалися архітектура й містобудування в Україні в XVI ст.?
2. Із якого матеріалу будували переважно більшість замків у XVI ст.?
У яких регіонах України було зведено більшість замків? Назвіть матеріал, який найчастіше використовували для будівництва споруд такого типу.
3. Назвіть основні види українського образотворчого мистецтва XVI ст.
4. Які факти свідчать про вплив ідей європейського Ренесансу на українське образотворче мистецтво?
5. Яких успіхів досягли в XVI ст. майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва?
6. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст., які є в його експозиції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «шляхта», «фільварок», «низове козацтво», «реєстрове козацтво», «Запорозька Січ», «клеїноди», «козацька республіка», «братства», «магдебурзьке право», «федеративна держава», «козацтво».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVI ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) простежте, як змінювалася територія розселення українців у XVI ст. Порівняйте її із сучасними кордонами України;
  - 2) як змінювалася впродовж XVI ст. державна приналежність українських земель? Визначте, які українські землі під владою яких держав перебували;
  - 3) назвіть воєводства, утворені на українських землях у складі Речі Посполитої, та їхні центри;
  - 4) покажіть місця розташування Запорозьких Січей та володіння Війська Запорозького в XVI ст.;
  - 5) визначте, які території були охоплені козацькими повстаннями у 90-х рр. XVI ст.;
  - 6) покажіть, де були створені найвизначніші культурні пам'ятки цієї доби.
5. Якою була структура українського суспільства в XVI ст.? Порівняйте становище його верств і прошарків.
6. Схарактеризуйте причини і наслідки виникнення українського козацтва.
7. Якими були передумови і причини укладання Люблінської унії? Проаналізуйте, які зміни відбулися на українських землях унаслідок утворення Речі Посполитої.
8. Як розвивалося церковне життя на теренах України в XVI ст.?
9. Найкраще уявлення про архітектуру та містобудування XVI ст. створює ансамбль площі Ринок у Львові та квартали Кам'янця-Подільського. Спираючись на сучасні фото, складіть розповідь про нові риси в тогочасному містобудуванні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.»

1. Який стан українського суспільства в XVI ст. вважався напівпривілейованим?
А шляхта
В міщани
Б селяни
Г духівництво
2. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялися українські землі у складі Речі Посполитої?
А князівства
В воєводства
Б полки
Г губернії
3. Коли було прийнято «Уставу на волоки»?
А 1529 р.
В 1566 р.
Б 1557 р.
Г 1569 р.
4. У якому з українських міст виникли перші православні церковні братства?
А Львів
В Луцьк
Б Київ
Г Брацлав
5. Укажіть місто, у якому на спільному сеймі представників привілейованих станів відбулося об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в одну державу.
А Варшава
В Люблін
Б Вільно
Г Краків
6. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована...
А 1475 р.
В 1524 р.
Б 1489 р.
Г 1569 р.
7. Як називали заплаву Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і була завширшки від 3 до 25 км?
А Дике Поле
В Запорожжя
Б Дніпровський Низ
Г Великий Луг
8. Яку назву мала перша Запорозька Січ, що утворилася наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст.?
А Томаківська
В Базавлуцька
Б Микитинська
Г Чортомлицька
9. Який король Речі Посполитої погодився прийняти на державну службу і вписати до реєстру 500 козаків, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки?
А Сигізмунд I
В Стефан Баторій
Б Сигізмунд II Август
Г Сигізмунд III
10. Коли було видано Острозьку Біблію?
А 1578 р.
В 1585 р.
Б 1581 р.
Г 1595 р.

11. Який предмет, крім граматики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики, входив до «семи вільних мистецтв»?

А географія

Б історія

В діалектика

Г природознавство

12. На якому фото зображено пам'ятку архітектури XVI ст.?

А

Б

В

Г

РОЗДІЛ II

Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 9. ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ 1596 р. РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. УТВОРЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ описувати становище православної церкви напередодні укладення Берестейської унії;
- ▶ розкривати зміст церковної унії та її наслідки.

1. Передумови укладення Берестейської церковної унії

Європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви.

Проблема релігійного порозуміння між православним і католицьким віросповіданнями на українських та білоруських землях уперше постала ще наприкінці XIV ст., коли внаслідок укладення Кревської унії були об'єднані під владою одного монарха поляки, литовці та русини. Першою спробою досягти порозуміння в цьому питанні стала ініціатива митрополита Київського Ісидора, що на Флорентійському соборі 1439 р. підписав акт з'єднання Східної і Західної християнських церков. Рішення Флорентійського собору залишилися нереалізованими, проте стали прикладом і підґрунтям нової спроби унії, що мала місце у другій половині XVI ст.

У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної й католицької церков пропагували єзуїти. У 1577 р. польський проповідник-єзуїт **Петро Скарга**

видав книгу *«Про єдність Церкви Божої під одним пастирем...»*, у якій доводив потребу об'єднання двох церков.

Серйозним поштовхом, який схилив до унійної ідеї польського короля і політичне керівництво Речі Посполитої, стали події, пов'язані з проголошенням у **1589 р.** автокефальної (незалежної) Московської патріархії, глава якої прийняв титул патріарха Московського

Проповідь П. Скарги у сеймі
(худ. Я. Матейко)

і Всієї Русі. Підтекст цього титулування — претензії на землі України і Білорусі, населення яких сповідувало православ'я, — був адекватно сприйнятий як у Варшаві, так і у Вільно.

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з українсько-білоруською православною знаттю, яка прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії вони прагнули оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Православні єпископи на аудієнції у Папи Римського

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви і її оздоровлення загалом. Вони вважали, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності у правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала унійні прагнення православних ієрархів, вважаючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася, по-перше, як шлях до остаточного закріплення українських і білоруських земель, по-друге, перехідний етап до чистого католицизму і, нарешті, як засіб денационалізації українців та білорусів, оскільки з церковною латинізацією пов'язувалася й полонізація.

В українському суспільстві були також противники об'єднання церков, яких очолював князь **Костянтин-Василь Острозький**. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії повинна ввійти вся Східна церква, а об'єднання має відбутися на засадах рівноправності православної та католицької церков.

Проте усвідомлення того, що влада Речі Посполитої і представники Папи Римського прагнуть іншого, перетворило князя на противника унії.

Причини укладення Берестейської унії

Неодноразові спроби подолання розколу в християнській церкві	Утворення Речі Посполитої	Реформаційні та контрреформаційні рухи	Криза православної церкви на українських і білоруських землях	Політика католицької церкви у поширенні свого впливу на Схід	Проголошення Московського патріархату 1589 р.

? Що спонукало до укладення Берестейської унії?

2. Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення греко-католицької церкви

За наполяганням Папи Римського польський король **Сигізмунд III** скликав унійний церковний собор у місті Бересті, який відбувся **16 жовтня 1596 р.**

Однак уже на початку роботи прихильники унії церков і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на окремому православному соборі засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** і тих єпископів, які прийняли унію. Своєю чергою, митрополит та вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії, православна церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську мову, виборне право на заміщення митрополита та єпископів, юліанський календар і право одружуватися для нижчого духовництва. Водночас визнавалася зверхність Папи Римського як першоєрарха всієї християнської церкви та приймалася католицька догматика.

Унаслідок Берестейської унії на українських землях виникла греко-католицька церква. Фактично замість однієї церкви утворилося дві, розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» — між православними і греко-католиками. Проголошеного зрівняння у правах греко-католиків і католиків не відбулося.

Михайло Рогоза

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовництво стало чинити опір спробам за допомогою унії окатоличувати й колонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яку влада Речі Посполитої поставила поза законом, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення, заручившись підтримкою українських православних

Назва «греко-католицька церква» має історичне походження. До укладення Берестейської церковної унії українські й білоруські православні на землях, що входили до Речі Посполитої і були підлеглі константинопольському патріархові, вважали себе приналежними до східного грецького обряду християнства й казали, що сповідують «грецьку віру». Після унії для вирішення тих, хто її підтримав, у Римі стали вживати назву «греки-католики». Проте вже у 20-х рр. XVII ст. прихильників унії частіше визначали як «русинів-католиків», або «з'єднаних», а вірних православ'ю — як «нез'єднаних», або «схизматиків». Офіційну назву «греко-католики» вперше запровадила для своїх підданих австрійська імператриця Марія-Терезія наприкінці XVIII ст.

шляхтичів, міщан і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

? Коли було укладено Берестейську унію? Які церкви вона мала об'єднати?

? За картою «Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст.» назвіть: а) православні єпархії Київської митрополії; б) православні єпархії, які прийняли Берестейську унію.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в Україні XVI—XVII ст.

3. Полемічна література

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**, автори яких, дотримуючись певних поглядів на релігію і церкву, намагалися спростувати позиції противників.

Мелетій Смотрицький

Першим помітним твором полемічної літератури в Україні вважається написана за дорученням князя К.-В. Острозького відповідь аріаніна Мотовила на книгу П. Скарги «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем...». Одним із перших православних письменників-полемістів став ректор Острозької школи **Герасим Смотрицький**. У виданих в 1587 р. творах «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» він різко критикував католицизм і папство, захищав православ'я. Твори цього жанру значно поширилися в Україні у зв'язку з підготовкою й укладенням Берестейської унії.

Найвідомішими православними письменниками-полемістами були **Клірик Острозький, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Йов Борецький, Захарія Копистенський**.

Важливу роль у боротьбі українського народу за свою віру й мову відіграв твір невідомого автора початку XVII ст. «Пересторога». Його автор яскраво й образно висвітлив гноблення православних католиками на теренах Речі Посполитої, а шляхом протидії цьому вважав поширення знань, освіти, книгодрукування й діяльності братств.

У своїх творах письменники-полемісти засуджували Берестейську унію і тих православних ієрархів, які її підтримали. Вони палко обстоювали свою віру і критикували вчення католицької церкви. У православ'ї полемісти вбачали найважливіший чинник самозбереження українського народу, закликали всіх небайдужих захистити батьківську віру.

Що таке полемічна література? Якими були головні теми творів цього жанру?

Назвіть найвідоміших православних письменників-полемістів.

ВИСНОВКИ

Укладення Берестейської унії спричинило появу Української греко-католицької церкви. Водночас в українському суспільстві загострилося протистояння на конфесійному підґрунті.

Поява полемічної літератури сприяла формуванню національної свідомості українського народу.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були передумови укладання Берестейської унії? Хто підтримував ідею унії, а хто був головним противником?
2. Якими були умови Берестейської унії?
3. Як впливало на релігійну ситуацію в Україні укладення унії?
4. У протистоянні, яке виникло між православними та греко-католиками після укладення Берестейської унії, протестантські громади одразу стали допомагати православній церкві. Чим, на вашу думку, це було обумовлено? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?

§ 10. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про устрій ханства;
- характеризувати внутрішню і зовнішню політику кримських ханів.

1. Політичне життя

Територія Кримського ханства охоплювала степові райони Криму, Причорномор'я, Приазов'я та Кубані. На початок XVII ст. ця держава залишилась єдиним спадкоємцем колись могутньої Золотої Орди. У другій половині XVI ст. васальну залежність від Кримського ханства визнала Мала Ногайська орда, що перекочувала на південноукраїнські землі з прикаспійських степів.

? Які території входили до складу Кримського ханства?

Саме ж Кримське ханство з 1478 р. перебувало у васальній залежності від турецького султана. До того ж у безпосередньому управлінні Стамбула було Південне узбережжя Криму з центром у м. Кафа, а також низка фортець у гирлі Дніпра. Турецький султан постійно втручався у процес престолонаслідування правителів васальної держави, намагаючись не допустити на престол найбільш авторитетну постать із родини Гіреїв. До отримання ханських повноважень вони, як правило, жили і виховувалися при дворі султана, внаслідок чого не могли створити собі в Криму міцного підґрунтя й налагодити надійних зв'язків.

*Посольство хана Мухаммеда IV Гірея
до Австрії*

Час від часу всередині ханства виникали криваві усобиці між претендентами на престол. Цим неодноразово користувалися козаки і з задоволенням втручалися в татарські справи за обіцяну їм винагороду.

Якими були відносини Кримського ханства з турецьким султаном?

Кримський татарин (малюнки XVI ст.)

За формою державного правління Кримське ханство було станово-представницькою монархією. Хан, який стояв на чолі держави, володів широкими повноваженнями, був головою виконавчої і судової влади. За давніми звичаями хан обирався татарською знаттю на з'їзді — **курултаї** з династії Гіреїв. Проте вирішальне слово у його призначенні належало турецькому султанові.

Усього за період існування ханства ним правило 47 ханів, з яких лише десять померло своєю смертю. У першій половині XVII ст. найдовше при владі був **Джанібек Гірей** (1610–1623, 1628–1635 рр.). Хоча він був людиною здатною до управління, проте цілковито підкорявся волі Туреччини і беїв. Усе його правління минуло у війнах з козаками і суперниками. Золотою добою ханства було правління **Іслама III** (Іслам-Гірея) в 1644–1654 рр. Він тримався самостійно стосовно Туреччини. У зовнішній політиці був рішучим і наполегливим, намагався утримувати рівновагу між Річчю Посполитою і Москвою. Такої ж політики дотримувався його попередник і наступник хан **Мухаммед IV** (1642–1644, 1654–1665 рр.). Особливо негативно він ставився до Москви і завдавав їй ударів при першій же нагоді.

За своїм державним устроєм Кримське ханство було децентралізованою державою, поділеною на сім **бейліків**, які очолювали могутні **беї** — голови найзнатніших родів. Вони мали свої війська й органи влади. Інколи беї відмовлялися брати участь у походах, проголошуваних ханами, або разом з іншими самостійно здійснювали походи.

Влада хана обмежувалася **Диваном** — своєрідною державною радою з найвищих осіб ханства, що вирішувала найважливіші внутрішні і зовнішні проблеми, та **муфтієм** — головою кримських мусульман, другою за значенням особою після хана, що стежив за відповідністю ханських рішень нормам ісламу.

Ханство мало доволі чисельну армію — від 80 до 150 тисяч.

2. Соціально-економічний розвиток

Заняття населення різнилися залежно від природних умов півострова. Татари Південного берега Криму славилися садівництвом і виноградарством. Тут вирощували близько 50 сортів винограду. Займалися також рибальством, тваринництвом, городництвом й вирощуванням тютюну. Населення північних схилів

Ясир (від тур. «полонений») — бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, московські й польські землі.

Кримських гір та степового Криму з другої половини XVI ст. перейшло до осілого способу життя, займалося землеробством й забезпечувало зерном весь півострів. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець.

У той же час за межами Криму продовжувало розвиватися кочове скотарство.

Із XVI ст., коли кочовики-татари стали переходити до осілого життя, на півострові швидко почали зростати міста. Найбільшим був **Бахчисарай, що з 1532 р. став**

столицею ханства. Міста були центрами ремесла й торгівлі. Торгували пшеницею, вином, продуктами тваринництва, рибою, ремісничими виробами. Предметом торгівлі був також живий товар — раби. Найбільший невільничий ринок був у Кафі. Загалом, за підрахунками істориків, через невільничі ринки Криму було продано до трьох мільйонів рабів. У той же час за висновками вчених розвиток землеробства сприяв зменшенню набігів і зростанню цивілізованості населення півострова.

Які зміни відбулися у соціально-економічному житті Кримського ханства в XVI–XVII ст.?

Піддані кримського хана належали до різних народів і сповідували різні релігії. За результатами перепису населення Криму, проведеного ханом у середині XVII століття, в Криму жило близько 1,12 млн осіб. З них — 180 тис. були мусульманами (татарами, турками), а 920 тис. — християнами (греками, вірменами, русинами, литвинами, поляками, московитами тощо) та іудеями. Все населення півострова поділялося на чотири **мілети** — національно-релігійні громади — мусульманську, грецьку (православну), іудейську та вірменську. Члени громад жили, як правило, в окремих селищах і кварталах міст. Усіма правами в державі користувалися лише мусульмани, що були найчисельнішою громадою. Лише вони виконували військову повинність і користувалися за це податковими та іншими пільгами. Більшість населення півострова становив простий вільний люд. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Правитель, розподіляючи землі серед місцевих феодалів, не зачіпав володіння громад. Селяни були зобов'язані відпрацьовувати тиждень на рік на бея, мурзу та хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який ішов на загальнодержавні потреби. Кріпосної залежності не існувало. Чимало селян були колишніми бранцями з українських земель, які погодилися прийняти іслам. Їх називали тумами.

*Турки і татари ведуть ясир
(гравюра XVI ст.)*

3. Зовнішня політика

Васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії обумовлювала характер його зовнішньої політики, яка відповідала інтересам турецького султана. Тому кримські хани брали активну участь у походах турецьких султанів проти володінь австрійських Габсбургів та Речі Посполитої.

Татари виробили досить своєрідну тактику набігів. Коли орда вторглася на українські землі, то спочатку вона два-три дні відпочивала неподалік кордону. Потім об'єднувалися у три загони, що рухалися у різних напрямках. Кожен з них, своєю чергою, також об'єднувався у дрібніші загони, які вирушали певним маршрутом. Підходячи до населеного пункту, татари оточували його з усіх боків, придушували опір, грабували, забирали людей, худобу, майно і, навантажені, відступали, уникаючи зустрічей із козаками.

Найнебезпечнішим своїм противником Кримське ханство вважало Московську державу, тому неодноразово вступало в політичні союзи з Литвою, а згодом з Річчю Посполитою проти Московії. Кримські хани регулярно здійснювали більш або менш успішні походи на землі свого північно-східного сусіда. Своєю чергою, московські царі відправляли послів до Бахчисараю, відкуповувалися подарунками і грошима, водночас не припиняючи спроб відвоювати вихід до південних морів.

Північним сусідом ханства була Річ Посполита, до складу якої входили українські землі. Кордон із Кримським ханством проходив через Степ. Південноукраїнські землі тривалий час залишалися незаселеним Диким Полем, оскільки таке небезпечне сусідство не дозволяло тут жити спокійно. Від набігів ногайських орд та татарів

Опис кримських татар-воїнів Г. Л. де Бопланом

З XIV ст. в результаті ісламізації Криму активно починає розвиватися філософська думка, яка поєднується з ісламською теологією. Вже перші кримськотатарські мислителі використовували метод раціонального пізнання світу. Серед течій ісламської теології, в Криму набув поширення суфізм. Представники цього філософського вчення вважали, що шлях до вдосконалення людини лежить через її поєднання з Богом. Найвидатнішими представниками суфізму в XVI ст. був Ібрагім бін Хакк бін Мухаммад аль-Киримі (?–1593 р.), який набув слави в усьому ісламському світі. Його називали муджаддідом — поновлювачем релігії. Він був наближеним до хана Девлет I Гірея і турецького султана Мурада III – онука султана Сулеймана I Пишного і Роксолани. Головну свою працю «Дарунки Всемилоствитого» або «Сходинки Всеблагого Царя» ель-Киримі присвятив Мураду III. Його син теж був мислителем і провів своє життя у Кафі, розмірковуючи про шлях до Бога.

страждали також інші регіони українських земель. Худоба, майно і самі люди ставали їхньою здобиччю. Лише в першій половині XVII ст. з українських земель у рабство татари забрали близько 300 тис. осіб. Бранців продавали на невольничих ринках Кафи і Гезлеве, вивозили до Османської імперії та інших країн. Рабів активно використовували на будівельних роботах і на галерах гребцями.

Татари (західноєвропейська гравюра XVII ст.)

Оскільки влада Речі Посполитої не могла забезпечити захист населення України, це завдання взяли на себе козаки. Однак вони не обмежувалися захистом, а здійснювали походи до татарських і турецьких володінь. Найбільші походи запорожці здійснили у Крим у 1575–1577, 1608, 1616, 1628, 1667, 1675 рр. Також захоплюючи численних полонених, не гребували брати викуп і продавати у рабство. Водночас між Кримським ханством і Запорозжям велась активна торгівля.

ВИСНОВКИ

Кримське ханство — татарська держава у Криму, що утворилася в результаті розпаду Золотої Орди.

Кримське ханство за весь період свого існування ніколи не жило цілком самостійним життям. У зазначений період воно було васальною державою Османської імперії, інтереси і плани якої відображалися у його політиці.

Кримське ханство мало доволі численний напівкочовий складник свого населення, який був рушійною силою татарських набігів на сусідні країни.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яку форму правління мало Кримське ханство?
2. Яке місто у 1532 р. стало столицею Кримського ханства?
3. Як у ханстві називали вождів семи найбільших родів?
4. На які чотири громади поділялося все населення півострова? Що лежало в основі цього поділу?
5. Чим був зумовлений перехід більшості населення Кримського ханства до осілого способу життя?
6. Кого Кримське ханство вважало своїм найнебезпечнішим противником?
7. Якою була зовнішня політика ханства стосовно його сусідів?
8. За додатковими джерелами визначте, яке місце займала работоргівля у господарському житті Кримського ханства.

§ 11–12. ПОХОДИ КОЗАКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про участь козаків у війнах Речі Посполитої першої половини XVII ст.;
- визначати мету і результати морських походів козаків проти Османської імперії, роль козацтва у Хотинській битві;
- характеризувати діяльність гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного.

Герб Війська Запорозького

Продаж у гарем

Яничари

1. Морські походи козаків проти Османської імперії

На початку XVII ст. українське козацтво набуває сили й відіграє роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Воно стає основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до володінь османів. Це створює чимало ускладнень у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але водночас сприяє тому, що козацтво стає відомим у Європі. У ньому вбачають захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях, «умиваючись, — за свідченням сучасника, — по лікоть у нашої крові та спустошуючи все вогнем і мечем». На українських землях татари брали **ясир**, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невольницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до **гаремів** або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них **яничарів**. Чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких галерах-каторгах.

? Яку небезпеку становила Османська імперія для українських земель?

Гарем — жіноче приміщення в будинку мусульманина, де утримувалися жінки й наложниці господаря.

Яничари — привілейована піхота в турецькій армії, що поповнювалася примусовим набором дітей підданих-християн, які виховувалися для військової служби.

Каторга — назва великого дерев'яного веслового військового судна в Османській імперії. Згодом це слово стали вживати для позначення важкої непосильної праці.

Від кінця XVI ст. козацтво, організаційно згуртоване в Запорозькій Січі, стало не лише захищати українські землі, а й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства і причорноморських володінь Османської імперії.

Перші три десятиліття XVII ст. дістали назву **добы героїчних походів** українського козацтва. Саме в цей період були здійснені дуже сміливі воєнні морські експедиції проти Османської імперії, що поширили славу про запорожців на всю Європу. Здобуті в них перемоги засвідчили, що козаки були неперевершеними майстрами морських і сухопутних боїв.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною.

У 1608 р. козаки пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, захопили, зруйнували і спалили Перекоп, а наступного року напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман. У 1614 р. козацька флотилія, очолювана гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, перетнула Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані. Наступного року 80 чайок і 4 тис. козаків під проводом Сагайдачного підійшли до Бос-

? Розгляньте малюнок. Складіть розповідь про долю гребців на турецьких галерах-каторгах

Запорожці в «чайках» нападають на турецьку галеру (худ. О. Сластіон)

Узяття Кафи козаками з моря
(гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного»)

Запорожці готуються до морського походу (худ. І. Їжакевич)

П. Сагайдачний на коні
(гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного»)

форської протоки й атакували турецьку столицю Стамбул. Нарешті, у **1616 р.** Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю **Кафа**. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили це місто, що було головним невільницьким ринком регіону, та визволили полонених. Один із найблискучіших походів на Стамбул запорожці здійснили в 1624 р.

Воєнні походи козаків мали важливе значення. Вони сприяли ослабленню Османської імперії, перешкоджали здійсненню її загарбницьких планів щодо України та європейських держав, сприяли активізації визвольної боротьби підкорених нею народів. З другого боку, хоча ці походи відігравали позитивну роль, далеко не завжди вони були вмотивовані лише благородними намірами визволення побратимів, війни за віру тощо. Для запорожців вони також стали шляхом здобуття засобів до існування, і частина з походів зводилася до пограбування турецьких берегів.

? Який період називають добою героїчних походів козаків?

? Якою була мета цих походів?

2. Діяльність гетьмана

П. Конашевича-Сагайдачного

Доба героїчних походів українського козацтва стала періодом діяльності одного з найвизначніших його ватажків — **Петра Конашевича-Сагайдачного**.

Будучи досвідченою і поміркованою людиною, Сагайдачний намагався, обстоюючи інтереси козацтва і загалом українського народу, досягати згоди з польською владою. Гетьман погодився з умовами Вільшанської (1617 р.) та Ростаविцької (1619 р.) угод, що встановлювали кількісний склад реєстру відповідно в 1 та 3 тис. козаків, однак не поспішав виконувати ті положення угод, які не влаштовували козацтво.

Після взяття запорозькими козаками Варни розлючений султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом між фортецями Кіза-Кермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра було залишено невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони або хитрістю долали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або тягнули свої чайки 25–60 км волоком в обхід фортець.

Г. Л. де Боплан про організацію козаками морських походів проти турків

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана, однак похідний отаман обирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрामовуються і доповнюються дошками 10–12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настеляючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах... Зазвичай на їхньому човні є десять-п'ятнадцять пар весел із кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати...

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженською свитою та шапку; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переходяться в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними...

1. Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу. 2. Опишіть вигляд козацької чайки. 3. Яким було спорядження козака — учасника походу?
4. Як козаки вводили в оману турків, щоб вийти в Чорне море?

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577–1622) народився у шляхетській родині на Самбірщині. Навчався в Острозькій школі і згодом пішов на Запорозжя. Невдовзі посів чільне місце серед козацької старшини. У 1614–1616 та 1620–1622 рр. обирався гетьманом реєстрового козацтва. У своїй гетьманській діяльності керувався тверезим розрахунком, прагматизмом, твердістю й водночас схильністю до компромісів. Очолював декілька переможних походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Брав активну участь у війнах проти Московської держави. Був відомий як меценат, захисник православної церкви і прихильник братського руху.

Успішні походи, організовані Сагайдачним проти татар і турків, привернули до нього увагу в Європі. Як полководець Сагайдачний відзначався схильністю до активних наступальних дій і широкого використання фактора раптовості. Здобувати перемоги гетьманові дозволяло реформоване козацьке військо, яке він перетворив на регулярне військове формування із залізною дисципліною.

Уславився Сагайдачний також своєю просвітницькою діяльністю й захистом православної церкви. Йому належить твір «Пояснення про унію», що містить рішучу критику Берестейської церковної унії. Він, як вам уже відомо, разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства і зробив багато для відновлення ієрархії православної церкви в Речі Посполитій. За сприяння Сагайдачного в Києві діяв культурно-просвітницький осередок, до якого належали **І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький** та ін. Гетьман опікувався церквами, монастирями, школами, а перед смертю великі кошти заповів Львівському та Київському братствам і на інші добродійні цілі.

? Якими справами прославився гетьман П. Конашевич-Сагайдачний?

3. Участь українського козацтва в Хотинській війні

У 1614–1618 рр. морські походи запорозьких козаків до турецьких портів західного й південного Причорномор'я, а також підтримка польською владою антитурецьких повстань у Валахії та Молдавії викликали у відповідь спустошливі татарські й турецькі набіги на українські землі. Розпочалася польсько-турецька війна 1614–1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом **Станіславом Жолкевським**, була розбита турками під Цецорою, після чого **Осман II** став готуватися до завоювання Речі Посполитої. Не отримавши допомоги від Габсбургів і Папи Римського, король Сигізмунд III був змушений шукати підтримки в запорозького козацтва.

Урахувавши небезпеку, що загрожувала Україні, а також за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви, козаки вирішили взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов допомоги направити до короля посольство на чолі із Сагайдачним.

Із Варшави Сагайдачний вирушив до Хотина. Дорогою, натрапивши на турків, він із боями ледве дістався до своїх і розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили влади й обрали гетьманом Сагайдачного.

Сагайдачний, блискуче уникнувши оточення, привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 150-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. становили запорожці. **У Хотинській війні 2–28 вересня 1621 р.**, як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки полководницькому талантові Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці був розвіяний міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Престиж Речі Посполитої зріс.

? Коли відбулася битва під Хотиним?

? Завдяки чому була здобута перемога польсько-козацького війська?

За умовами досягнутого миру, Кримське ханство і Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, своєю чергою, брала на себе обов'язок заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Хотинська фортеця (сучасний вигляд)

Битва під Хотиним (худ. Ю. Коссак)

Підписання Хотинського миру (гравюра)

Польське і козацьке війська розташувалися поблизу Хотина в укріплених таборах. Битва почалася 2 вересня із запеклої атаки турецьких військ на табір козаків, яка тривала до ночі. Наступ вдалося відбити завдяки новим методам оборонних дій: вперше у військовій тактиці Сагайдачний застосував для оборони окопи, насипні вали, перекриті окопи (сучасні бліндажі) для захисту від артилерії та козацькі вози — як перепони для кінноти.

Наступного дня під час бою навіть наважилися на контратаку, яка могла переломити хід битви. Але польський гетьман Ходкевич, дотримуючись оборонної тактики, не підтримав козаків. Цього дня турки вперше відступили під натиском козаків і втратили віру в свою непереможність.

4 вересня відбувся турецький штурм основними силами, який тривав декількома хвилями. Ввечері, відбиваючи четвертий штурм, козаки вдерлися у ворожий табір. Після цих невдач турецька армія перейшла до тактики облоги польського і козацького таборів.

10 вересня польське і козацьке військо фактично потрапили в оточення. Татари перерізали дорогу на Кам'янець-Подільський, по якій йшло постачання польсько-козацьких військ. Відразу почалися нові штурми таборів турецькою армією. Щоб послабити завзяття турецькому війську 12 вересня Сагайдачний організував нічний штурм турецького табору, під час якого турецька армія втратила убитими, пораненими, дезертирами до 40 тисяч воїнів.

Осман II звернувся до поляків укласти мир за спиною козаків. Але ця пропозиція була відхилена. Проте як поляки, так і козаки страждали від нестачі продовольства, медикаментів, пороху.

Не набагато кращим було і становище в турецько-татарському таборі. До цього всього додався розлад між турками і татарами. У цих умовах Осман II зважився на останній вирішальний наступ, який розпочався 25 вересня.

Бої 25–27 вересня виявилися найзапеклішими. Обидві сторони вривалися у табори противника. Зрештою, сторони погодилися укласти мир. Перемога дорого коштувала як полякам, так і козакам. У Хотинській битві загинуло близько 6,5 тисяч козаків.

Для гетьмана Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою в полководницькій кар'єрі. Внаслідок отриманого поранення він захворів і через кілька місяців помер.

? Якими були зобов'язання Османської імперії та Речі Посполитої за угодою, укладеною після Хотинської війни?

5. Участь козаків у війнах Речі Посполитої проти Московії та Швеції

Крім війн з Османською імперією, козацтво взяло активну участь у кампаніях Речі Посполитої проти Московії та Швеції, які майже безперервно тривали в першій половині XVII ст. Ці війни засвідчили могутність Речі Посполитої, яка змогла розширити свої межі.

Війни з Московією були зумовлені давніми суперечностями, а також прагненням Речі Посполитої скористатися послабленням Москви в результаті Смути.

Початок новій війни з Московією покляло вторгнення з території Речі Посполитої у **1604 р.** загонів самозванця Лжедмитрія I. Його похід на Москву таємно підтримав польський король і частина магнатів. До Лжедмитрія долучився і загін запорожців (10 тисяч) та інших козаків, які стали головною ударною силою. Вирішальна **битва відбулася під Добриничами** (січень, 1605 р.). Хоча Самозванець зазнав поразки, новий спалах народних виступів, перехід московських війська на його бік, смерть Бориса Годунова змінило ситуацію. Григорій Отреп'єв (таке справжнє ім'я Лжедмитрія) тріумфально вступив у Москву і був вінчаний на царство.

Незабаром польські магнати і король нагадали Самозванцю про його письмові зобов'язання передати Польщі Новгород-Сіверщину і Смоленщину. Проте Лжедмитрій не поспішав. Тим часом проти нього піднявся заколот бояр, які вбили самозванця. Бояри обрали нового царя Василя Шуйського. Та новому цареві довелося зіткнутися з могутнім селянським повстанням під керівництвом І. Болотнікова та новим Самозванцем — Лжедмитрієм II. У цих подіях козаки теж взяли активну участь. Саме вони завдали поразки військам Шуйського у битві під Болховим (1607 р.).

Дмитро Самозванець
(гравюра Франца
Снядецького (1606))

У цих умовах польський король пішов на відкриту війну з Московією. У **1609 р.** польське військо взяло в облогу Смоленськ. Велике сподівання при облозі покладалася на запорожців. Також паралельно козацькі загони опановували Новгород-Сіверщиною, Курщиною, Рязанщиною тощо. Та облога Смоленська затягувалася.

У **битві під Клушино** (1610 р.) московське військо було вщент розгромлено військами на чолі з гетьманом С. Жолкевським, що складалося з близько 5 тисяч поляків і 4 тисяч козаків. Семибоярщина погодилася визнати королевича Владислава новим московським царем. Тим часом польське військо короля Сигізмунда III

Смута — період в історії Московської держави початку XVII ст., який характеризується династичною кризою, громадянською війною, селянськими повстаннями, іноземною інтервенцією.

взяло Смоленськ (1611 р.). У Московії спалахнуло антипольське повстання. Після поразки першого московського ополчення від польської залоги в московському кремлі, у Москві з'явилося друге ополчення, сформоване Дмитром Пожарським та Кузьмою Мініним. Воно змусило поляків капітулювати. Військо короля Сигізмунда III не встигло прийти на допомогу. У **1613 р.** новим московським царем було обрано Михайла Романова.

Гетьман П. Сагайдачний перед штурмом Арбатських воріт Москви. 1 жовтня 1618 р. (худ. А. Серебряков)

У **1617–1618 рр.** польське військо на чолі з королевичем Владиславом здійснило похід на Москву, що виявився невдалим. На допомогу було відряджено козаків на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Погодившись на похід, Сагайдачний звернувся з проханням до Сигізмунда III припинити утиски православних. 20-тисячне кінне військо козаків, рухаючись швидким кінним маршем Московією, захопило Путивль, Лівни, Єлець, Донков, Лебедянь, Скопін, Рязьк та інші міста.

Під Москвою Сагайдачний з'єднався з військом Владислава. Генеральний штурм у ніч з 10 на 11 жовтня 1618 р. виявився невдалим. Невдовзі розпочалися переговори, які завершилися укладенням Деулінського перемир'я на 14,5 років, за яким Москва віддавала Польщі Новгород-Сіверщину і Смоленщину, визнавала права королевича Владислава на московський престол.

Деулінське перемир'я не розв'язало політичних суперечностей між обома державами. Ще до закінчення терміну перемир'я Московія розпочала так звану **Смоленську війну**, в якій брали участь козацькі полки, які становили ледь не половину польського війська. У боях уславився козацький ватажок Яків Острянин. Війна завершилася повною поразкою

Похід П. Конашевича-Сагайдачного на Москву (картосхема)

Москви й укладенням Поляновського миру 1634 р., який переважно підтвердив кордони за Деулінським перемир'ям. Після цієї війни московський цар зарахував козаків до «споконвіку вічних ворогів». Позитивним для Москви було те, що Владислав IV відмовився від претензій на московський престол за великий викуп.

Крім війн з Московією, деякі козацькі загони взяли участь і у війнах Речі Посполитої зі Швецією у 1620–1622, 1625–1629, 1634 рр. У ході бойових дій козацькі чайки з'явилися на Балтійському морі. Не обійшлося без козаків у Тридцятилітній війні (1618–1648 рр.), де загони на чолі з Б. Хмельницьким узяли участь у захопленні міста Дюнкерк.

Війни першої половини XVII ст. засвідчили нову роль козацтва. Чисельність запорозького війська зростає до 40 тисяч, воно набуло досвіду ведення позиційних дій, рейдів, облог, штурмів, стало вагомим чинником міжнародних відносин.

? З якою метою гетьман П. Сагайдачний здійснив похід на Москву?

ВИСНОВКИ

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати татарсько-турецькі набіги на українські землі, а й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.

Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою здатність відігравати роль впливового чинника міжнародного життя.

Також козацтво взяло активну участь у війнах Речі Посполитої з Московською державою та Шведським королівством. Завдяки козацтву Польща отримала додаткове 40-тисячне професійне військо, яке забезпечувало воєнну перевагу.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були передумови морських походів козаків?
2. Схарактеризуйте морські походи українського козацтва перших десятиліть XVII ст.
3. Заповніть таблицю «Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного».

Сфера діяльності	Основні заходи

4. Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні?
5. Чим зумовлено зростання ролі козацтва у війнах Речі Посполитої?
6. Які здобутки війн Речі Посполитої у війнах з Московією першої половини XVII ст.?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВІЙСКОВЕ МИСТЕЦТВО, ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- Пригадайте: 1. Коли виникло українське козацтво? 2. Якими були причини виникнення козацтва? 3. Чим займалися козаки?

Мета: визначити особливості військового мистецтва українського козацького війська, характерні риси козацьких традицій і побуту.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) підготуйте презентацію (5–10 слайдів) про військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва.

Хід практичного заняття

1. Ознайомтеся із представленим матеріалом («Військове мистецтво козаків») та пригадайте відповідний матеріал параграфів.
2. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених презентацій й обговоріть результати, які ви отримали, працюючи над ними.
3. Сформулюйте характерні риси воєнного мистецтва козаків.
4. Визначте, які традиції козацтва вирізняли його серед інших верств суспільства.
5. Укажіть, які чинники впливали на побут козаків.
6. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

Військове мистецтво козаків

Військове мистецтво козаків формувалося як реакція на дії їх основних противників. Спершу основним противником козаків були кримські татари, які у бою вирізнялися високою мобільністю за рахунок дії легкої кінноти. Іншим противником козаків стала важка кіннота польського війська — *крилаті гусари*. Також у військових звичаях козакам доводилося протистояти європейській піхоті, озброєній вогнепальною і холодною зброєю, шляхетському і дворянському ополченню Польщі, Литви і Московії, а також османським яничарам і сипахам. Таке розмаїття противників вимагало від козака бути універсальним солдатом, який вправно вмів би протистояти як кінному, так і пішому воїнові, володіти як вогнепальною, так і холодною зброєю.

Козацький стрій для мушкетного вогню

До середини XVII ст. козацька піхота була основним родом війська. Прибулі на поле бою

кінні козаки спішувались і вели бій у пішому порядку. Невисока скоро-стрільність тогочасної вогнепальної зброї не дозволяла піхоті вести на відкритій місцевості успішні бої з кіннотою. Тому табір із возів став основним бойовим порядком козацької піхоти. На підступах до табору козаки копали вовчі ями та інші пастки.

Козацький табір у поході

Важливим чинником неприступності козацького табору був масований і влучний вогонь із ручної вогнепальної зброї. Високий вишкіл і використання найбільш передових досягнень у зброярській справі (кремневих ударних замків та ладівниць із готовими набоями) дали змогу козацькій піхоті досягти найбільш можливої щільності вогню. Заряджання мушкета потребувало певного часу, і щоб досягнути безперервного вогню, піхотні підрозділи вели його шеренгами по черзі. Швидкість заряджання мушкетів із гнотовими замками змушувала шикувати підрозділ, озброєний такою зброєю, у 10 шеренг. Озброєних мушкетами із кремневими ударними замками піхотинців шикували у п'ять шеренг. Швидкість, з якою козаки стріляли з ручної вогнепальної зброї, дозволяла шикувати козацькі піхотні підрозділи у три шеренги. Це дозволяло залучити максимальну кількість стрільців для проведення залпу і зменшувало втрати від артилерійського вогню противника. Найбільш вразливі місця табору прикривались артилерією, що у поєднанні з влучним вогнем із ручної вогнепальної зброї робило такий табір неприступною твердиною, яку противник не міг здобути, навіть маючи багатократну кількісну перевагу.

Він був базою, з якої козаки робили вилазки і переходили в контрнаступ. Козацька атака проводилася лавою — шеренгою із загнутими краями для охоплення противника. Коли козацьке військо під час бою змішувалося із противником, то такий бойовий порядок називався *галасом*, а якщо бій вівся окремими, не зв'язаними між собою, загонами — *розгардіяшем*. Коли ж козаків оточував ворог, то вони шикували свої підрозділи трикутником і билися на смерть.

На марші козацькі війська рухались із максимально можливою швидкістю. Для завчасного виявлен-

Підготовка до контратаки кінними загонами

Козацький табір у битві під Лоевим у 1649 р.

ня противника вперед вислався кінний розвідувальний загін. По боках табору теж розміщувалися дозори, які контролювали місцевість, по якій просувалися війська. Коли виникала потреба затримати противника, то вислався сильний передовий загін, який зв'язував противника боєм до підходу головних сил. При оточенні противника навколо його позицій козаки копали шанці, будували редути і насипали вали.

Артилерія, яка використовувалась у козацькому війську, здебільшого була малокаліберною. Це пов'язано з тим, що козацьке військо відзначалося великою мобільністю.

Козацька кіннота не відзначалася такими ж відмінними якостями, як піхота. У переслідуванні противника, в боротьбі з татарами дії козацької кінноти були ефективними, але витримати протиборство з важкою польською кавалерією козацькій кінноті було важко. Хоча під час герців окремі козаки могли перемогти кількох польських кавалеристів за один день.

Доволі ефективною в козацькому війську була прикордонна служба. На початку XVII ст. степове прикордоння було вкрите мережею спостережних пунктів, з яких козаки спостерігали за появою татарських загонів. При виявленні татар спостерігачі оповіщали населення про небезпеку, а козацькі війська вирушали назустріч противникові.

Для стримування агресії Туреччини і Криму та перенесення боротьби на їхню територію козаки успішно здійснювали морські походи на прибережні міста цих країн.

Уміло використовували козаки резерв, який вводився у бій лише в найбільш вирішальні моменти, що викликало розгубленість і паніку у противника.

Атака лавою

Застосовували козаки й охвату противника, засідки, блокування комунікацій.

Досягнення українського козацтва у військовому мистецтві вплинули на розвиток європейської військової науки, а козацькі традиції використовуються при побудові української армії.

§ 13. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати церковне життя першої половини XVII ст.;
- ▶ визначати роль митрополита Петра Могили в реформуванні православної церкви;
- ▶ описувати становлення греко-католицької церкви.

1. Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні.

Антиунійні виступи

Як відомо, укладення Берестейської унії спричинило розкол в українському суспільстві на прихильників і противників православної та греко-католицької церков. Одразу після укладення унії 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовництва й вірних визнати унію. Користуючись «правом патронату», він роздавав єпископські кафедри тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали греко-католикам.

Такі дії викликали спротив прихильників православ'я. Так, коли у 1599 р. король призначив архімандрита Києво-Печерської лаври Іпатія Потія греко-католицьким митрополитом, міщани й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник греко-католицького митрополита Антоній Грекович. Їхні дії перешкодили останньому, незважаючи на підтримку влади, захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. У 1618 р. козаки втопили Грековича в Дніпрі. Внаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III офіційно визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками, православну («нез'єднану») церкви. У цих умовах православна церква в Україні вистояла завдяки підтримці вірних. На захист православ'я піднялися братства. Братчики складали колективні протести щодо протиправних дій греко-католиків та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам.

Активно боролася за свої права українська православна шляхта на сеймах Речі Посполитої. Це був єди-

*Митрополит
Іпатій Потій*

но можливий законний шлях до відновлення православної церкви. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606–1607 рр.) сейм ухвалив рішення, що православним не повинно чинитися перешкод у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як греко-католицького, так і православного духовництва. Утиски будь-кого з них повинні були каратися на державному рівні. Важливе значення мало прийняте в 1618 р. рішення сейму, відповідно до якого нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проте на місцях проти православних, як і раніше, чинили свавілля та примус: монастирі й церкви силою передавали греко-католикам, обмежували у правах православну шляхту, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

? Яким був вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні?

? Якими методами велася боротьба за церкву?

2. Відновлення ієрархії православної церкви

На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва **П. Конашевич-Сагайдачний** разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримував ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва у 1620 р. єрусалимського патріарха **Феофана**.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти Феофан висвятив київським митрополитом **Йова Борецького**, а також ряд єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

*Митрополит Йов
Борецький*

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених з допомогою козацтва православних ієрархів. Розпочалася тривала боротьба. Важливу роль у ній відігравало козацтво, яке на той час являло собою потужну військову силу. Лише в 1632 р. новообраний король Речі Посполитої **Владислав IV** погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених **1632 р. «Статей для заспокоєння руського народу»**. За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — дворянством, духовництвом та обивателями грецької віри, які не перебували в унії».

? Коли було відновлено ієрархію православної церкви?

? Хто став митрополитом відновленої церкви?

? Коли було легалізовано православну церкву владою Речі Посполитої?

3. Діяльність митрополита Петра Могили щодо зміцнення православної церкви

Після 1632 р., коли Владислав IV погодився легалізувати православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандритові Києво-Печерського монастиря **Петру Могилі**.

Ставши митрополитом Київським і Галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на реформування церкви. Насамперед він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку щодо дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із докладним визначенням обов'язків.

Для контролю за станом церковного життя й поведінкою духівництва до парафій монастирів і єпископів скеровувала спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Для розв'язання поточних проблем у єпархіях щорічно скликалися з'їзди священиків — **єпархіальні собори**. П. Могила заснував **митрополичу консисторію** — церковний судовий орган.

«Требник» П. Могили

Софійський собор у 1651 році
(худ. А. ван Вестерфельд)

Петро Могила (1596–1647) походив із молдавського князівського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Спочатку служив у польському війську, брав участь у Хотинській битві 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернечий постриг. З 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, а з 1632 р. — митрополит Київський і Галицький. Чимало зусиль доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря у Києві тощо). Його стараннями й коштами було вперше ґрунтовно реставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. Могила був ініціатором створення Київського колегіуму (1632 р.), його філій у Вінниці, Кременці і Гоці. Величезну роль зіграв в оновленні православного богослов'я і зміцненні православної церкви в Україні.

Церковна реформа Петра Могили

Домігся від польської влади визнання церковної ієрархії, за православними визначалося право мати свого митрополита та єпископів, визначилися умови розв'язання суперечок між православними та уніатами

Налагодив сувору дисципліну серед священиків і ченців, нагляд за якими повинні були здійснювати протопопи. Обмежив право магнатів втручатися в церковні справи. Запровадив богослужіння українською мовою

Православній церкві повернули її майно і землі. Відбудовано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубецькому монастирі та ін.

Велику увагу приділяв освіті духовництва, з його ініціативи утворена Києво-Могилянська академія. Дбав про розвиток друкарень, опікувався Львівською друкарнею, де було видано його «Требник»

Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

П. Могилою та його сподвижниками було підготовлено новий православний Катехізис («**Православне ісповідання віри**») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським церковним собором 1640 р. П. Могила написав великий полемічний твір «**Літос, або камінь**» (1644 р.) та «**Євхаристіон, або Требник**» (1646 р.), у якому визначалися догмати й обряди православної церкви.

Які реформи провів митрополит Петро Могила?

4. Становище греко-католицької церкви

Становлення греко-католицької церкви відбувалося доволі успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак досить часто воно супроводжувалося утисками і насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Митрополит Йосип Вельямін Рутський

Митрополит **Іпатій Потій** (1599–1613 рр.) активно залучав до греко-католицької церкви українську шляхту. Так, 1603 р. завдяки його наполегливості греко-католиками стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «грецького та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільно та школу в Бересті.

Реформи устрою греко-католицької церкви здійснив митрополит **Йосип Вельямін Рутський** (1613–1637 рр.). Для поліпшення рівня освіти греко-като-

лицького духівництва він домігся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців і білорусів, Й.В. Рутський 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус греко-католицьких та єзуїтських шкіл. У 1617 р. митрополит реорганізував греко-католицьке чернецтво за католицьким зразком, об'єднавши його у **Василіянський орден**. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення «однієї Русі з другою» і створення в Речі Посполитій окремого Київського патріархату для об'єднаних православної і греко-католицької церков, підпорядкованого Риму. Однак проти цього категорично виступили православна шляхта і запорозьке козацтво.

У 30-х рр. XVII ст. після легалізації православної церкви становище греко-католицької церкви ускладнилося. Влада Речі Посполитої, переконавшись у неможливості об'єднати всіх українців та білорусів в одній греко-католицькій церкві, була змушена піти на діалог із православною церквою, яка зберігала свій вплив.

? Які заходи для впорядкування життя греко-католицької церкви здійснив митрополит Й.В. Рутський?

ВИСНОВКИ

Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки підтримці широких верств населення України.

Відновлення ієрархії православної церкви відбулося насамперед завдяки підтримці козацтва, що набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.

Реформи православного митрополита П. Могили сприяли зміцненню церковного управління, дисципліни й моральності духівництва.

Греко-католицька церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Й.В. Рутського.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Схарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії.
2. Якими були основні здобутки сеймової боротьби православної шляхти за свої права?
3. Як було відновлено православну церковну ієрархію в Україні? Чому польська влада протидіяла цьому процесові?
4. Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив Петро Могила?
5. Завдяки чому греко-католицька церква знайшла опору в суспільстві?

§ 14. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х рр. XVII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати козацькі виступи 20–30-х рр. XVII ст.;
- ▶ визначати їх результати та наслідки.

1. Становище в Україні у 20-х рр. XVII ст.

Після Хотинської війни 40-тисячне козацьке військо повернулося в Україну. Однак, відігравши вирішальну роль у здобутті в ній Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, дані запорожцям напередодні війни Сигізмундом III, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті негайно повернутися під владу своїх панів і старост. Крім того, козакам не було виплачено обіцяних за участь у війні грошей.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення розташовувалась у панських маєтках на Київщині, зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося масове «показачення» селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації і проголошували себе козаками.

Ситуацію ускладнювали також спроби польської влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, став дорікати козакам за порушення її умов, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння і Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти їхні давні вольності, збільшити реєстр, збільшити і своєчасно виплачувати платню. Вони хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві та дозволити козакам із відома короля найматися на службу до інших монархів. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії й узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою.

Причини козацько-селянських повстань 1620–1630-х рр.

Зростання
магнат-
ського
землево-
лодіння

Поширен-
ня філь-
варків на
південь
України

Постійні
утиски ко-
заків з боку
польського
уряду

Здійснення
політики
полонізації
українського
народу

Переслі-
дування
право-
славних
міщан

Погіршен-
ня ста-
новища
селян

? Що зумовило наростання конфлікту між козацтвом і владою Речі Посполитої у першій половині 1620-х рр.?

2. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

У вересні 1625 р. із Бара (Поділля) на Подніпров'я вирушило 30-тисячне каральне військо, очолюване коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Під натиском коронного війська окремі козацькі загони із Фастова, Канева, Черкаса та інших міст вирушили в напрямку до Запорожжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман **Марко Жмайло**. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо. На південь від Крилова вони влаштували укріплений табір. 25 жовтня каральні війська атакували козаків. Після кривавої січі, що тривала весь день, Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в мочарі, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого **Михайла Дорошенка**, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конецпольським **Куруківську угоду**.

За цим договором, усі учасники повстання отримували амністію. Кількість реєстрового козацтва збільшувалася від 3 до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Установлювалася річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавільство».

Михайло Дорошенко

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах» (державних землях). За козаками зберігалось право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні і не здійснювати походи проти Кримського ханства та Османської імперії.

Куруківська угода, як розраховував польський уряд, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів.

Створення шести територіальних полків — Корсунського, Черкаського, Переяславського, Чигиринського, Білоцерківського, Канівського — змусило реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи.

Однак влада не змогла повністю втілити в життя умови угоди. На Січі з 1628 р. формувалося нереєстрове козацтво, незалежне від польського уряду, яке обирало власного гетьмана.

? Хто очолив козацький виступ проти Польщі у 1625 р.?

? Які основні умови Куруківської угоди?

3. Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р.

Наприкінці 1629 р., після закінчення війни зі Швецією, польський уряд розквартирував свої війська в Україні. Розбої польських вояків, релігійні утиски, зростання суперечностей між реєстровими і нереєстровими козаками стали основними причинами повстання під проводом **Тараса Федоровича (Трясила)**.

Повстання Тараса Федоровича (Трясила)

Нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьманові реєстровців **Григорієві Чорному** й обрали власного гетьмана Тараса Федоровича. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Чорного, запорожці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб боронити православну віру і звільнитися від польської влади. Тому повстання Тараса Федоровича вважається першим великим козацьким виступом, який мав характер національно-визвольної боротьби.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із каральним військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між противниками.

Козаки на марші

Центральною подією стала так звана «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб Конецпольського, і повністю винищив його охорону — «**Золоту роту**» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Неможливість здобути перемогу над повстанцями змусила Конецпольського укласти з ними **Переяславську угоду**, згідно з якою залишалися чинними статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався від 6 до 8 тис. осіб.

- ? Хто очолив козацьке повстання 1630 р.?
- ? Яка подія отримала назву «Тарасова ніч»?
- ? У чому особливість козацького повстання 1630 р.?

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гніту.

4. Повстання Івана Сулими 1635 р.

Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порога мала постати фортеця. У липні 1635 р. спорудження Кодаської фортеці, яким керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, було завершено. У ній розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку для їхнього існування становить Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нерестрового козацтва **Іван Сулима** разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. він на чолі козаків захопив Кодак і знищив залогу коронного війська. Після

Отаман Іван Сулима

Кодацька фортеця (реконструкція)

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. У черговий раз відновити її наказав у 1638 р. після придушення повстання Бута, Гуні та Остряниці коронний гетьман С. Конецпольський. Існує переказ, що коли відбудова фортеці була завершена, Конецпольський особисто, із неприхованим задоволенням оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав не дуже відомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який супроводжував коронного гетьмана: «Ну, як вам Кодак?» Дотепний, добре освічений і непокірний сотник миттєво відповів бездоганною латиною: *Manufacta manu distruo* («Руками створене руками руйнується»). Цим сотником був Богдан Хмельницький, який через десятиліття очолив боротьбу українців проти влади Речі Посполитої.

цього Сулима спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити його в самому зародку.

З якою метою польська влада збудувала Кодацьку фортецю?

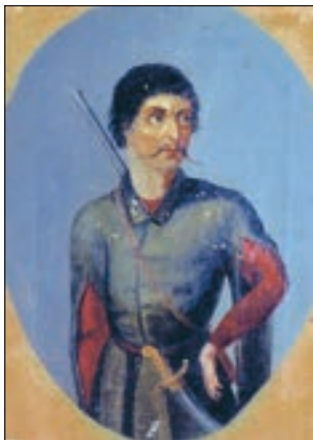
Хто очолив козацький виступ 1635 р.? Який результат цього виступу?

5. Козацьке повстання 1637–1638 рр.

Новим великим виступом стало національно-визвольне повстання 1637-1638 рр., очолюване **Павлом Павлюком (Бугом)**, **Яковом Острянином (Остряницею)** і **Дмитром Гуною**. Поштовхом до його початку стала проведена наприкінці квітня 1637 р. польним гетьманом **Миколаєм Потоцьким** «чистка» козацтва, внаслідок якої у реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив П. Бут, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці за-

кликали решту населення приєднатися до них. Доволі швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

П. Павлюк (Буг)

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана Миколаєм Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки, неподалік Канева, повстанці зазнали поразки і змушені були здатися Потоцькому. Буга та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше стратили у Варшаві. Одночасно Потоцький замінив усе командування реєстрового війська. Гетьманом реєстрових козаків став Ілляш Караїмович, військовим писарем — Богдан Хмельницький.

Універсал — офіційний документ державної влади Гетьманщини, що зазвичай видавали від імені гетьмана

Нова старшина була призначена переважно з тих, хто брав участь у повстанні. Йдучи на цей компроміс, поляки розраховували в такий спосіб привернути козацьку верхівку на свій бік.

Однак повстання не припинялося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва Я. Острянин. У березні він виступив із Січі, намагаючись винищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли з великим підкріпленням М. Потоцький та магнат Я. Вишневецький.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої розгорнулися під Жовнином. Утративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через Сулу й пробився на територію Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Д. Гунею. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяці повстанці витримували облогу, але довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

? Що спровокувало козацьке повстання 1637–1638 рр.?

? Назвіть керівників козацького повстання 1637–1638 рр.

6. Прийняття «Ординації Війська Запорозького...»

На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві «загальну раду» реєстрового козацтва, де оголосив **«Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої»**, затверджену сеймом у березні 1638 р. Постанова скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині (вони) позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада у реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Я. Острянин (Остряниця)

Дмитро Гуня

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли ввійти ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені поверталися до панів. Полки реєстровців повинні були по черзі нести службу на Запорозькій Січі для її контролю.

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровці змушені були пристати на умови «Ординації Війська Запорозького...»

Таким чином, польська влада не розв'язала проблему відносин з козацтвом і загалом з Україною, а ще більше поглибила її. Для польської шляхти настало десятиліття «**золотого спокою**», яке закінчилося вибухом Національно-визвольної війни українського народу.

Які основні положення «Ординації Війська Запорозького»?

ВИСНОВКИ

В основі козацьких рухів 20–30-х рр. XVII ст. було невдоволення представників різних верств українського населення політикою польської влади.

Повстання 1625, 1630, 1635 рр. сприяли розширенню прав козацтва. Проте повстання 1637–1638 рр. завершилося поразкою і втратою привілеїв.

Попри поразки, повстання 20–30-х рр. XVII ст. мали важливе історичне значення. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв набуло форми національно-визвольної боротьби. Висунуті гасла захисту православія, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців більшістю населення.

Козацтво продемонструвало спроможність виконувати роль провідника українського національно-визвольного руху. Було набуто досвід, який знадобився під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були основні причини початку козацьких виступів у 20-х рр. XVII ст.?
2. Назвіть провідників козацьких повстань 1620–1630-х рр.
3. Які здобутки козацьких виступів 1625, 1630, 1635 рр.?
4. Чому польська влада запровадила такі радикальні обмеження на реєстрове козацтво після придушення повстань 1637–1638 рр.?
5. Заповніть таблицю «Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст.».

Дата повстання	Провідники	Причини	Основні події	Результати

6. У чому полягає історичне значення козацьких рухів 20–30-х рр. XVII ст.?

§ 15. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. РОЗВИТОК ОСВІТИ, ЛІТОПИСАННЯ, ЛІТЕРАТУРИ, КНИГОВИДАННЯ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати культурне життя у першій половині XVII ст.;
- ▶ визначати й описувати основні культурні пам'ятки епохи.

1. Освіта

У першій половині XVII ст. на українських землях продовжувала розвиватися шкільна освіта. Основним типом навчальних закладів, де здобували освіту діти українських міщан, козаків і духівництва, залишалися слов'яно-греко-латинські школи. Вони, як і раніше, засновувалися при братствах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, в 1620 р. — Луцькому, у 1636 р. — Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит **Йов Борецький**, учений і письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, поет і церковний діяч **Касіян Сакович**. Її викладачами були білоруський просвітник **Сава Андрієвич** і відомий православний богослов **Захарія Копистенський**.

Восени 1631 р. у Києві з'явився ще один навчальний заклад. У Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував школу («**гімназіон**»). За своєю навчальною програмою вона нагадувала єзуїтські колегіуми, які в тогочасній Європі за якістю освіти вважалися кращими.

У першій половині XVII ст. в Україні збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких на-

Навчання у школі (худ. А. Рабушкін)

Будівля єзуїтської колегії у Львові

Руїни колишнього навчального корпусу Кисилівської академії

вчальних закладів. У 1608 р. єзуїтські колегіуми було відкрито у Львові та Луцьку, у 1610 р. — у Кам'янці-Подільському. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику. Школу вищого типу протестанти заснували у 1638 р. в Кисиліні на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів греко-католиками були організовані василіанські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

? Які типи навчальних закладів були поширені на українських землях у першій половині XVII ст.?

2. Утворення Києво-Могилянського колегіуму

Діяльність «гімназіону» П. Могили в Києво-Печерській лаврі викликала занепокоєння Київського братства, якому не подобалася його схожість із єзуїтськими колегіумами. У 1632 р. було досягнуто згоди про об'єднання Братської та Лаврської шкіл. Новий навчальний заклад, покровителем якого був П. Могила, дістав назву **Києво-Братського, або Києво-Могилянського колегіуму**. Згодом його стали називати академією за високий рівень викладання.

«Сім вільних мистецтв»: граматики, діалектика, риторика, арифметика, астрономія, музика і геометрія (гравюра)

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання тривав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — *фарі* та трьох нижчих класах — *інфімі*, *граматиці* й *синтаксими* вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два — *поетики* та *риторики* — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латиною. У поезиї учнів ознайомлювали з різними жанрами поезії та основами віршоскладання. У риториці вони оволодівали мистецтвом складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегіуму здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учні цих класів називали студентами).

Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітники, зокрема **Сильвестр Косів, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпифаній Славинецький** та ін.

? Коли утворився Києво-Могилянський колегіум?

? Скільки тривав повний курс навчання в Києво-Могилянському колегіумі?

3. Літописання і література

Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. був *Густинський літопис*, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Учені припускають, що

Мемуари — літературні твори у формі нотаток-спогадів, написаних від першої особи, яка була учасником чи свідком змальованих подій.

Епіграми — невеликі дотепні твори з несподіваною, граційно завершеною кінцівкою, які висміювали певні вади людей чи суспільства.

літопис склав З. Копистенський близько 1623–1627 рр. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор розповідає про події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період були створені також інші літописи, зокрема *Київський*, *Острозький* і *Львівський*.

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Так, на початку століття з'явився історико-полемічний памфлет «*Пересторога*». Він із великою прихильністю ставився до культурно-освітньої діяльності братств, вбачав у розвитку шкільництва важливий засіб боротьби з окатоличенням та колонізацією українців.

Видатним письменником-полемістом був **М. Смотрицький**. Чільне місце серед його полемічних творів посідає «*Тренос*» («*Плач*»). В образі скривдженої матері-вдови Смотрицький зобразив український народ, що страждав від соціального, національного та релігійного гноблення.

У першій половині XVII ст. в Україні також набули розвитку такі літературні жанри, як ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза та поезія. Найвидатнішим проповідником був **Кирило Транквіліон-Ставровецький (Зизаній)**, автор творів «*Зерцало богословія*», «*Євангеліє учительное*» і «*Перло многоцінне*». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла *полемічна поезія*. Так, у «*Скарзі вбогих до Бога*» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення й колонізації православних українців. Засновником жанру *епіграмної поезії*, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став **Герасим Смотрицький**.

Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також **Дем'ян Наливайко**, **Павло** і **Степан Беринди**, **Ан-**

І. Гізель

Титул «Грамматика словенская» Лаврентія Зизанія (1596 р.)

дрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький (Зизаній) та ін.

Із розвитком книговидання з'являються збірки віршованих творів для декламації, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, 1622 р. **Касіян Сакович** склав *«Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного»*.

? Які жанри літератури були поширені у першій половині XVII ст.?

? Хто автор полемічного твору «Тренос»?

4. Книговидання

Із розвитком культури зростає попит на книги, що сприяло розвитку книговидання. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької і церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом лаври **Єлисеєм Плетенецьким**. Серед перших її видань були *«Часослов»* і збірник святкових служб *«Анфологійон»*. У Києві з'являються перші приватні друкарні, засновані міщанами **Спиридоном Собоєм** та **Тимофієм Вербицьким**.

Радомишльська папірня, яка забезпечувала папером Києво-Печерську друкарню (сучасний вигляд)

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговиданням. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, учених і високоосвічених людей.

? Де діяли найбільші друкарні на українських землях у першій половині XVII ст.?

5. Театр

На кінець XVI ст. в українських землях уже розвивалося театральне життя, яке наслідувало французькі зразки. Театр був однією з розваг шляхти.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник **шкільний театр**. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати і проголошувати вірші та промови. Вчителі писали вірші у формі декламацій на світську й духовну тематику, а учні виступали з ними на Різдвяні, Великодні, Зелени та інші свята у школах, церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і призначений для сценічного виконання.

Інтермедія — коротенька сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами серйозної драми.

Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

тощо. Виконавці виходили й декламували фрагменти твору, об'єднані спільною темою. У 30-х рр. XVI ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах були започатковані **шкільна драма** і театр.

Першою з відомих пам'яток української великодньої драми вважається надрукований у 1631 р. твір учителя Львівської братської школи **Йоаникія Волковича** «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого». Розвиткові шкільного театру в Києво-Могилянському колегіумі сприяли програми навчання в класах поезики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, що їх виконували учні колегіуму.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії** — духовні драми на біблійні сюжети. Так, у цей час на Волині або в Галичині було створено «Слово про збурення (зруйнування) пекла». Містерії виконували на майданах міст і містечок мандрівні актори в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися інтермедії.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув мандрівний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринєю, що мала вигляд двоповерхового будиночка, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдвом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Вертепник водив ляльок за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали хором і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянського колегіуму, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й заробляли собі на прожиття.

? Які нові види театрального мистецтва розвивалися в першій половині XVII ст.?

6. Музика

Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні століття, були поширені обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічно-

Вертепна скриня

*Кобза і запорозькі козаки
(з літопису Рігельмана)*

Ліра

*Козак бандурист (копія
І. Толкачинського з
картини О.Г. Сластьона)*

му жанрі виник ряд таких глибоко драматичних пісень про татарські набіги, як «*За річкою вогні горять*». Своєрідними пісennими розповідями про найважливіші події стають історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «*Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю*».

Великої майстерності досяг **партесний** (багатоголосий) спів без нот та музичного супроводу. Його стали використовувати у православних церквах на

протипагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. На зміну «знаменам» або «крюкам» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу по нотах навчали досвідчені музиканти й диригенти церковних хорів.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії склалися **канти** — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Розвивалася також *сольна пісня* із супроводом. Розвиток жанру **інструментальної музики** пов'язаний із музичними цехами, які існували в деяких містах, на зразок ремісничих. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на народних гуляннях, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, військових і звичайних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовували сурми, труби, котли, кобзи, торбани тощо.

Які музичні інструменти набули поширення на українських землях у першій половині XVII ст.?

7. Архітектура

Із початком XVII ст. в українській архітектурі дедалі виразніше простежувалися елементи європейського стилю **бароко**, які в районах Середнього Подніпров'я поєднують з місцевими традиціями. Виникає своєрідний архітектурний стиль, який називають *українським*, або *козацьким бароко*. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков простежувалися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

Бароко — стиль у європейському мистецтві кінця XVI – середини XVII ст., для якого характерні святково-монументальні ансамблі, театральні та музичні постановки, живопис, скульптура, що вирізняються грандіозністю та пишністю.

Козацьке бароко — назва архітектурного стилю, що був поширений на українських землях у XVII–XVIII ст. Виник внаслідок поєднання європейського бароко з місцевими традиціями.

До видатних пам'яток архітектури першої половини XVII ст. належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження у Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури є церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Молчинського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622–1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будували багато оборонних споруд. На межі XVI–XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків стали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**.

Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень в одне ціле, збудованих у цей період, вважаються замки в Збаражі та Підгірцях.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджують католицькі храми. Так, 1610 р. у Києві на Подолі великий костел збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу є костел бернардинців у Львові, споруджений у 1600–1630 рр. До нього прилягають монастирські корпуси, що утворюють замкнене подвір'я. Із появою єзуїтів у Львові пов'язане спорудження в 1610–1630 рр. костелу єзуїтів — першого в місті храму у стилі раннього бароко.

У цьому стилі було збудовано в 1642–1644 рр. львівський костел Стрітєння.

Гарнізонний храм святих апостолів Петра і Павла (костел єзуїтів) у Львові

Церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.)

Замок у Підгірцях (сучасний вигляд)

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова є каплиці Боїмів та Кампіанів — родові усипальниці заможних купецьких сімей, їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення, прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними у стилі бароко.

? Який новий архітектурний стиль набував поширення на українських землях у першій половині XVII ст.?

8. Образотворче мистецтво

У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві триває поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишаються настінні розписи та іконопис.

До наших днів майже повністю збереглися розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потеличі. До цього часу збереглися розписи Воздвиженської церкви у Дрогобичі.

У цей період удосконалюється техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважають рослинні мотиви. Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Прикладом є поколінний надгробок київського воєводи Адама Киселя, установлений у його родовій церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у лицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їхньому надгробку в костелі у Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися у 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. Серед них зображення гетьмана на коні, герб Війська Запорозького та «Здобуття Кафи запорожцями». У «Євангелії учительному» (1637 р.) уміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян.

В українському живопису провідне місце посідає жанр портрета. Пам'яток портретного живопису тогочасної Наддніпрянщини майже не збереглося. Створи-

Богоматір (деталь розпису церкви Воздвиження в Дрогобичі, бл. 1636 р.)

Надгробок київського воєводи Адама Киселя

ти уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дають змогу портрети майстрів львівської школи. Пензлю **Миколи Петраховича** приписують портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, що вважається найпривабливішим жіночим образом тогочасного українського живопису. Відомий живописець **Федір Сенькович** є автором портретів української та польської знаті — львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Томаса Замойського. Прикметною рисою портретів цього періоду є прагнення поряд із зовнішніми рисами передати особливості характеру і внутрішнього світу персонажа.

? Які жанри українського образотворчого мистецтва розвивалися у першій половині XVII ст.?

ВИСНОВКИ

Упродовж першої половини XVII ст. на українських землях збільшилася кількість навчальних закладів, що сприяло зростанню кількості освічених людей.

Києво-Могилянський колегіум був новим типом вищого навчального закладу, викладання в якому прирівнювалося до тогочасних університетів. Завдяки цьому Київ поступово перетворювався на культурний центр, значення якого виходило за межі України.

Наявність різних жанрів в українській літературі першої половини XVII ст. свідчила про її поступальний розвиток.

Здобутки українського книговидання сприяли розвитку культури та освіти, допомагали їм протистояти окатоличенню й полонізації.

В українському театральному мистецтві першої половини XVII ст. розвивалися жанри декламації, драми, містерії, інтермедії, лялькового театру-вертепу.

У музиці набули розвитку жанри партесного (багатоголосого) співу, канта, сольної пісні із супроводом, інструментальної музики.

В архітектурі був започаткований стиль українського бароко.

Новим типом оборонних споруд, замість фортець і замків, стали палаци з бастіонними укріпленнями.

В українському образотворчому мистецтві першої половини XVII ст. розвиваються жанри настінного розпису, іконопису, різьблення, графіки та портрета.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що сприяло розвитку шкільництва на українських землях у першій половині XVII ст.?
2. Які нові літературні жанри набули поширення у першій половині XVII ст.?
3. Яку роль відігравали розвиток освіти, літератури та книговидання в ідеологічній боротьбі, що точилася в цей час на українських землях?

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

4. Розкажіть про утворення та діяльність Києво-Могилянського колегіуму.
5. Заповніть таблицю «Розвиток української культури першої половини XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки та досягнення

6. Де й коли в Україні були започатковані шкільні драма і театр? Схарактеризуйте розвиток театрального мистецтва в Україні.
7. У чому простежувалися барокові риси в українській архітектурі?
8. Якими були особливості розвитку тогочасного українського музичного мистецтва?
9. Чому образотворче мистецтво першої половини XVII ст. набуває світського характеру?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. РОЗВИТОК ОСВІТИ, ЛІТОПИСАННЯ, ЛІТЕРАТУРИ, КНИГОВИДАННЯ»

1. Складіть перелік подій з історії України першої половини XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Берестейська унія», «греко-католицька церква», «полемічна література», «героїчні походи», «Хотинська війна», «національно-визвольна боротьба», «Куруківська угода», «драма», «інтермедія», «козацьке бароко».
3. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України першої половини XVII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Які нові території були заселені українцями станом на середину XVII ст.?
  - 2) Покажіть українські землі, які в першій половині XVII ст. змінили свою державну приналежність.
  - 3) Де в цей період була розташована Запорозька Січ?
  - 4) Укажіть місця, до яких здійснювали свої морські походи козаки-запорозжці. Розкажіть про події Хотинської війни, участь козаків у війнах з Московською державою.
  - 5) Окресліть райони, охоплені козацько-селянськими повстаннями у 20–30-х рр. XVII ст.
  - 6) Покажіть на карті місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду.

В

Г

6. Коли відбулася Хотинська битва, в якій польсько-козацьке військо зупинило наступ Османської імперії?

А 1616 р.	Б 1620 р.
В 1621 р.	Г 1624 р.
7. Хто очолював козацьке повстання в 1630 р.?

А М. Жмайло	Б Т. Федорович
В І. Сулима	Г П. Бут
8. Коли сейм Речі Посполитої прийняв документ, що скасовував на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, «надані нашим предкам...»?

А 1617 р.	Б 1625 р.
В 1635 р.	Г 1638 р.
9. Який навчальний заклад було утворено на українських землях у 1632 р.?

А Острозька школа	Б Львівська братська школа
В Києво-Могилянський колегіум	Г Київська братська школа.
10. Хто автор видатного твору полемічної літератури «Тренос»?

А П. Могила	Б М. Смотрицький
В З. Копистенський	Г К. Сакович
11. Як називають коротенькі сценки переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалися в перервах між актами серйозної драми?

А декламація	Б інтермедія
В кант	Г містерія
12. Що таке вертеп?

А духовна драма на біблійний сюжет	Б церковна пісня для триголосоного ансамблю
В пересувний ляльковий театр	Г багатоголосий спів без нот і музичного супроводу

РОЗДІЛ III

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 16. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ. ПОДІЇ 1648–1649 рр. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати передумови та причини Національно-визвольної війни;
- ▶ розповідати про її початок, перші переможні битви;
- ▶ характеризувати умови Зборівського договору.

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. стала однією з найважливіших подій в українській історії. Саме вона зумовила відродження української державності.

Війна була спричинена загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства. У цей час надзвичайно погіршилося ситуація в соціально-економічній сфері. Внаслідок зростання в Україні землеволодінь польської шляхти велика частина селян перетворювалася на кріпаків. Значно погіршилося також становище міщанства й реєстрових козаків. Критичним було становище в національно-релігійній сфері. Всіляко обмежувалися можливості українців вживати рідну мову. Незважаючи на проголошену владою свободу віросповідання, не

Богдан Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ.

1. У чому Богдан Хмельницький вбачав основну причину війни українців із поляками? 2. Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

У роки Національно-визвольної війни кожна з воюючих сторін намагалася надати своїм діям вигляду боротьби за віру. До Б. Хмельницького прибув із Греції митрополит Йосип Коринфський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на Гробі Господньому. Це означало, що православна церква в Османській імперії вбачала в українських козаках, яких очолював гетьман, борців за православну віру. Зі свого боку, до короля Речі Посполитої Яна Казимира прибув спеціальний легат, який передав йому від Папи Римського освячений меч і благословіння на війну з козаками, оскільки це є боротьба за інтереси католицької церкви.

припинялися утиски православних. У тогочасній Україні саме релігійні утиски були тим чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти польської влади.

У політичній сфері відсутність власної державності, полонізація та окатоличення призвели до того, що український народ за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не мав перспектив для повноцінного розвитку. Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, урядовців і католицького духовництва викликали в українському суспільстві гнів до гнобителів і прагнення помститися за заподіяні кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувалися її причини:

- незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів та шляхти;
- посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- невідповідність між фактичним набуттям козацтвом політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на нього владою за «Ординацією...» 1638 р.;
- слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень й авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

Національно-визвольну війну вважають складником Української національної революції XVII ст. (1648–1676 рр.). Після закінчення Національно-визвольної війни Україну охопила громадянська війна (вересень 1657 — червень 1663 рр.), що спричинила її поділ на два гетьманства, і боротьбу (червень 1663 — вересень 1676 рр.) за возз'єднання Української гетьманської держави.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — це збройна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського панування та створення власної держави.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

Передумови

- Формування української ранньоновітньої нації, яка в межах Речі Посполитої фактично не мала шансів на повноцінний розвиток.
- Перетворення українського козацтва на провідну політичну силу, яка внаслідок загострення суперечностей між інтересами України і великодержавними амбіціями Польщі відігравала роль суспільного детонатора.
- Розповсюдження в Україні ідей боротьби за національну незалежність і особисту свободу людини, що набули в цей час поширення в Європі.

Причини

- Посилення соціально-економічного гноблення селян, міщан, козаків, яке дедалі більше ототожнювалося з польським пануванням.
- Посилення національно-релігійного гніту внаслідок відверто дискримінаційної політики Речі Посполитої: утиски православної церкви, усунення українців від участі в міському самоврядуванні, обмеження щодо української мови й освіти тощо.
- Перетворення репресивної політики польської влади на «зразок» у боротьбі українців за свої станові інтереси: орієнтування на силові засоби захисту своїх прав. Прагнення народу помститися шляхті за наругу над ним.

2. Богдан Хмельницький та його соратники

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького тривала від лютого 1648 р. до серпня 1657 р. Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою були козаки, міщани, селяни, православне духовництво, частина дрібної української шляхти.

Створити з повсталих селян і козаків беззатну армію, яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були представники різних станів — козацтва, української шляхти, міщан, священників. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами.

До найближчого оточення гетьмана входили **Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович** та ін.

Соратники Б. Хмельницького мали іноді протилежні погляди з багатьох питань. Одні з них були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї визволення України та надихнути їх на боротьбу.

Булава Б. Хмельницького

Прапор Б. Хмельницького

Богдан (Зиновій) Хмельницький (1595–1657) — гетьман України, засновник Української козацької держави. Місцем народження вважається хутір Суботів. Походив із дрібної української шляхти. Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі.

У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польсько-го війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став писарем. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а під час повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків.

У січні 1648 р. очолив Національно-визвольну війну, під час якої показав себе досвідченим полководцем, талановитим дипломатом і видатним державним діячем. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав її реалізацію. Домігся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Помер у Чигирині й був похований у Суботові в Іллінській церкві.

Богдан (Зиновій)
Хмельницький

Періодизація Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Бій І. Богуна з
Чарнецьким під
Монастирищем
(худ. М. Самокиш)

Період	Зміст
1648–1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україною
1650–1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін
1654–1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення українсько-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні
1656–1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансильванською армією проти Польщі

Хто очолив Національно-визвольну війну українського народу?

3. Початок війни. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем

Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, заподіяна Хмельницькому чигиринським підстаростою **Даніелем Чаплинським**. Зі своїми слугами він пограбував та зруйнував родинний хутір Хмельницького Суботів, захопив його дружину та жорстоко побив малолітнього сина.

Звернення Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Впродовж вересня 1647 р. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак плани повстанців було видано полякам. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла Кричевського та своїх друзів і подався на Запорозжя.

25 січня 1648 р. Б. Хмельницький, порозумівшись із козаками, які перебували в залозі на Січі, без бою оволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються датою початку Національно-визвольної війни. Згодом козацька рада обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

Запорозька Січ

Із листа коронного гетьмана Миколая Потоцького королю Владиславу IV про ситуацію в Україні (березень 1648 р.)

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укладати угоди з іноземцями і сторонніми господарями і робити все, що лише завгодно їх волі й бажанню.

Спочатку піднялось 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ці 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час повстанців збільшилося до 3 тис. Але боронь Боже, щоб він (Хмельницький) пішов із ними в Україну. Тоді б ці 3 тис. швидко зросли б до 100 тис. і нам вистачило б діла з цими.

1. Які факти наводить автор документа? 2. Яку інформацію можна отримати на підставі їх аналізу? 3. Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

Кримський хан Іслам-Гірей III (гравюра)

Новообраний гетьман звернувся з універсалами до українського народу, де закликав усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про воєнно-політичний союз із кримським ханом **Іслам-Гіреєм III**, за яким визнавали себе васалами хана. Хана не довелося довго просити. Саме напередодні польський король відмовився сплачувати данину хану. Відповідно до нього, на допомогу козакам хан надсилав 6 тис. татарських кіннотників.

Здійснені заходи дозволили гетьману станом на кінець квітня 1648 р. зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом **Миколаєм Потоцьким** і польним гетьманом **Мартином Калиновським**, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польсько-шляхетського панування в Україні набула великого розмаху і стала всенародною.

Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше — очолюване сином М. Потоцького, Стефаном, мало йти суходолом, а друге, переважно з реєстрових козаків, очолюване осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, — пливати на човнах Дніпром.

Б. Хмельницький завдяки чудово організованій розвідці вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. 19 квітня загони татарської кінноти, очолювані перекопським мурзою Тугай-беєм, вступили в бій із по-

Битва під Корсунем (худ. А. Серебряков)

Початок Національно-визвольної війни

ляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору. Армія Хмельницького становила 14 тис. козаків і 20 тис. татар, у поляків було 10 тис. вояків.

С. Потоцький через облогу не мав змоги повідомити батькові. Тим часом у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Барабаша та Караїмовича вони вбили і приєдналися до Хмельницького. Після того як вони прибули до **Жовтих Вод**, на бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, поляки в ніч із 5 на 6 травня спробували прорвати оточення. Однак козаки й татари оточили їх з усіх боків й опівдні 6 травня розгромили вщент.

Здобувши блискучу перемогу на **Жовтих Водах**, Б. Хмельницький вирішив, не гаючи часу, рухатися під **Корсунь**, щоб завдати удару по основних силах коронного та польного гетьманів. Магнатські загони поповнилися новими силами, і кількість польського війська досягла 12–14 тис. осіб.

Дізнавшись про наближення Хмельницького, поляки вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху, в заболоченому урочищі Горохова Діброва, козаки, очолювані М. Кривоносом, улаштували засідку.

На світанку **16 травня**, коли польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом, він натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Чотиригодинна жорстока січа завершилася поразкою поляків.

? Що забезпечило перемоги козаків у перших битвах Національно-визвольної війни?

4. Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями

Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали важливе значення для розгортання визвольної боротьби. Вони були болючим ударом для польської армії, сприяли послабленню позицій влади Речі Посполитої в Україні. Швидко зростало повстанське військо. Впродовж літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування повстанці звільнили Лівобережжя.

Після безрезультатних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем було зосереджено 80–90-тисячну польську армію, у якій вояків було 40 тис. осіб, а решта — обозні та слуги.

Селяни-повстанці

Командували цим військом три воєначальники: **Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конецпольський.**

Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100–110 тис. осіб, серед них 50–60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася **11 вересня 1648 р.** неподалік містечка **Пилявці**, поблизу Старокостянтинова (Хмельницька обл.).

Б. Хмельницькому, на допомогу якому 12 вересня прийшла 5–6-тисячна орда буджацьких татар, удалося ввести в оману поляків, пустивши чутку, що до нього приєдналися 30 тис. татар.

Із листа брацлавського воєводи Адама Киселя до архієпископа Матвія Лубенського (правителя Речі Посполитої на час «міжкоролів'я» після смерті Владислава IV) про ситуацію в Україні після Корсунської битви

Військо наше розгромлене й розбите вцент... Хлопи тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь рада тому, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як тріумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський Кіш і табір цього нечистивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділля, а також і Руським землям...

1. Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Обґрунтуйте свою думку.
2. Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького.
3. Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

Уранці 13 вересня битва відновилася. Українсько-татарське військо захопило греблю через річку Іква й, переправившись на лівий берег, стало тіснити ворога. Надвечір серед поляків поширилися чутки, що українсько-татарські загони з'явилися в тилу табору. Почалася паніка. Кидаючи поранених, зброю і майно, поляки стали втікати, причому Заславський, Остророг і Конецпольський потай покинули табір першими.

Битва під Пилявцями (діорама)

Перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визволення західноукраїнських земель з-під польського панування.

5. Визвольний похід українського війська в Галичину

Звільнивши 16 вересня 1648 р. від поляків Старокостянтинів, Б. Хмельницький вирішив рухатися до Львова. Облогу міста було розпочато 26 вересня, а вже 5 жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. Під час переговорів, які в цей час розпочали з гетьманом міщани, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

16 жовтня Хмельницький рушив на Замостя — важливе місце на шляху до польської столиці — Варшави. Підійшовши до його мурів, гетьман запропонував міщанам здати своє місто за викуп, але отримав відмову. Після цього він наказав брати його приступом.

Три штурми міста були невдалими. Ситуацію ускладнювала загальна втома українсько-татарської армії, наближення зими, брак коней, артилерії, боеприпасів та спалах епідемії чуми, під час якої у грудні помер М. Кривоніс.

У цей час у Варшаві замість померлого в травні 1648 р. короля Владислава IV на престол було обрано його брата Яна II Казимира. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я. 10 листопада було вирішено припинити воєнну кампанію й відступити «на Україну». 14 листопада військо гетьмана залишило околиці Замостя й рушило додому.

*Польський король
Ян II Казимир
(худ. М. Бачареллі)*

*Посли львівського магістрату в таборі
гетьмана Богдана Хмельницького
1648 р. (худ. Є. Турбацький)*

6. Програма побудови Української козацької держави

Одночасно з керівництвом визвольною боротьбою формувалися уявлення Б. Хмельницького про те, якою має бути майбутня вільна Україна. Вперше ідею створення автономної Української козацької держави, хоча й на обмеженій території, він висунув після Корсунської битви наприкінці травня 1648 р. Через кримськотатарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав коронному гетьманові М. Потоцькому програму вимог до польської влади. Вона передбачала створення удільної держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише королю Речі Посполитої, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані, включно з Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалася. Потоцький відмовився передавати ці вимоги до Варшави, пояснивши, що влада ніколи їх не задовольнить.

Наприкінці грудня 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину урочисто в'їхав до Києва. Його зустрічали київський митрополит **Сильвестр Косов**, єрусалимський патріарх **Паїсій**, який перебував тоді в Києві, тисячі киян та козаків. Через декілька днів єрусалимський патріарх благословив гетьмана в Софійському соборі на війну з поляками.

На переговорах із польськими комісарами в Переяславі (**лютий 1649 р.**) і московським посольством **Г. Унковського** в Чигирині (**квітень 1649 р.**) Б. Хмельницький загалом оприлюднив програму побудови Української держави.

Він проголошував, що «виб'є з людської неволі весь народ руський, а що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну». Гетьман вважав, що Українська держава має незалежитися від Речі Посполитої.

Майбутня Українська держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими комісарами він казав: «За границю на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку

в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава є правонаступницею Київської Русі. І тому польська влада має визнати її «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

*Вїзд Б. Хмельницького до Києва
(худ. В. Івасюк)*

7. Збаразько-Зборівська кампанія

У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким було досягнуто угоди про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. **20 травня 1649 р.** поляки порушили перемир'я: переправилися через Горинь, вторглися до південно-східної Волині і дійшли до Старокостянтинова. 16 червня гетьман зупинився під Пилявцями. Раптова поява гетьмана спричинила відступ поляків під захист мурів Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана **Януша Радзивілла**. Наказний гетьман **Михайло Кричевський** спробував зупинити наступ біля міста Річиця, але битву було програно. Однак завдання Хмельницького було виконано. Внаслідок величезних втрат Я. Радзивілл відмовився виконувати наказ короля про вторгнення в Україну.

Під **Збараж** до Б. Хмельницького прибула 30–40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам-Гірея. З липня, маючи у своєму розпорядженні 80–90 тис. вояків, гетьман розпочав приступ. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тис. Облога Збаража й запеклі бої під його мурами тривали майже півтора місяці.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам-Гірей дізналися, що на допомогу обложеним полякам рухається із 35-тисячним військом король Ян Казимир. Було вирішено запобігти об'єднанню армії та розбити королівське військо на марші.

Битва під Зборовом (діорама)

Складіть розповідь за картиною А.Серебрякова «Штурм польського табору під Зборовом».

Облога Збаражжа (худ. А. Серебряков)

У ніч із 3 на 4 серпня майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом, рушили назустріч королю в напрямку Зборова.

Битва під **Зборовом** відбулася **5–6 серпня 1649 р.** Лише надвечір 6 серпня битву було припинено й розпочалися переговори. За посередництва Іслам-Гірея **8 серпня 1649 р.** було укладено **Зборівський договір**.

За його умовами, під владу гетьмана переходили Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького.

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, мала право повернутися до них. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією.

Яка битва спонукала до укладення Зборівського мирного договору?

Які воєводства переходили під владу гетьмана за умовами Зборівського договору?

ВИСНОВКИ

На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови для початку національно-визвольної боротьби.

Б. Хмельницький став лідером повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував український народ для боротьби за свої права та свободи.

Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., підтвердили полководницький талант гетьмана і правильність його тактики.

Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної Української держави в межах розселення українців.

Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави, але створювало підґрунтя для продовження визвольної боротьби.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому становище в національно-релігійній сфері стало головною передумовою початку війни?
2. На які періоди поділяється Національно-визвольна війна?
3. Назвіть імена соратників Б. Хмельницького.
4. Яка подія стала приводом до початку війни? Розкажіть, як розпочалася війна.
5. Чому на початку війни Б. Хмельницький шукав порозуміння з Кримським ханством? Які переваги отримували козаки від цього союзу?
6. Заповніть таблицю «Події Національно-визвольної війни у 1648–1649 рр.»

Дата	Воєнні, суспільно-політичні події	Результати, наслідки

7. Схарактеризуйте висунуту Б. Хмельницьким програму побудови Української козацької держави.
8. Якими були умови Зборівського договору?

§ 17. ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про устрій козацької держави;
- ▶ визначати соціально-економічні зміни, що відбулися у результаті Національно-визвольної війни;
- ▶ характеризувати місце Гетьманщини у тогочасних міжнародних відносинах.

1. Політичний устрій

На звільненій з-під польсько-шляхетського панування території в роки Національно-визвольної війни формувалася й міцніла **Українська козацька держава**. Її офіційна назва була **Військо Запорозьке**. Через те що терени підпорядковувалися гетьманській владі, неофіційно її називали **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники іменують її також Українською козацькою, або Гетьманською, державою. Фундаментом новоствореної держави стали традиції і звичаї козацької демократії Запорозької Січі та основні засади устрою Війська Запорозького.

В основу політичного устрою Української гетьманської держави була покладена система органів влади довоєнного Війська Запорозького.

Найвищим органом влади в Гетьманщині була **Загальна (Генеральна) військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники міщан та духівництва.

Політичний устрій Війська Запорозького середини XVII ст.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави й обирався на свою посаду Загальною військовою радою безстроково. Гетьман очолював **Генеральний уряд**, скликав Загальну військову і Старшинську ради, втілював у життя ухвалені ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили універсали, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, видав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростає вплив **Старшинської ради**, що складалася з генеральної старшини й полковників. Вона вирішувала військові, адміністративні, господарські, правові й зовнішньополітичні питання, її рішення були обов'язковими для гетьмана.

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи вирішення найважливіших питань державного життя й готувала проекти рішень для Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади був **Генеральний уряд**. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й закордонних відносин Війська Запорозького. Генеральний уряд складався з генеральної старшини, яку спочатку обиралися, а з часом став призначати гетьман. До його складу входили: *писар* (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою й вів усі справи Генерального уряду), *суддя* (один або два) (здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), *обозний* (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), *підскарбій* (завідував державним скарбом і фінансами; до запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман), *керівник розвідки* (займався розкриттям змов проти гетьмана, боротьбою проти таємної польської агентури, збиранням розвідувальної інформації тощо).

При гетьмані також існувала генеральна старшина з особливих доручень — два *осавули* (військові ад'ютанти гетьмана), *хорунжий* (охоронець військової хоругви), *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука) і *наказний гетьман* (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

*Хорунжий (худ.
С. Васильківський)*

*Полковник
(худ. Т. Калинський)*

*Писар
(худ. Т. Калинський)*

У полках існували власні уряди, що склалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полк складався із сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із *сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого*. У містах і містечках козацькі громади обирали «*городових отаманів*», а міщанами керував «*війт*», якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — *сільський отаман*.

? Якою була офіційна назва Української козацької держави?

2. Адміністративно-територіальний устрій

За умовами Зборівського договору, Українська гетьманська держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На цих землях площею близько 200 км² на той час проживало понад 3 млн осіб.

Державу було поділено на полки, що були водночас адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі було сім полків (**Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивнянський**), а на Правобережжі — дев'ять полків (**Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський**). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16,

у 1650 р. — 20, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку, залежно від території й кількості населення, було 10–20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200–300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю. Функції столиці виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській гетьманській державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Внаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, здійснення керівництва на містах ставало простішим та ефективнішим.

? На які адміністративні одиниці поділялась Українська козацька держава?

? Яке місто було столицею Гетьманщини?

3. Українське військо

Після закінчення Корсунської битви Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повстале «покозачене» селянство та міщанство. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Б. Хмельницький запровадив територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Завдяки цьому гетьман залучив до збройної боротьби з ворогом населення всієї Гетьманщини.

Незважаючи на повідомлення деяких джерел про величезний кількісний склад армії Б. Хмельницького в роки війни, насправді регулярне боєздатне військо, на думку дослідників, було в межах 40–60 тис. осіб. На той час це була могутня армія.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кавалерії.

Військо Б. Хмельницького мало артилерію. Було створено полкову артилерію та окрему артилерію головного командування (гетьмана). Для цього було використано трофейні гармати, а також налагоджено виготовлення гармат у Ніжині.

Командні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й заслужені козаки.

? Який вид військових підрозділів становив основу української армії?

4. Фінанси та судочинство

Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідовано всі старі державні податки та введено нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торговельні мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво і продаж горілки, збори з торгів і ярмарків

Титульний аркуш реєстру Війська Запорозького 1649 року, з гербом гетьмана Богдана Хмельницького і повним титулом короля Яна Казимира

Табір українських козаків (худ. Ю. Брандт)

тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького».

В Українській гетьманській державі існувала власна система судочинства. Під час війни було ліквідовано всі станові (городські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд був вищою судовою інстанцією при уряді Гетьманщини. До нього входили два генеральні судді та судовий писар, що вів справи. Тут розглядалися скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, із якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана.

Окрім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. справи духівництва розглядалися в церковних судах.

Назвіть основні джерела поповнення державної скарбниці Гетьманщини.

5. Зміни в соціально-економічному житті

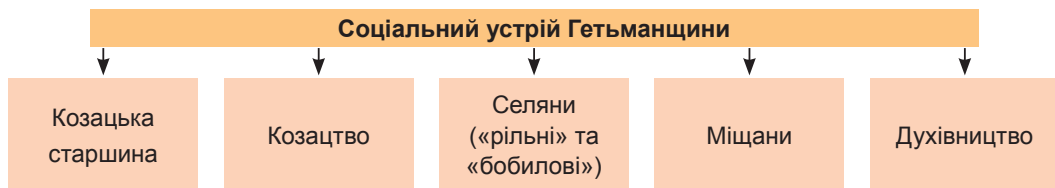
Складником Національно-визвольної війни була боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору селяни, які жили на колишніх державних землях (*«королівщинах»*), на території Гетьманщини здобули особисту свободу і право володіти землею. Їхні маєтки стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військово-му скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором, шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селяни були зобов'язані виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни сприйняли спроби шляхти відновити своє панування з обуренням і заявляли про невизнання Зборівської угоди.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство як раніше, так і зараз віддавали, і в усьому пана свого... слухалися, ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на гетьманські універсали, які були спрямовані проти повстанців, каральні загони не могли приборкати селянські невдоволення. Гетьман також розумів, що боротьба проти польського панування не завершена, і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, які були вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах та селах, володіти землею, мати власне козацьке самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

У роки війни почалося формування нової еліти суспільства з козацької старшини, дрібної православної шляхти, верхівки міщанства і духівництва.

6. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи

Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість урядів тогочасних країн Західної і Центральної Європи. Проте у Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, залишався визначальним релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво різнилося залежно від приналежності держав до католицького або протестантського таборів.

Більшість держав католицького табору — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — відразу зайняли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримали свого союзника — Річ Посполиту. Особливо активно висловлювали своє несприйняття подій в Україні представники папського Риму.

Папа Римський **Інокентій X** закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок козакам. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої такий різкий протест проти укладення Зборівської угоди, що Ян Казимир не наважувався оголосити цей документ сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив йому, що Зборівська угода є вимушеним кроком, і дотримуватися її Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною і протистоянням із протестантською Швецією, не мали змоги надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед **католицьких держав** позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство Альберто Віміні. Однак у тогочасній ситуації виступ козаків проти турецького султана був би самогубством, і гетьман відмовився.

Серед держав **протестантського табору** — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби

Нунцій — представник Папи Римського при уряді якої-небудь держави.

українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція внаслідок перемоги у Тридцятилітній війні набула великого впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Україні і стягував війська до польського кордону, розраховуючи вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої була зайнята в Україні.

Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні спостерігалося в Англії. Лідер Англійської революції **Олівер Кромвель** вбачав у визвольній війні «козацького генерала» Б. Хмельницького проти католицької Речі Посполитої важливу ланку загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

ВИСНОВКИ

На звільненій від польського панування території сформувалася Українська гетьманська держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини виникнення обумовили напіввійськовий характер української державності.

Важливим складником й гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних принципах Запорозької Січі.

Наявність власних фінансів і судочинства свідчили про повноцінний характер державності Війська Запорозького.

Значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті українського народу.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що було покладено в основу політичного устрою Української гетьманської держави? Якими були особливості політичного устрою Гетьманщини?
2. Схарактеризуйте повноваження вищих органів влади Української гетьманської держави.
3. Назвіть особливості організації українського війська доби Б. Хмельницького.
4. Як формувалися фінансові ресурси козацької держави?
5. Які зміни відбулися в соціально-економічному житті українського народу в результаті Національно-визвольної війни?
6. Яким було місце Гетьманщини у тогочасних міжнародних відносинах?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ЛЮДИНА

- Пригадайте: 1. Як Б. Хмельницький став керівником Національно-визвольної війни? 2. Наведіть факти, що свідчать про організаторський, дипломатичний та військовий таланти гетьмана.

Мета: сформувати уявлення про гетьмана Богдана Хмельницького як людину і політика.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) повторити матеріал підручника (§§16–17) і прочитати матеріал «Б. Хмельницький — людина, політик і полководець»
- 2) підготувати есей¹ на тему «Моє ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького як політика і людини»

Хід заняття

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есеї і представте спільні висновки однокласникам.
2. На основі схеми складіть історичний портрет Б. Хмельницького.

3. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

¹ Есей — жанр художньо-публіцистичної, науково-популярної літератури. Характеризується вільним не обов'язково вичерпним, але виразно індивідуалізованим трактуванням теми.

Б. Хмельницький — людина, політик і полководець

Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії. Попри всі прорахунки і помилки, допущені гетьманом у ті складні часи, коли йому судилося жити, значення його діяльності важко переоцінити. Він був єдиним в українській історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність. Життєвий шлях Б. Хмельницького був тісно переплетений із долями багатьох тисяч українців, сповнений блискучими перемогами й гіркими поразками, глибокими роздумами й важкими рішеннями, особистими втратами і здобутками.

Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала кульмінаційною подією історії України XVI–XVII ст. Він виявив себе блискучим полководцем, сформував боєздатну, одну з найкращих у тогочасній Європі, національну армію.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму виборення незалежності козацької України як її кінцевої мети, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Наріжні принципи сформульованої гетьманом державної ідеї стали знаменом у визвольних змаганнях українців упродовж наступних століть. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і не загинути у вирі громадянської війни. Однак складна історична ситуація і прорахунки гетьмана перешкодили йому втілити в життя свою програму створення українцями власної держави в етнічних межах їхнього проживання.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української гетьманської держави урядами інших країн. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він уміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії ворогів.

§ 18. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1650–1653 рр.

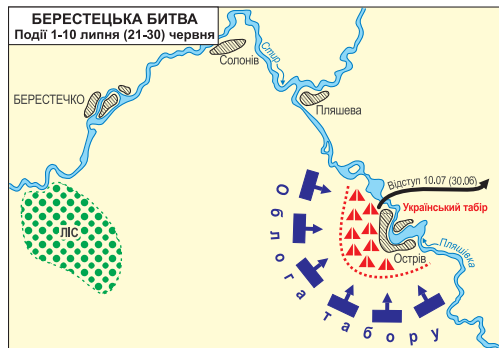
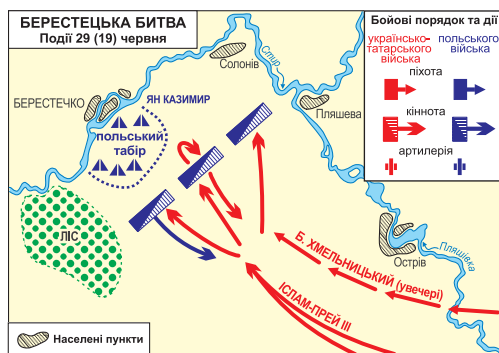
За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про хід Національно-визвольної війни у 1650–1653 рр.;
- ▶ характеризувати зміст Білоцерківського договору і Кам'янецької угоди;
- ▶ визначати причини і наслідки молдавських походів.

1. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком

Від листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. На початку 1651 р. король наказав розпочати нову воєнну кампанію. 8 лютого командувачі польських військ польний гетьман **Мартин Калиновський** і брацлавський воєвода **Станіслав Лянцкоронський** розгорнули наступ на українські землі. 10–12 лютого загони М. Калиновського після жорстокої січі захопили містечко **Красне** на Східному Поділлі. У бою з ворогом загинув один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, брацлавський полковник **Данило Нечай**. Намагаючись захопити Східне Поділля, М. Калиновський

За схемами простежте хід битви під Берестечком і складіть розповідь про цю важливу битву.

угрупованням на правому фланзі — **С. Лянцкоронський**, на лівому — **Я. Вишневецький**. Навпроти них, під прикриттям укріплених таборів, розташував свої війська **Б. Хмельницький**. На лівому фланзі розмістилася татарська кіннота **Ісмаїл-Гірея**. Однак напередодні хан повідомив гетьманові, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про те, що його воїни деморалізовані після поразки. У цій ситуації **Б. Хмельницький** спробував уникнути вирішального бою в цей день.

і **С. Лянцкоронський** 1–10 березня вели облогу **Вінниці**. Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, козаки, очолювані полковником **Іваном Богуном**, не дали захопити місто. 10 березня на допомогу обложеним прийшов уманський полк **Йосипа Глуха** і вдарив по польських частинах, які в паніці відступили. Розгортаючи наступ, козацькі війська оволоділи **Баром**, **Хмельником**, **Шаргородом**, **Меджибожем** та іншими містами. Спроба поляків захопити Східне Поділля завершилася поразкою.

Вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р. відбулася в червні на Волині, неподалік міста **Берестечко**. Польське військо, очолюване королем **Яном Казимиром**, налічувало 100–120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220–240 тис. 15 червня з-під Тернополя до Берестечка рушило військо **Б. Хмельницького**, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30–40-тисячне татарське військо на чолі з ханом **Ісмаїл-Гіреєм**.

Битва під Берестечком розпочалася 18 червня. Перший бій між польською й татарською кіннотами завершився поразкою останньої. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули війська на лінії 8–9 км, захищаючи центр і фланги сильною артилерією. Головними силами в центрі командував **Ян Казимир**,

Проте зранку 20 червня польський король Ян Казимир розпочав наступ. Близько 15 години поляки зрозуміли, що Б. Хмельницький уникає битви. Я. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував **І. Богун**. Іслам-Гірей наказав своїй кінноті завдати удар по Вишневецькому та військах короля, які намагалися його підтримати. Від гарматного й мушкетного вогню в бік ставки хана, який у відповідь розгорнули поляки, серед татар зчинилася паніка, і вони стали рятуватися втечею. Іслам-Гірей не зміг її зупинити і приєднався до свого війська, яке відступало, залишивши поле бою.

Усвідомлюючи, що битву програно, Б. Хмельницький вивів армію до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши майже через 100 км Іслам-Гірея, Б. Хмельницький був змушений погодитися з ним, що повернути на поле битви виснажене втечею і деморалізоване татарське військо неможливо.

Тим часом укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото і річку Пляшівка з підручних засобів збудували переправу, якою і було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію. Триста козаків, які залишилися прикривати переправу, виконали своє завдання, але полягли у нерівному бою.

? Де відбулася вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р.? Який її результат?

2. Укладення Білоцерківської угоди

Наприкінці серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Українсько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях **під містом Біла**

*Битва під Берестечком
(худ. В. Полтавець)*

*Богун під Берестечком
(худ. М. Івасюк)*

*Георгіївська церква, споруджена
на місці героїчної загибелі козаків
у битві під Берестечком (село Пляшева
Рівненської області)*

Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване **М. Потоцьким**. До нього приєдналися війська **Я. Радзивілла** (20 тис. осіб) і **М. Калиновського** (15 тис. осіб).

Бої **13–15 вересня** були невдалими для поляків і змусили Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через брак продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. Стали поширюватися чутки, що на допомогу Хмельницькому прибуде Іслам-Гірей з великим військом.

У цій ситуації поляки пристали на пропозицію Б. Хмельницького розпочати мирні переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість попередніх здобутків. Це викликало бунт «черні» в козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на вкрай важких для Гетьманщини умовах.

За **Білоцерківським договором**, територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися виключно на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьманові, позбавлявся права дипломатичних відносин з іншими державами й повинен був розірвати союз із Кримським ханством. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля.

Польська сторона вважала, що, уклавши Білоцерківський договір, вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм «вето» заблокував прийняття рішення. Оскільки це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький став вважати його недійсним.

Якими були умови Білоцерківського договору для козацької держави?

3. Молдавські походи

У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш в **1650, 1652 і 1653 рр.** здійснили чотири походи до Молдавського князівства, яке спочатку було союзником Речі Посполитої. Їхньою метою було не дозволити полякам використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі, а також домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною і зміцнити її становище.

У **серпні–вересні 1650 р.** відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калга-султаном **Крим-Гіреєм**. Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар Василь Лупу уклав договір, за яким вступав у союз

із Б. Хмельницьким і пообіцяв не допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди й сина гетьмана Тимоша. Це розв'язувало ще одну проблему: створювалися передумови для визнання законності претензій Хмельницького на владу і започатковував нову династію правителів.

Після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду 1650 р. Унаслідок цього в **липні-серпні 1652 р.**, після перемоги в Батозькій битві, Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушив до Ясс. Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Тимоша і Розанди Лупу.

У **квітні 1653 р.** В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу підштовхнув Тимоша до походу проти Валахії. Похід завершився поразкою і став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансильванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, й до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в **серпні–вересні 1653 р.** За наказом гетьмана Тиміш повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Тиміш був смертельно поранений і через кілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили чинити опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

? Скільки відбулося молдавських походів?

? Чи досягли вони своєї мети?

4. Батозька битва

Поразка української армії під Берестечком, як вам відомо, спричинила спробу молдавського господаря В. Лупу відмовитися від союзу з Б. Хмельницьким. Гетьман направив свого сина Тимоша з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. У районі села Батіг, поблизу Ладижина, на шляху українського війська Калиновський розташував укріплений табір із військами. Б. Хмельницький у доволі іронічній формі запропонував йому не перешкоджати походу.

Молдавський господар
Василь Лупу

Тиміш Хмельницький і Розанда Лупу

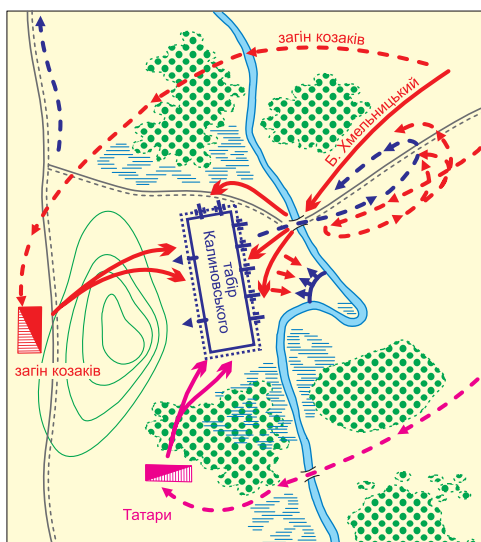

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана

М. Калиновського

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське прикордоння, яке займаєте; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

? 1. Про що повідомляв польному гетьманові Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Битва під Батогом (картосхема)

Битва під Батогом (худ. А. Серебряков)

У середині травня 1652 р. Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем вирушив із Корсуня в напрямку Батого. Його військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарської кінноти. В армії Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тис. були вояками, а решта — слугами.

Уранці 22 травня, прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що чисельність польського табору значно перевищує кількість війська Калиновського. Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж **22–23 травня** й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських вояків і сам М. Калиновський.

Б. Хмельницький після здобутої перемоги став вимагати від Варшави поновлення Зборівської угоди.

5. Бойові дії 1653 р. Жванецька облога

У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, поляки продовжили боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12–14-тисячна польська армія під проводом **Стефана Чарнецького**. Ворог дій-

шов до Умані. Однак тут підрозділи Чарнецького зазнали дошкульної поразки від козацьких загонів І. Богуна й залишили межі Брацлавщини.

Восени 1653 р. польська армія, очолювана королем Яном Казимиром, просуваючись українськими землями, дісталася Жванецького замку, що був поряд із Хотиним, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

11 жовтня після того, як сюди дісталися війська Б. Хмельницького та хана Іслам-Гірея, розпочалися воєнні дії. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30–40 тис. козаків, і приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. Від середини жовтня розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. Станом на початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у перемовинах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. **5 грудня 1653 р. під Кам'янцем-Подільським хан Іслам-Гірей та король Ян Казимир** уклали в усній формі кримсько-польський договір. Його умови передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському ханові викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини, однозначної інформації немає. В одному джерелі стверджується, що умови Зборівського договору відновлювалися, а в іншому — козаки залишалися лише при своїх давніх (до початку війни) правах і привілеях.

Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, зібрав старшинську раду. Поінформувавши про Кам'янецьку угоду, гетьман заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою.

? Які основні події 1653 р.?

Стефан Чарнецький

6. Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Станом на кінець 1653 р. становище Гетьманщини стало критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми 1650–1653 рр. За період 1648 — кінця 1653 рр. кількість населення України зменшилася на 30–40 %.

Занепадало сільське господарство, ремесла, промисли і торгівля, що унеможлилювало подальше ведення війни. У 1653 р. вперше від початку боротьби Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії й зіткнувся з виступами незадоволених козаків. В українському суспільстві натхнення і піднесення перших років війни поступилися місцем зневірі й розчаруванню.

Також помітно погіршилося зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, допущені гетьманом в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби Б. Хмельницького встановити династичні зв'язки з Молдавським князівством, урешті-решт, призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії та Молдавії. Загибель старшого сина Тимоша фактично перекреслила його плани на встановлення в козацькій державі династії Хмельницьких, яка у тих умовах могла б забезпечити стабільність нової влади.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише з допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

? Якою була ситуація для козацької держави станом на кінець 1653 р.?

ВИСНОВКИ

Берестецька битва унаочнила те, що польська армія врахувала досвід попередніх поразок і навчилася протистояти козацькій тактиці ведення бою.

Події від поразки під Берестечком і до відновлення воєнних дій під Білою Церквою продемонстрували велику волю й неабиякі організаційські здібності Б. Хмельницького.

Блискуча перемога, здобута гетьманом у битві під Батогом, засвідчила, що він врахував досвід Берестецької битви.

Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі.

Станом на кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою і змушували Б. Хмельницького шукати допомоги в турецького султана або московського царя.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були результати і наслідки битви під Берестечком для козацької держави?
2. Порівняйте умови Зборівської та Білоцерківської угод.
3. Якими були причини здійснення молдавських походів?
4. Яке місце в молдавських походах посідає битва під Батогом?
5. Як можна оцінити 1653 р. у Національно-визвольній війні: «кульмінація», «переломний», «втрата здобутків», «криза»?

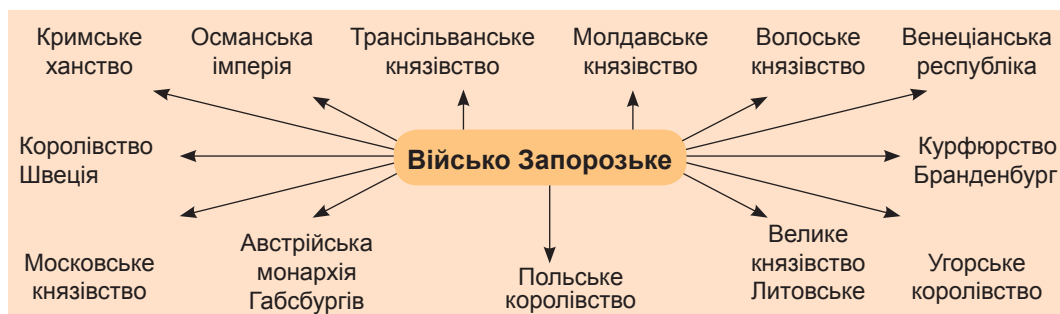
§ 19. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1657 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького;
- ▶ визначати причини укладення союзницьких відносин з Москвою та їх розриву;
- ▶ розповідати про перебіг подій Національно-визвольної війни в 1654–1657 рр.

1. Зовнішня політика Гетьманщини

У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький здійснював активну зовнішньополітичну діяльність: листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою і зміцненні становища Гетьманщини. При цьому Б. Хмельницькому необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель станом на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, й одночасно мали власні претензії на українські землі.

Зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщини за часів Б. Хмельницького

? Визначте, які країни були союзниками, а які противниками Війська Запорозького.

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямків:

- *Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою.* Із цією метою в роки війни гетьман уклав угоди про воєнну допомогу з Кримським ханством, Московською державою і Трансільванським князівством.
- *Ослаблення Речі Посполитої та запобігання її спробам утворити анти-українські союзи.* Так, під час зустрічі в Києві наприкінці 1648 р. з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав зусиль для розриву Поляновського миру між Річчю Посполитою й Московською державою 1634 р. Він просив Паїсія і свого спеціального

посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман пропонував шведському урядові й курфюрсту Бранденбурзькому укласти союз проти Польщі.

- *Здобуття держави-протектора (захисника) Гетьманщини.* У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість прийняття Української гетьманської держави під протекцію турецького султана або московського царя.
- *Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави.* Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іноземними володарями, інформуючи їх про події в Україні. Він домогся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансільванські, турецький, татарський, три з Молдови, три з Волощини, польського короля, польської королеви, литовський і московський. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини і своєї влади Б. Хмельницький хотів шлюбом сина Тимоша з донькою В. Лупу з легітимної молдавської правлячої династії. Тим паче, що друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Радзивіллою. Завдяки цьому шлюбові гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в подальшій боротьбі з Польщею.

Патріарх Паїсії

- ? Які цілі зовнішньополітичного курсу гетьмана Б. Хмельницького?
- ? З якими державами підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина за часів Б. Хмельницького?

2. Відносини між Українською державою й Московією

Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин з Московською державою. По-перше, виступ московської армії союзницею поляків у їхній боротьбі з українцями для останніх мав би катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі визначальне значення мала приналежність до однієї релігії. Українці вважали себе належними, разом із москowitzами, до одного православного народу, очікували від братів по вірі допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Внаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

У 1648–1653 рр. гетьман Б. Хмельницький підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Відразу після Корсунської битви гетьман звернувся з

листом до московського царя **Олексія Михайловича**, повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з поляками. Ситуація була доволі складною. Союзниками Б. Хмельницького були кримські татари, які вважалися ворогами Московської держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір 1634 р. Уряд останньої не хотів його порушувати.

Після початку повстання на кордоні з Україною зосереджувалися московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було скасовано.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Москви посольство, щоб клопотатися про надання військової допомоги і прийняття Війська Запорозького московським царем «під свою руку». Це було перше зафіксоване у виявлених джерелах прохання Хмельницького перейти під протекцію Московської держави. Проте московський уряд через власну неготовність до війни з Польщею відмовився обговорювати питання військової допомоги. Хмельницькому і козакам пообіцяли розглянути пропозицію лише після того, як вони самостійно звільняться з-під польської влади.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти протекцію московського царя, але той не поспішав давати відповідь і уважно спостерігав за ситуацією в Україні. У середині 1650 р. московський уряд звинуватив ослаблену війною з козаками Річ Посполиту в систематичних порушеннях Поляновського мирного договору й розірвав його.

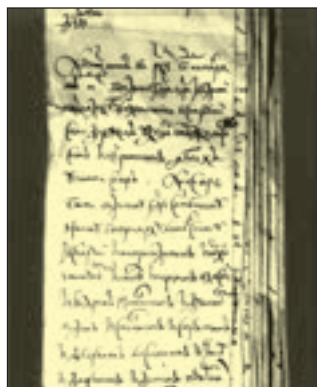
У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекцію турецького султана.

1 жовтня 1653 р. на скликаному в Москві **Земському соборі** було ухвалено рішення: «Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку» та про оголошення війни Речі Посполитій. Для реалізації цієї ухвали до Гетьманщини вирушило спеціальне московське посольство, очолюване боярином **Василем Бутурліним**.

? Що спонукало Б. Хмельницького до активних відносин з Москвою?

Цар Олексій Михайлович

Постанова Земського собору 1653 р.

Земський собор (худ. С. Іванов)

3. Українсько-московський договір 1654 р.

Для вирішення питання про прийняття протекції московського царя за розпорядженням Б. Хмельницького 8 січня 1654 р. в Переяславі було скликано військову раду. У ній брали участь старшина і представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію прийняти підданство одновірного московського брата.

Гетьман, старшина й московські послы рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони, за європейською традицією, складуть присягу. Однак Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Усі збентежилися. Проте Б. Хмельницькому вдалося владнати конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке згодне скласти присягу.

Після ради в Переяславі московські послы вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли цього робити козаки Запорозької Січі. Із «великою неохотою», небезпідставно побоюючись обмеження своїх прав, приймало присягу вище православне духовництво. Відмовлявся складати клятву київський митрополит Сильвестр Косів.

У лютому 1654 р. до Москви прибули українські послы й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений у ході переговорів варіант угоди був оприлюднений у березні цього року й дістав назву «**Березневі статті**», оригінал яких до наших днів не зберігся.

*Переяславська рада 8 січня 1654р.
(худ. М. Дерезус, І. Репін, В. Савенков)*

Згідно з досягнутими домовленостями, цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права і привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими. Установлювався 60-тисячний козацький реєстр. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьманові дозволялося підтримувати відносини з іншими

державами лише за умови повідомлення цареві. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського дозволу. Залишався давній поділ на стани, кожен із яких зберігав свої права і привілеї. Судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв. Посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення. Підтверджувалися права православного духовництва на маєтності, якими вони володіли.

Українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воєводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі татарських нападів на українські землі передбачалася організація спіль-

них українсько-московських походів. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.

Історичне значення українсько-московської міждержавної угоди 1654 р. полягало в тому, що вона юридично закріпила відокремлення від Речі Посполитої Війська Запорозького та визнання його окремою державою московським царем. Вона відкрила перед Україною можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю Посполитою до перемоги.

? Коли відбулася Переяславська рада?

? Які основні умови «Березневих статей»?

4. Воєнні дії в 1654–1655 рр.

У січні 1654 р., після отримання повідомлень про події в Переяславі, уряд Речі Посполитої став готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою і вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У лютому 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля і Брацлавщину. Так, місто Немирів було взяте в облогу, але ніхто з жителів у полон не здався, і воно було знищене поляками. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення і протидію козацьких військ полковників на чолі з В. Томиленком та І. Богуном поляки були змушені відступити.

Стефан
Потоцький

Тим часом головні воєнні дії розгорталися на території Білорусі та Смоленщини. Б. Хмельницький на вимогу царя у травні 1654 р. направив туди 18-тисячний козацький загін, очолюваний наказним гетьманом **Іваном Золотаренком**. Унаслідок успішних воєнних дій наприкінці 1654 р. від польсько-литовських військ було звільнено південь Білорусі і всю Смоленщину.

Кримське ханство не схвалило рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Іслам-Гірея розірвати союз із Московією, татари вирішили укласти союз із поляками. **10 липня 1654 р.** між ними було укладено «**Вічний договір**», що передбачав взаємодопомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні–листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким вторглося на Поділля.

На початку грудня 1654 р. до польської армії 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Мехмед-Гіреєм. Болісно переживаючи спустошення поляками й татарами Поділля, Б. Хмельницький очікував прибуття московських військ Василя Шереметьєва.

Вирішальна битва відбулася **19–21 січня** неподалік **Охматова**. З обох сторін загинуло до 30 тис. осіб. Ніхто із противників не здобув переваги, але одночасно не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Наступ польсько-татарського війська у глибоку Україну було зупинено.

*Іглінська церква в Суботіві
(худ. Т. Шевченко)*

Намагаючись зруйнувати кримсько-польський союз, гетьман повідомив турецькому султанові, що згодний прийняти його протекцію. У відповідь **Мехмед IV** наказав кримському ханові утримуватися від нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Українські війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Грод-

но. Із півночі на Польщу рушив шведський король **Карл X Густав**, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву та Краків.

Б. Хмельницький вирішив використати сприятливу для себе ситуацію і звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який став вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Мехмед-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й пішов на Львів. У цих умовах наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав відступати. Перед цим він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир й надати допомогу в боротьбі з ворогами. В обмін на це він пропонував полякам відмовитися від претензій на володіння «усім Руським князівством» та визнати входження до нього західноукраїнських земель, хоча, на думку гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відступлять від цієї умови.

При відступі на українсько-московські війська двічі напали татари, але атаки були успішно відбиті. З огляду на це, **12 листопада 1655 р.** під **Озерною** Мехмед-Гірей уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення українсько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

Який підсумок воєнної кампанії 1654–1655 рр. для козацької держави?

5. Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького

Суперечності, що загострювалися між Московською державою і Швецією через Прибалтику, призвели у травні 1656 р. до війни між ними. Вести бойові дії на два фронти для московського уряду було обтяжливо, і він погодився на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитої укласти перемир'я. У **жовтні 1656 р.** у Вільно було підписано **Віленське перемир'я**, за яким воєнні дії між Московською державою й Річчю Посполитою припинилися. Територія Гетьманщини визнача-

лася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася в її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана і старшину. В підписанні Віденського перемир'я вони вбачали порушення «Березневих статей» 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля для укладення воєнно-політичного союзу зі Швецією та Трансільванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У грудні 1656 р. в угорському місті **Рандоті** було підписано договір про союз між Швецією і Трансільванією. За ним західноукраїнські землі переходили до Трансільванії. Рандотський договір засвідчив, що трансільванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення за рахунок приєднання Західної України.

? Якими були умови Віленського перемир'я між Річчю Посполитою і Московією?

? Якими були наслідки Віленського перемир'я для українсько-московських відносин?

6. Дії українського війська в Польщі 1657 р.

Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансільванського князя **Дьєрдя II Ракоці**. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом **Антоном Ждановичем**, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18–20 тис. осіб.

Швидким маршем пройшовши Галичину, до трансільванського князя під Перемишлем приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля. Після об'єднання за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару полякам. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 9 червня здобули місто.

Однак у середині червня становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансільванії, а до Польщі як союзник прибув кримський хан із великою ордою. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і капітулював.

До козаків Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед козаків поширювалися чутки, що Б. Хмельницький важко хворий і доживає останні дні. Жданович, враховуючи настрої козаків, наказав повертатися додому. Провал українсько-трансільвансько-шведського походу в Польщу став важким ударом для хворого гетьмана.

Дьєрдь II Ракоці

27 липня 1657 р. в Чигирині помер Б. Хмельницький. Поховали гетьмана в рідному хуторі Суботів в Іллінській церкві.

ВИСНОВКИ

Утворення Української гетьманської держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.

Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Україна змогла утворити і зберегти свою державність.

Відносини з Московською державою мали важливе значення для Гетьманщини. Допомога московського уряду була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої. Українсько-московська міждержавна угода 1654 р. юридично визначила перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Воєнна кампанія 1654–1655 рр. була дуже важкою для української армії, її перебіг поглибив переконаність Б. Хмельницького в тому, що жоден із його союзників не бажає зміцнення Української гетьманської держави.

Укладення польсько-московського Віленського перемир'я спонукало Б. Хмельницького до спроби змінити спрямування зовнішньої політики Гетьманщини. Була укладена союзницька угода зі Швецією та Трансільванією.

Поразка шведсько-трансільвансько-українського походу 1657 р. унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які країни у роки Національно-визвольної війни можна назвати союзними козацькій державі?
2. Угода з якою державою отримала назву «Березневі статті»?
3. Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?
4. Схарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654–1655 рр. Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою українсько-московської угоди 1654 р.?
5. У чому полягала зміна зовнішньополітичної орієнтації Хмельницького після Віленського перемир'я?
6. Які держави підписали Рандотський договір? Якими були його умови?
7. Чому шведсько-трансільвансько-український похід проти Польщі зазнав поразки?

НАШ КРАЙ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.

1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви мешкаєте. На території якого району, області він розташований?
2. До якого історико-етнографічного регіону України він належить?
3. Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону напередодні Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
4. Які населені пункти були на той час у вашому регіоні? Порівняйте із тими, що є сьогодні. Чи змінилися їхні назви, площа?
5. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями першої половини XVII ст? Наведіть їх і поясніть походження назв.

II. Соціально-економічне життя.

1. Що ви знаєте про тогочасне господарське життя краю?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
4. Визначте спільне й відмінне у господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в той період.
5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю у той період?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю напередодні Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і події війни на території краю.

III. Культурне й духовне життя

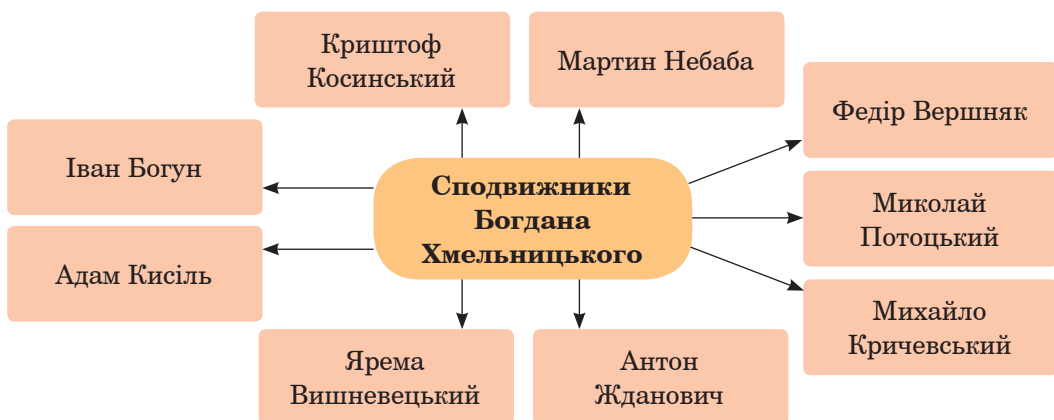
7. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю в середині XVII ст?
8. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали у ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
9. Які пам'ятки культури другої половини XVII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
10. Визначте спільне та відмінне у культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами у цей період.
11. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, в якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

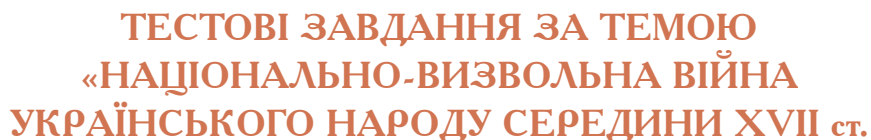
IV. Події війни

12. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.?
13. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці буремні роки?
14. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків-учасників тієї війни.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

1. Складіть перелік найважливіших битв Національно-визвольної війни. Порівняйте їх наслідки і значення.
2. Які суспільно-політичні події Національно-визвольної війни, на вашу думку, є найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
3. Поясніть значення понять і термінів: «Національно-визвольна війна», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина», «гетьман», «генеральна старшина», «генеральна військова та старшинська рада», «універсал», «полк», «сотня».
4. Який вплив на перебіг війни і розбудову Української козацької держави мала діяльність гетьмана Б. Хмельницького та його сподвижників? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
5. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Які територіальні зміни спричинила Національно-визвольна війна?
  - 2) Які українські землі входили до складу Української козацької держави за Зборівським і Білоцерківським договорами?
  - 3) Покажіть напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв на різних етапах війни.
  - 4) Покажіть столицю Української козацької держави та центри полків.
6. Схарактеризуйте зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни.
7. Проаналізуйте зміни в політичному та соціально-економічному становищі українців, спричинені Національно-визвольною війною.
8. Укажіть помилки, допущені у схемі.

7. На карті грубою суцільною лінією позначено територію Гетьманщини за умовами Зборівського договору.

На картосхемі штрихуванням позначено території...

- А** втрачені за умовами Білоцерківського договору.
- Б** приєднані за умовами «Березневих статей».
- В** передані Речі Посполитій за умовами Гадяцького договору.
- Г** контрольовані польськими військами за умовами «Вічного миру».

8. Військовим скарбом у Гетьманщині називали...
- А** військову здобич.
  - Б** гроші і золоті запаси гетьмана.
  - В** державні землі.
  - Г** мануфактури з виробництва зброї.
9. Яка битва Національно-визвольної українського народу середини XVII ст. відбулась у 1652 р.?
- А** Берестецька
  - Б** Зборівська
  - В** Батозька
  - Г** Пилявецька
10. Коли було укладено Віленське перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою?
- А** 1654 р.
  - Б** 1655 р.
  - В** 1656 р.
  - Г** 1657 р.
11. У якому уривку джерела йдеться про привід до Національно-визвольної війни середини XVII ст.?
- А** «Зухвалий мій син Тиміш забрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону...»
  - Б** «Вся перша війна почалася через Чаплинського, який, незважаючи на те, що я мав привілей короля, відібрав у мене хутір, та ще й мені погрожував смертю, і увесь цей вогонь спалахнув через нього»

В «Наш підданий гетьман Богдан Хмельницький майже поєднав свої війська з угорцем Ракочієм, послав до Польської держави наказного гетьмана Антіна Ждановича, Івана Богуна й інших начальників для спустошення»

Г «Царська величність наді мною... учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, ...государ послав з Вільно проти нас, шведів і угорців полякам на допомогу 20 тис. ратних людей...»

- 12.** Під час якої битви Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. відбулися події, описані в уривку з історичного джерела? «І ось зібрав Богун своїх полковників на раду. Думали вони, як би вирватися з осади... На раді полковники вирішили навести через річку Плешиву міст, переправити ним на той бік побільше війська... і дати змогу усьому козацтву вийти з облоги...»

А Жовтоводської

Б Корсунської

В Зборівської

Г Берестецької

РОЗДІЛ IV

Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 20. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дати оцінку правління гетьмана І. Виговського;
- ▶ пояснити причини і наслідки московсько-української війни 1658–1659 рр.;
- ▶ з'ясувати перебіг Конотопської битви;
- ▶ пояснювати поняття і терміни: «Гадяцький договір», «московсько-українська війна», «громадянська війна», «Руїна».

1. Обрання гетьманом Івана Виговського

Після смерті Б. Хмельницького в Україні склалася вкрай складна політична й соціально-економічна ситуація:

- московсько-українські відносини загострилися через ігнорування царським урядом інтересів України;
- внаслідок невдалої українсько-трансільвансько-шведської воєнної кампанії 1656–1657 р. проти Речі Посполитої не вдалося об'єднати всі українські землі в межах козацької України;
- тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства і козацтва. Чимало козаків, які не отримували платні за службу, втікали на Запорозьку Січ, що перетворилася на осередок можливого соціального вибуху;

Гетьман І. Виговський

- у середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату і розгорнули боротьбу за владу.

У боротьбі за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський** (1657–1659 рр.). 15 вересня 1657 р. старшинська рада у Чигирині обрала гетьманом колишнього писаря І. Виговського до повноліття Юрія Хмельницького. Проте вже у жовтні, всупереч заповіту Б. Хмельницького, козацька рада в Корсуні обрала І. Виговського повноправним гетьманом без будь-яких обмежень.

 Хто став наступником Б. Хмельницького?

Постать І. Виговського посідає особливе місце в історії України. І. Виговський походив із православного шляхетного роду, освіту здобув, очевидно, у Києво-Могилянському колегіумі, мав військовий і політичний досвід. Він фактично перейняв гетьманську булаву з рук Б. Хмельницького. Очолюючи Генеральну військову канцелярію, Виговський неодноразово мав змогу довести свою вірність розпочатій справі — визволенню України. Він знав багато державних таємниць, був знайомий з багатьма іноземними політичними діячами, брав участь у всіх походах. Проте чимало козаків не любили Виговського, називали «ляхом», дорікаючи йому за шляхетське походження.

Печатка
гетьмана
І. Виговського

2. Внутрішня і зовнішня політика І. Виговського. Гадяцький договір

Після обрання гетьманом Виговський продовжував підтримувати союзницькі відносини зі Швецією і Трансільванією, Кримським ханством та Московською державою.

На час свого обрання Виговський уже був доволі досвідченим державним діячем. Однак він припустився досить серйозних прорахунків у своїй соціально-економічній політиці. Зокрема, гетьман усіляко підтримував козацьку старшину і шляхту, нехтуючи при цьому інтересами простих козаків, селян і міщан.

Прорахунки гетьмана призвели до того, що в жовтні 1657 р. в Україні розпочалися козацькі заворушення, які очолили кошовий отаман запорожців **Яків Барабаш** та полтавський полковник **Мартин Пушкар**. Керівники повстанців звернулися по допомогу до московського уряду, який офіційно не втручався у події в Україні, але стосунки з повстанцями підтримував і матеріально їм допомагав.

? Чому спалахнуло антигетьманське повстання?

Для придушення повстання Виговський уперше в історії України використав кримських татар. Під час кровопролитних боїв, які точилися у травні–червні 1658 р. між прихильниками і противниками гетьмана, в Україні загинуло близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. **Фактично ці події започаткували період громадянської війни. В українській історії його також називають добою Руїни.**

Полковник Мартин
Пушкар

Отаман Яків Барабаш

Подвійна політика Москви остаточно переконала Виговського в необхідності докорінно змінити зовнішньополітичні орієнтири. Із весни 1658 р. у Межиріччі впродовж кількох місяців тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Провідну роль на цих перемовинах відіграв дипломат Ю. Немирич. За їх результатами **16 вересня 1658 р.** на козацькій раді неподалік м. Гадяч було схвалено українсько-польську угоду, за якою:

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входило до складу Речі Посполитої як третій складник федерації — поряд із Польським королівством і Великим князівством Литовським;
- Федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;
- на чолі Руського князівства був гетьман, якого обирали довічно;
- гетьманові заборонялися зовнішньополітичні зносини з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні;
- церковна унія мала бути скасована. Водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті.

Гадяцький договір не було втілено в життя. Хоча був ратифікований польським сеймом (крім пункту про скасування церковної унії), виконувати його умови поляки не збиралися.

З якою державою І. Виговський уклав Гадяцький договір? Які його основні положення?

3. Українсько-московська війна 1658–1659 рр. Конотопська битва

Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману, й восени 1658 р., оголосивши Виговського зрадником, розгорнув наступ на Україну. Розпочалася **українсько-московська війна 1658–1659 рр.** Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік московського царя. Ті міста, які відважувалися чинити опір московській навалі, нещадно руйнувалися.

На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа і взяло його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському разом із поляками і татарами рушити на допомогу обложеному.

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між соціальними групами, націями задля досягнення повноти державної влади.

Руїна — термін, що позначає процес занепаду й спустошення України під час громадянської війни, гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

Російський історик XIX століття С. Соловйов про наслідки Конотопської битви

«Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах охопив Москву».

? Чому на поразку під Конотопом була така реакція у Москві?

8–9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій Вигівський завдав нищівної поразки 100-тисячній московській армії.

Однак внаслідок гострої внутрішньополітичної ситуації скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух проти влади Вигівського охопив Лівобережжя і частково Правобережжя. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, бо вінницький полковник Іван Сірко разом із запорожцями здійснив військовий похід на Аккерман. Незадоволена політикою Вигівського козацька старшина на чолі з І. Богуном об'єдналася навколо Ю. Хмельницького й висунула його на гетьманство. **21 вересня 1659 р. під м. Германівка на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького.** Вигівський врятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його звинуватили у змові проти Польщі й розстріляли.

? Коли І. Вигівського було усунуто від влади? Хто став його наступником?

З донесення у Розрядний приказ Московської держави (літо 1659 р.)

«...довірівся мені... полковник переяславський, що має [намір] на раду чорну вдарити, вибравши час, і тут скоро до князя Григорія Григоровича [Ромодановського] про це давати знати, щоб, знаючи про це, давав князь Ромодановський поміч. А ту раду з тієї причини хоче учинити, що бачить, як через Виговського сталося спустошення землі ордою і ляхами. І що від його царської величності відступивши усякої важливої причини, Виговський хоче і всіх до свого умислу залучити... Чув я..., що пані гетьманова дорікає панові Виговському, мужеві своєму, кажучи, що «і сам пропадеш, і людей погубиш»; те ж і Антон Жданович в очі панові Виговському говорив... Чув я... що говорив пан Виговський, як би, раз чи два побившись із військом московським, мир учинити. ...вся чернь, як козаки, так і міщани ніжинські, хочуть під рукою його царської величності бути, тільки гетьманича Гуляницького Сіверська через своїх людей всяко схиляла на бік задуму Виговського... хан нібито Виговському переказав, що без нього... на государеві міста... не йде... Як тільки татари коней відгодують, а він... Ромни візьме, то вони підуть на Сейм-ріку на государеві міста разом».

- ?** 1. Яку інформацію передає документ? 2. Хто стояв на чолі змовників? Які звинувачення він висуває проти Виговського? 3. Що на підставі документа можна сказати про становище Виговського та його оточення у цей час? Які свідчення слабкості позицій гетьмана простежуються у документі?

ВИСНОВКИ

У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Україні спалахнула громадянська війна.

Укладений з поляками Гадяцький договір не знайшов підтримки у більшості частини населення, що стало головною причиною втрати Виговським гетьманської булави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У результаті яких подій І. Виговський став гетьманом?
2. Хто очолював антигетьманське повстання, яке було жорстоко придушено І. Виговським з допомогою татар? Як ви гадаєте, це було проявом громадянської війни чи зовнішнього втручання?
3. Чому між Гетьманщиною і Московією спалахнула війна?
4. Де відбулася вирішальна битва українсько-московської війни 1658–1659 рр.? Хто був союзником козацького війська у війні з Московією?
5. Коли і чому І. Виговського було усунуто від влади? Хто став його наступником?
6. Складіть порівняльну таблицю «Березневі статті» і Гадяцький договір». Питання для порівняння оберіть самостійно.

§ 21. РОЗКОЛ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ. АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ з'ясувати причини громадянської війни, що спалахнула в Україні і призвела до її розколу на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину;
- ▶ дати оцінку Андрусівському перемир'ю;
- ▶ пояснювати поняття і терміни: «Правобережна Гетьманщина», «Лівобережна Гетьманщина», «Андрусівське перемир'я».

1. Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Україну

Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив замиритися з Московією. Під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект і запропонували повернутися до «Березневих статей». Однак насправді, то був новий договір, що отримав назву **Переяславські статті 1659 р.** Він передбачав:

- позбавлення права старшини без дозволу царя переобиранти гетьмана;
- втрата гетьманом права самостійно призначати, звільняти чи засуджувати до страти старшину й полковників;
- розміщення московського війська, крім Києва, у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- підпорядкування Київської митрополії московському патріархові (цю статтю пізніше було скасовано);
- заборона українському уряду підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Переяславські статті викликали глибоке обурення у більшості козаків.

Тим часом Річ Посполита й Московська держава готувалися до нової війни, щоб остаточно завершити боротьбу за українські землі. У воєнній кампанії 1660 р., яка отримала назву **Чуднівська** (вирішальна битва відбулася в районі Чуднова), у Правобережній Україні польсько-татарська армія завдала поразки московсько-українській. Політичним наслідком цього став перехід Ю. Хмельницького на бік поляків й підписання **Слободищенського трактату 1660 р.** Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами:

- вилучено статтю про Руське князівство;
- гетьман зобов'язувався надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;

Ю. Хмельницький

-

Яким Сомко

Укладення Слободищенського трактату спричинило політичний розкол українського суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. у Корсуні, схвалила його умови, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися їх підтримати й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника **Яким Сомка**. Ю. Хмельницький з допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці

Павло Тетеря був шляхетського походження і здобув гарну освіту. У 40-х рр. XVII ст. служив канцеляристом у Луцьку. Із початком Національно-визвольної війни приєднався до повсталих, згодом став переяславським полковником. Б. Хмельницький довіряв йому важливі дипломатичні завдання. П. Тетеря був одним з авторів Гадяцької угоди.

1662 р., зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всю Україну, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства.

У цей час остаточно відбувся поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережну, що підвладна Московській державі. В обох частинах Української держави у 1663 р. було встановлено гетьманати: на Правобережжі у січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663–1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманування **Якимом Сомком** (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях м. Ніжин обрали гетьманом **Івана Брюховецького** (1663–1668 рр.).

Українська державність опинилася у стані глибокої кризи. Незабаром цей розподіл був закріплений.

? Які підсумки гетьманства Ю. Хмельницького?

2. Спроба Павла Тетері об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину

Після обрання гетьманом Тетеря ставив за мету об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Він намагався схилити на свій бік Я. Сомка та інших лівобережних старшин. Проте останні не бажали ділитися владою. Тоді П. Тетеря разом із татарами та поляками спробував силою підкорити Лівобережжя.

У жовтні 1663 р. на територію Лівобережної України вторглося польське військо на чолі з королем Яном Казимиром, татари і правобережні козацькі полки

У 1664 р. польський уряд звинуватив Ю. Хмельницького у зраді й ув'язнив його у Марієнбурзькій фортеці. Після звільнення у 1667 р. він жив в Уманському монастирі. Брав участь у повстанні Суховія і Ханенка проти Дорошенка. Проте у 1670 р. (за іншими джерелами, у 1673 р.) його захопили кримські татари і відправили до Стамбула. Після ув'язнення в Едичкульській в'язниці Ю. Хмельницький був архімандритом в одному з грецьких монастирів. За посередництва французького посла (маркіза де Ноантель) турецький уряд намагався використати Хмельницького для закріплення свого володіння у Правобережній Україні.

на чолі з П. Тетерею. Похід Лівобережжям тривав до березня 1664 р. і зазнав цілковитої поразки.

Повернувшись з невдалого походу, польська шляхта завзято почала відновлення шляхетських порядків. У відповідь спалахнуло антипольське повстання, до якого доклав руку й І. Виговський, що намагався усунути П. Тетерю від влади. Жорстоке протистояння тривало до червня 1665 р., коли П. Тетеря втік до Польщі. На звільненому повстанням Правобережжі гетьманом було обрано **Петра Дорошенка** (1665–1676 рр.). Він зумів приборкати анархію, що панувала на Правобережжі, відновити діяльність органів влади і зміцнити свою владу. Своїм першочерговим завданням П. Дорошенко вважав об'єднання двох частин України.

? Чому гетьману П. Тетері не вдалося об'єднати Козацьку державу?

3. Посилення впливу московського уряду на українську державну політику. Андрусівське перемир'я 1667 р.

Іван Брюховецький

Обрання гетьманом Лівобережжя кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького відбулося передусім завдяки московській підтримці. Ще одним претендентом на булаву був Я. Сомко, який виступав за сильну гетьманську владу і засуджував свавільні дії московських воєвод в Україні. Новообраний гетьман неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату в Україні й перетворення її на князівство, очолюване московським царевичем Федором.

Брюховецький у листопаді 1663 р. підписав з представниками царського уряду **Батуринські статті**. Окрім підтвердження договорів з Московською державою Б. та Ю. Хмельницьких, він містив п'ять нових пунктів:

- гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продуктами харчування московські гарнізони, розташовані в Україні;
- встановлювалася заборона для українських купців у Московській державі продавати вино і тютюн, оскільки це завдавало збитків царській монополії на продаж цих товарів;
- заборонявся продаж хліба на Правобережну Україну й кримським татарам;
- необхідно було скласти список усіх козаків, міщан й поселян, а також вказати розміри їхніх земельних володінь.

У вересні 1665 р. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду.

Із листа польського шляхтича Міхаля Калушевського до єзуїта Миколая Цвірського (29 липня 1663 р.)

«Всі українські закутки злі, але особливо у Брацлавському краї. Давав він завжди у ньому приклад: хоч би там єзуїтів посіяли, все ж опришки вродяться; готові завжди непокоїти Вітчизну, так там хвилі [їхнього свавілля] розбіглися. Звідти вийшли Кривоніс, Полян, Кривошাপка, Пушкар, Ганджа і Чуйко... І не думай жити в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий [напоготові [і то, щоб був дуже прудким, не загнuzданим і вправним; а спати [слід лягати [в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш.]

Про що свідчили такі поради шляхтича єзуїту?

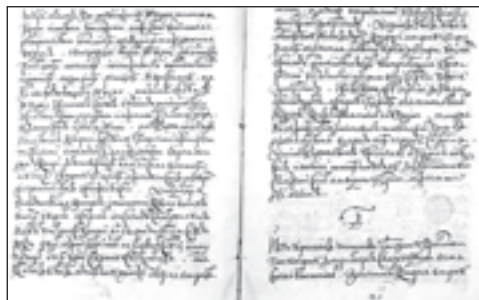
Згідно з Московськими статтями:

- українські землі і міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їхнього населення (крім козаків) стягувалися до царської скарбниці податки;
- вибори гетьмана відбувалися у присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;
- дипломатичні зносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- київську митрополію мав очолити московський ставленик;
- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснювалося виключно царем;
- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження російських воєвод суттєво збільшувалися (збирання податків з некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних оренд тощо).

Сам Брюховецький за виявлену поступливість отримав від московського царя титул боярина і великі маєтки. Московські статті стали новим важким ударом для української державності.

У цей час продовжувалася війна між Московською державою і Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилилися до примирення.

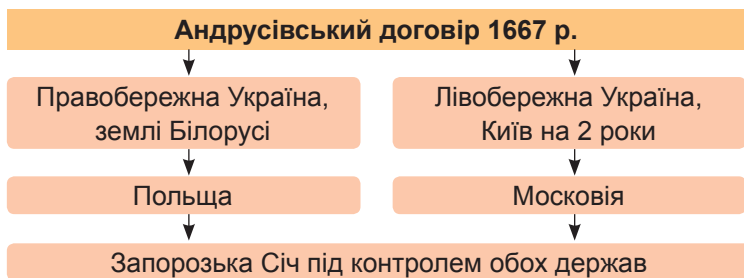
У результаті тривалих переговорів **30 січня 1667 р.** у селі Андрусово, під Смоленськом, між Московією та Річчю Посполитою було підписано **Андрусівське перемир'я**. Встановлювалося перемир'я на 13,5 років. На підписання його не запросили ні лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана Петра Дорошенка. За умовами перемир'я закріплю-

Сторінки умов Андрусівського договору

валися землі України: Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережна та тимчасово Київ (на 2 роки) залишалися під владою Московії. Запорозжя мало визнавати владу обох держав.

Андрусівське перемир'я стало юридичною перешкодою на шляху до об'єднання Правобережжя і Лівобережжя.

ВИСНОВКИ

Обрання гетьманом політично несамотійного Ю. Хмельницького не могло врятувати Україну від громадянської війни. Політичні хитання від Московії до Польщі зрештою призвели до усунення його від влади, а подальша боротьба за гетьманську булаву спричинила розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.

Річ Посполита і Московська держава домовилися про юридичне оформлення поділу України. Андрусівське перемир'я стало гальмом на шляху політичного об'єднання Правобережжя і Лівобережжя і прирікло козацьку Україну на політичний занепад.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які договори і з якими державами були підписані за гетьманства Ю. Хмельницького?
2. У чому полягає недалекоглядність політики Ю. Хмельницького?
3. Коли відбувся поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину і як це було закріплено?
4. Чому похід польського короля Яна Казимира на Лівобережжя у 1663 р. зазнав поразки?
5. З якою метою Московська держава щоразу з новим гетьманом укладала новий договір?
6. Чому Андрусівське перемир'я завдало важкого удару по Українській державі?
7. Який рік треба вважати роком розколу Української держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину: 1663 чи 1667?

§ 22. ПРАВОБЕРЕЖНА ТА ЛВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНИ У 60–80-х рр. XVII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповісти про гетьманство П. Дорошенка і його спроби об'єднати під гетьманською булавою всі українські землі;
- ▶ дізнатися про втручання у внутрішні справи України сусідніх держав;
- ▶ схарактеризувати запеклу боротьбу за Правобережжя між сторонами конфлікту, яка завершилася його повним руйнуванням;
- ▶ пояснювати поняття і терміни: «Сонце Руїни», «сердюки», «протекторат», «Чигиринські походи».

1. Гетьман Петро Дорошенко. Возз'єднання Козацької України

Нове становище, що склалося після укладення Андрусівського перемир'я, вимагало від українства згуртованості в обстоюванні власних інтересів. А для проведення такої лінії потрібна була сильна особистість. Нею став гетьман **Петро Дорошенко** (1665–1676 рр.).

Спочатку Дорошенко підпорядковував своїй владі все Правобережжя і за допомогою суворих заходів навів там лад: відбудовували міста, відновлювали господарство й органи влади. Було створене 20-тисячне наймане військо сердюків. Але для здійснення далекоглядних планів ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Війна, що точилася тут з 1648 р., призвела до скорочення населення на 65–70 %. Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як і колись Б. Хмельницький,

Серед провідників козацької держави доби Руїни по-стать гетьмана Петра Дорошенка є найяскравішою. Його навіть називали «Сонцем Руїни». Петро Дорошенко народився у 1627 р. у Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького, а батько — полковником за часів Б. Хмельницького. Петро Дорошенко здобув всебічну освіту, добре знав латинську і польську мови. У неповних 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім Черкаського і Чигиринського полків у війську Богдана Хмельницького.

Певний час він співпрацював з гетьманом Іваном Виговським, а потім і з Юрієм Хмельницьким. Перебуваючи у Чигирині, він мав нагоду ознайомитися з державними проблемами і виробити власний погляд на становище в Україні. А ставши гетьманом, отримав змогу втілити своє бачення у життя.

Петро Дорошенко

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирив гетьман, виконувало функцію особистої гвардії гетьмана. Формувалося переважно з козаків, частково з волохів, сербів, поляків. Сердюцькі полки були ліквідовані в 1726 р.

*Сердюки на марші
(невідомий художник XVII ст.)*

вирішив просити підтримку у Кримського ханства. Спершу Дорошенко намагався підпорядкувати західноукраїнські землі: Волинь, Західне Поділля, Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Тут були значні людські ресурси і ця територія не дуже постраждала від бойових дій. Проте його спільний з татарами Західний похід (вересень–жовтень 1667 р.) виявився невдалим. Татари не пропускали нагоди брати ясир і грабувати, що навіть спричинило опір населення. Цим скористався польський коронний гетьман Ян Собеський, який уміло налагодив оборону. Проте остаточно зірвав план Дорошенка похід харківського полку Івана Сірка із запорожцями на Крим. У вирішальний момент (Ян Собеський перебував в облозі

українсько-татарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) татари уклали мир з поляками і повернулися в Крим. Дорошенко був змушений укласти з поляками **Підгаєцький договір** (1667 р.), за яким він визнав підданство королю і дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Гетьман звернувся із пропозицією до московського царя прийняти його протекцію за умови возз'єднання козацької України. Для Москви це б означало скасування Андрусівської угоди, а на це вона не бажала йти через внутрішні проблеми: значні райони держави були охоплені повстанням під проводом Степана Разіна (1667–1671 рр.).

Тим часом на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання (лютий 1668 р.). Брюховецький, розчарований царським підданством, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив з Москвою і підняв бунт. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воєвод. Спалахнуло повстання і на Слобожанщині, очолюване І. Сірком.

Така ситуація сприяла надії об'єднати козацьку державу. П. Дорошенко, заручившись підтримкою лівобережної старшини і Кримського ханства, у червні 1668 р. вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили Брюховецького і приєдналися до Дорошенка. **На загальній козацькій раді П. Доро-**

шенка обрали гетьманом усієї козацької України. Це був беззаперечний успіх гетьмана. Однак такий розвиток подій не влаштував сусідні держави.

Польські підрозділи вдерлися на Брацлавщину. Для організації опору Польщі Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Відбивши наступ поляків, Дорошенко опинився перед лицем нової міжусобиці. Запорозька Січ проголосила гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668–1669 рр.). Суховій здобув підтримку Криму, уклавши з ним угоду, яка визнавала зверхність кримського хана над Україною.

? Якою була мета діяльності гетьмана П. Дорошенка?

2. Міжусобна боротьба. Прийняття турецького протекторату (1668–1669)

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко надіслав посольство до Стамбула. Посольство привезло султану пропозиції, на яких Україна згодна прийняти **турецький протекторат**. Умови були такими: у межах держави повинні перебувати всі українські землі від р. Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква отримує автономію; туркам і татарам забороняється у межах України руйнувати поселення, грабувати, брати ясир, зводити мечеті тощо.

Тим часом на Лівобережжя рушило московське військо на чолі з Г. Ромадановським. Д. Многогрішний, не витримавши московського наступу і під тиском частини старшини та духівництва, перейшов на бік Москви, склавши присягу цареві. У грудні 1668 р. на старшинській раді він був проголошений гетьманом.

Цією ситуацією скористався П. Суховій, що відразу взяв під контроль південь Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний з московськими військами відтіснив загоны Суховія і татар, які його підтримували, на Правобережжя.

Під час обрання **Д. Многогрішного** гетьманом на загальній козацькій раді у присутності Ромадановського лівобережних полків у березні 1669 р. у Глухові

Дем'ян Многогрішний

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, водночас питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші аспекти внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

Козаки-компанійці
(худ. С. Шаменков)

Михайло Ханенко

були ухвалені нові договірні статті з Москвою. Підписуючи **Глухівські статті**, царський уряд, наляканий розмахом антимосковських настроїв, пішов на певні поступки. Зокрема, російські воєводи мали перебувати лише у п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків з місцевого населення переходив до гетьманських урядників. Гетьманові, як і раніше, заборонялося вести зовнішньополітичні зносини, але його представникам дозволялося бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська «**компанійців**» чисельністю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку (попереджувати «всякие шатости и измены», перешкоджати самовільному вступу до козацтва тощо). Перехід селян у козаки обмежувався. Заборонялося українцям торгувати тютюном і горілкою у московських містах. Гетьман переніс свою резиденцію (столицю) з Гадяча у Батурин.

Тим часом повернулося посольство зі Стамбула. П. Дорошенко у третій декаді березня провів у Корсуні розширену старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники Лівобережжя та Запорозжжя. Вона ухвалила прийняти протекторат Османської імперії (без складення присяги султану) й підтвердила

довічне право гетьманства П. Дорошенка по обидва боки Дніпра. Проти такого рішення виступили запорожці, частина городского козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких Туреччина залишалася запеклим ворогом.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського й Уманського полків. Розгорілися запеклі бої, в яких Суховій зазнав поразки. У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника **М. Ханенка** (1699–1670), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилося. Суховій став при ньому писарем. У вересні 1670 р. Ханенко підписав **Острозькі статті**, за якими козаки поверталися

Компанійці — наймані підрозділи кінноти, які переважно виконували функцію нагляду за порядком. Їх набирали з козаків або з іноземців (волохів, сербів тощо). З 20-х рр. XVIII ст. компанійці — це наближені до гетьмана особи, які користувалися певними привілеями.

у підданство до польського короля і відмовлялися від усяких зносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалася «безпека, вольності і повага на вічні часи» до православного духівництва.

? Що спонукало гетьмана П. Дорошенка прийняти турецький протекторат?

3. Змова проти Дем'яна Многогрішного. Конотопські статті 1672 р.

Невдовзі після підписання Глухівських статей лівобережний гетьман узяв курс на відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й перестав узгоджувати свою політику з Москвою. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і став надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковсько налаштованих старшин. У 1672 р. саме вони сфабрикували справу про «зраду» гетьмана і, змовившись з московськими стрільцями, заарештували Д. Многогрішного та його соратників і відправили до Москви. Після катувань і допитів Д. Многогрішний був засуджений до страти, яку в останню хвилину замінили засланням до Сибіру. Разом з родиною він жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у підписанні Нерчинського договору (1686 р.) між Московською державою та Китаєм. Де і коли помер, невідомо.

Іван Самойлович

Новим гетьманом Лівобережжя було обрано лояльно налаштованого до Москви **Івана Самойловича** (1672–1687 рр.). Тоді ж було ухвалено **Конотопські статті**, які переважно повторювали Глухівські статті 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана:

- гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину, не порадившись з усією старшиною;
- гетьманові заборонялося без царського указу і згоди Старшинської ради писати до іноземних госуларів й, особливо, до гетьмана П. Дорошенка;

З «реляції» львівського єпископа Йосипа Шумлянського (березень 1671 р.)

«П. Дорошенко дуже зміцнівся, абсолютно у них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи там... (у Чигирині. — Ред.), а також під час повернення назад, не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство. Пияцтво й інші варварства. Народи з Тукальським проводить уночі або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана».

- ?** 1. Як описує єпископ становище на Правобережжі? На що він звертає увагу? 2. Яку оцінку дає Дорошенку єпископ?

- положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів під час обговорення справ, що торкалися України, були вилучені.

? Про що свідчив арешт і заслання гетьмана Д. Многогрішного?

4. Боротьба за Правобережжя

На Правобережжі наприкінці 60-х років XVII ст. ситуація була складною. До міжусобної боротьби додалося військоve суперництво за цей регіон Речі Посполитої, Московії й Османської імперії.

Польський уряд визнав М. Ханенка правобережним гетьманом і влітку 1671 р. розпочав воєнні дії проти Дорошенка. Восени коронний гетьман Ян Собеський захопив Брацлавщину. У 1672 р. на боці Дорошенка виступила Туреччина. Вона вимагала від Польщі передати їй східну частину Поділля. Найстрашнішим було те, що українці брали участь у цьому протистоянні з обох сторін, знищуючи один одного у братовбивчій війні.

У липні 1672 р. османське військо на чолі з султаном розташувалося під Хотиним. Тим часом Дорошенко вів успішні дії проти Ханенка і поляків на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із військом султана. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і незабаром його захопило. Далі воно підійшло до Львова.

Отримані поразки змусили польський уряд укласти у жовтні 1672 р. у Бучачі мирний договір з Туреччиною. За ним Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана

Кам'янець, 1691 р. (французька карта, автор Ніколя де Фер)

в межах Брацлавщини і Південної Київщини. Східне Поділля переходило під владу Туреччини, а решта Правобережжя залишалося під польською короною. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Буцацький мир фактично засвідчив помилковість політичного курсу П. Дорошенка, який сподівався на допомогу Туреччини у боротьбі за об'єднання України. Проте варто наголосити, що Дорошенко ніколи не покладався на одну з держав у досягненні своєї мети, радше він прагнув скористатися суперечностями між ними.

Тим часом польський сейм відмовився схвалити Буцацький мир, і війна продовжилася. Восени 1673 р. польське військо на чолі з Яном Собеським розгромило турецьку армію під Хотином (з 30-тисячної турецької армії врятувалося лише 4 тисячі). Проте вирішення долі українських земель Ян Собеський, який був проголошений королем Речі Посполитої, відклав на потім і цілком зосередився на європейських справах. У 1676 р. був укладений **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Туреччиною Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського і Паволоцького полків. Крім того, скасовувалася щоріч-

Турецький султан з почтом
(гравюра XVII ст.)

Битва під Хотином 1673 р.
(худ. Ф. Смуглевич)

*Усипальня П. Дорошенка (село
Ярополець Волоколамського району
Московської області)*

на данина Туреччині. Проте і цей договір сейм не визнав, що згодом призвело до відновлення бойових дій.

Московська держава сприйняла Буцацький договір як зречення Речі Посполитої від Правобережної України й наприкінці 1673 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. 70-тисячне московсько-українське військо під командуванням воєводи Ромодановського і лівобережного гетьмана Самойловича оволоділо основними містами Правобережжя України. **На старшинській раді в Переяславі 17 березня 1674 р.**

Самойловича проголосили гетьманом «обох сторін Дніпра». Однак об'єднання усієї України під однією булавою не було тривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу Дорошенку, змусили московсько-українське військо відступити на Лівобережжя. Турецькі загони розташувалися в стратегічно важливих містах, руйнували церкви, вимагали сплати данини, грабували й захоплювали в полон населення. До того ж Брацлавщину знову захопили поляки. Становище Дорошенка стало критичним. Його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. Бачачи, як усе руйнується, він вирішив відмовитися від турецького протекторату і визнати владу московського царя. З цією метою він спочатку присягнув їй перед кошовим отаманом І. Сірком, а у вересні 1676 р., коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, виїхав і перед брамою поклав булаву і склав присягу царю. Колишній гетьман поставив одну умову: дозволити йому вільно проживати в Україні. І. Самойлович погодився. Проте вже у 1677 р. його вивезли до Москви, а в 1679–1682 рр. Дорошенко проти власної волі був за наказом царя призначений в'ятським воєводою.

Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку істориків, завершився останній етап Української національної революції.

Що завадило П. Дорошенку реалізувати плани щодо об'єднання України?

Особливості Української національної революції середини XVII ст. (за В. Смолієм і В. Степанковим)

- Національно-визвольна боротьба, що спалахнула в 1648 р., велася не лише проти Речі Посполитої, а й рівною мірою проти інших ворогів української незалежності — Московської держави, Кримського ханства;
- існував тісний взаємозв'язок, взаємодія національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби;

- соціальна боротьба переросла в селянську війну 1648–1652 рр., що завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин;
- розвиток революції був нерівномірним і суперечливим, супроводжувався спалахом соціально-політичної боротьби, яка в 1658–1663 рр. набула форми громадянської війни;
- упродовж осені 1649–1651 рр. від участі в революції відійшло населення Західного регіону, яке в жорстоких реаліях боротьби часто ставало заручником і жертвою воєнних дій української, польської, кримської, московської та турецької армій;
- провідну роль у розвитку революції відіграло козацтво — стан дрібних землевласників фермерського типу;
- більшість панівного класу суспільства — князі, магнати, пани і шляхта — зрадила національні інтереси і спільно з поляками, литовцями і білорусами придушувала визвольну боротьбу України за соборність і незалежність;
- міський патриціат, інтелігенція, вище та середнє духовництво мали слабкий позитивний вплив на події революції;
- у ході революції переважали збройні форми боротьби, які час від часу набували жорстокого характеру й супроводжувалися проявами етнічних чисток;
- украї негативну роль відіграв геополітичний чинник, бо уряди сусідніх держав усіляко протидіяли здобуттю Україною незалежності й прагнули включити українські землі до своїх володінь.

Історичне значення Української національної революції середини XVII ст. (за В. Смолієм і В. Степанковим):

- спричинила виникнення національної держави, частина якої у формі Лівобережного Гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- зумовила появу національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;
- стала потужним імпульсом для розвитку національної самосвідомості;
- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;
- зумовила закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткувала зміну назви «руський народ» на «український народ»;
- істотно збагатила традиції боротьби проти національного, релігійного та соціального гноблення;
- упродовж тривалого часу після її завершення козаки, міщани та селяни користувалися плодами її соціально-економічних завоювань;
- стала каталізатором розвитку (переважно на Лівобережжі) усної народної творчості, мови, освіти, літописання, літератури тощо.

5. Гетьманство Івана Самойловича

Гетьманування І. Самойловича тривало 15 років. Він намагався возз'єднати козацьку Україну силою, сподіваючись на підтримку російських військ. Щоб виснажити своїх противників, він руйнував правобережні міста і села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра («**Великий згін**» 1678–1679 рр.). Проте приєднати Правобережжя Самойлович так і не зміг, бо у боротьбі за нього зіткнулися інтереси Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії.

Рішучими заходами гетьман протидівав спробам Запорозької Січі відігравати роль самостійної політичної сили. Гетьман, по суті, поклав край скликанню загальних козацьких рад і називав себе «верховним володарем і господарем вітчизни». Самойлович започаткував інститут «**бунчукових товаришів**», до якого належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готувалися у майбутньому обійняти керівні посади. Гетьман сприяв становленню старшинського землеволодіння. Сам він був великим землевласником, зокрема, розпоряджався містом Гадяч і 14 селами.

Прагнення Самойловича до одноосібної влади, явне тяжіння до запровадження монархічної форми правління в Україні непокоїло царський уряд. До того ж серед лівобережної старшини було чимало незадоволених жадобою і здирництвом гетьмана. Саме за доносом старшини, що Самойлович збирається зрадити царя, його й було усунуто з посади. Новим гетьманом став **Іван Мазепа** (1687–1709 рр.).

6. Повернення до влади Ю. Хмельницького. Чигиринські походи турецької армії (1677–1678 рр.). Бахчисарайський мир 1681 р.

Турецький уряд після зречення гетьманства П. Дорошенком спробував утримати під своїм протекторатом Правобережжя з допомогою Юрія Хмельницького. У 1677 р. його викликав великий візир і наказав написати звернення до правобережних козаків із закликом повернутися під владу султана. Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Навесні 1677 р. разом з турецькою армією Хмельницький з'явився

Облога Чигирини турецькими військами (гравюра 1678 р.)

в Україні. Проте місцеве населення з недовірою ставилося до його закликів підкоритися туркам і не виявило особливої готовності йти за новим гетьманом.

На початку серпня 1677 р. 100-тисячна турецько-татарська армія разом із загоном прибічників Хмельницького підійшла до Чигирини й узяла його в облогу. Московське військо обороняло фортецю, а козаки — саме місто. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Турки спрямували основний

удар на місто, але козаки його відбили. Після того як на допомогу гарнізону міста прибуло 57-тисячне московсько-українське військо, очолюване Г. Ромодановським і Самойловичем, турки змушені були зняти облогу й відступити.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову вторглася в Україну і вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу обложеним прибуло московсько-козацьке військо. Зустрівши запеклий опір захисників, турки, зрештою, за допомогою підкопів підірвали вал і ввірвалися у нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо відмовилося прийти на допомогу. Ромодановський мав таємний наказ царя здати місто, але все зробити так, ніби турки його захопили. Цар резонно вважав, що, пожертвувавши туркам Чигирин, він втримає за собою Лівобережжя.

Турки, які увірвалися до Чигирина, влаштували криваву різанину населення і вщент зруйнували місто. Це був крок відчаю. Знекровлене тривалою облогою турецьке військо вже не змогло продовжувати наступ і повернулося до Молдавії. Другий Чигиринський похід, як і Перший, завершився невдачею. Захопити все Правобережжя турки не змогли. Водночас для українців знищення козацької столиці стало болючою втратою.

П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, рішуче боровся за возз'єднання Української козацької держави. Однак його успіхи були короточасними.

Сусідні держави не були зацікавлені у сильній українській державі. До того ж її єдність підточувала боротьба старшинських угруповань за владу, що зумовило ситуацію, за якої в Україні діяло кілька гетьманів одночасно.

Ні спроби П. Дорошенка з допомогою турецького протекторату, ні намагання І. Самойловича з допомогою Московії відновити єдність України не мали успіху.

*Бастіон Чигиринської фортеці
(сучасний вигляд)*

Самійло Величко про становище на Правобережжі

«Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Мури ж, як то у Чолганському, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам у поході військовому трапилися, бачив я одні малолюдні, інші цілком розвалені...».

1. Як змальовує наслідки Руїни для Правобережжя Самійло Величко? 2. Чим було зумовлено таке становище на Правобережжі?

ВИСНОВКИ

П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, рішуче боровся за возз'єднання Української козацької держави. Однак його успіхи були короткочасними.

Сусідні держави не були зацікавлені у сильній українській державі. До того ж її єдність підточувала боротьба старшинських угруповань за владу, що зумовило ситуацію, за якої в Україні діяло кілька гетьманів одночасно.

Ні спроби П. Дорошенка з допомогою турецького протекторату, ні намагання І. Самойловича з допомогою Московії відновити єдність України не мали успіху.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У якому році гетьманові П. Дорошенку вдалося об'єднати Українську козацьку державу під своєю владою? Чому він не зміг зберегти єдність?
2. Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною призвів до нового спалаху громадянської війни в Україні.
3. У якому році та за яких обставин П. Дорошенко склав гетьманську булаву?
4. Якою, на вашу думку, була роль гетьмана П. Дорошенка в подіях Руїни? Чи справедливо його називають «Сонцем Руїни»?
5. Коли і на яких умовах була припинена боротьба між Туреччиною і Московією за Правобережну Україну?
6. Які здобутки Української національної революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій, що ввійшли в історію під назвою «Руїна»?
7. Які основні політичні цілі ставив перед собою гетьман І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської булави?
8. Порівняйте правління П. Дорошенка та І. Самойловича. Питання для порівняння оберіть самостійно.

§ 23. ПРАВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII ст. ЗАКРІПЛЕННЯ РОЗПОДІЛУ ГЕТЬМАНЩИНИ МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ І РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, як відбулося закріплення поділу козацької держави між Річчю Посполитою і Московською державою;
- ▶ розповідати про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст.

1. Укладення Бахчисарайського мирного договору між Московською державою і Османською імперією

Після підписання з поляками Журавненського миру (1676 р.) і зруйнування Чигирини (1678 р.) Османська імперія закріпила за собою Поділля і більшу частину Правобережжя, крім Північної Київщини. Проте ці території були спустошені тривалими бойовими діями.

Правителем Правобережжя турки залишили Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів. Проте Ю. Хмельницький правив недовго. За однією з версій, турки його арештували за пограбування купців та тортури і вбивства невинних. Згодом задушили і скинули з мурів Кам'янця-Подільського у річку Смотрич. За іншою, він доживав віку в одному з монастирів на острові в Егейському морі.

Тим часом Москва і Стамбул домовилися про поділ України. **13 січня 1681 р.** сторони підписали **Бахчисарайський мир** на 20 років, за яким:

- кордон між державами пролягав по Дніпру;
- Лівобережна Україна, Київ з навколишніми містами та Запорозжя визнавалися за Московією, а Південна Київщина і Поділля — за Османською імперією;
- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати і не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки і все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати і пересуватися річками до Чорного моря;
- турецький султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Московської держави.

Таким чином, було закріплено руйнування і спустошення Правобережжя, яке стало наочним втіленням періоду Руїни.

Кому передали владу турки після захоплення і зруйнування Чигирини?

? За яким договором Московська держава й Османська імперія поділили українські землі між собою?

2. Відновлення козацтва на Правобережжі. Його участь у боротьбі проти Османської імперії

Примирення між Московською державою й Османською імперією не завершило боротьбу за Правобережжя. З новою силою спалахнула боротьба між Річчю Посполитою та Османською імперією.

У 1681 р. турецький султан віддав Брацлавщину і Київщину під управління молдавського господаря Георгія III Дуки, який титулував себе «господарем земель молдавських і земель українських». Він призначив наказним гетьманом Я. Драгича (Драгинича). Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і зайнявся активною колонізаційною

політикою. Було проголошено «всезагальне право свободи по всій Україні і відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Москви, яка вбачала в цьому порушення Бахчисарайського миру. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

Остан Гоголь

Водночас Польща теж заходила відновлювати козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Туреччиною і відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник Остап (Євстафій) Гоголь був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки.

У 1676 р. польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише для використання їх у військових цілях, а й «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Туреччини, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

*Перемога під Віднем 1683 р.
(худ. М. Альтомонте)*

Підписання Бахчисарайського миру суттєво змінило розстановку сил у Західній Європі. Він розв'язав руки турецькому султанові для останнього, як виявилось, могутнього наступу на Європу.

Кульмінацією цього наступу стала облога Відня у 1683 р. На допомогу Відню вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів по турецькому табору змусив останніх утікати з місця битви.

Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У той час, як польський король Ян III Собеський громив турецьку армію під Віднем, 5 тисяч козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі у буджацькі та білгородські степи, здобувши гучну перемогу над турецькими і татарськими військами у битві під м.Тягиня (тепер Бендери), і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки зазнали значних втрат, звинуватили в них С. Куницького і вбили його. Новим гетьманом стає **Андрій Могила (Мигула)** (1684–1689 рр.).

Тим часом Ян Собеський розумів, що без відновлення традиційного козацького господарства й устрою неможливо створити повноцінне козацьке військо, яке б стало на перешкоді турецько-татарським нападам. Тому король вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової конституції (1685 р.) за коза-

Пам'ятник
Ю. Кульчицькому у Відні

У кав'ярні Юрія Кульчицького

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький, уроженець м. Самбір на Львівщині, про подвиги якого писали тодішні європейські газети. Коли почалася турецька облога, Кульчицький перебував у місті у справах торгівлі. Не вагаючись, він став у ряди захисників Відня. Знаючи турецьку мову і звичаї (колись був у полоні), Кульчицький неодноразово проникав до турецького табору і приносив важливі розвідувальні дані. Коли після розгрому турецької армії союзники ділили захоплену здобич, Кульчицький узяв собі вози, навантажені кавою. Ніхто не знав, що це і що з нею робити. Кмітливий козак відкрив у Європі першу кав'ярню й навчив європейців вживати цей напій. Після смерті Кульчицького у столиці Австрії йому було встановлено бронзовий пам'ятник. Так були закладені традиції всесвітньо відомої віденської кави

ками затверджувалися вольності, свободи і привілеї, а їм дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського й Кальницького).

Процес колонізації цих земель очолили старі заслужені козаки Семен Палій, Захар Іскра, Самусь (Самійло Іванович) й Андрій Абазин. На відміну від своїх

Андрій Могила (Мигула)

попередників, які спиралися переважно на військовий, авантюристичний елемент, вони віддавали перевагу осілому землеробському населенню. Оголошені пільги привертали сюди мешканців Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців із Білорусії та Молдавії.

На теренах, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки, де влада належала полковникам, сотникам та іншим представникам адміністрації. У містах і селах створювали органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689–1693 рр. наказним гетьманом був Гришко.

*Повернення козаків з походу
(худ. Ю. Брандт)*

Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту із шляхтою, що спалахнув у 1688 р. Однак поки йшла війна з Туреччиною, вища влада Речі Посполитої дивилася на це крізь пальці.

У 1699 р. Річ Посполита й Османська імперія підписали Карловацьке перемир'я. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

? У якому році польський сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі?

3. «Вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою. Перший Кримський похід московського війська і козаків

Щоб залучити Москву до боротьби з Османською імперією і закріпити за собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією.

6 травня 1686 р. у Москві між Річчю Посполитою і Московією було підписано «Трактат про вічний мир», відповідно до якого:

- Лівобережжя, Запорозжя і Київ з околицями визнавалися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею. Московія також залишала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Туреччини;

- правобережні землі Подніпров'я, спустошені польськими і турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними;
- поляки зобов'язувалися забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання;
- Московія і Річ Посполита вступали у спільний військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханства.

«Трактат про вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою 1686 р.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. робив недійсними договори з Туреччиною, укладені обома державами раніше. Для України договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти договору виступав гетьман Самойлович, але всі його звернення до царя були проігноровані.

Після укладення «Вічного миру» для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я і припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою у 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного російського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Він завершився цілковитою поразкою. Провину за це поклали на Самойловича, що стало приводом до позбавлення його булави.

Таким чином, після тривалої внутрішньої боротьби і зовнішнього втручання на Правобережжі була ліквідована влада гетьмана, а сусідні держави розділили між собою українські землі.

? Коли між Московією і Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир»?

? Які українські землі потрапляли під владу Московської держави за «Вічним миром»?

З висловлювання гетьмана І. Самойловича про «Вічний мир» Московії з Річчю Посполитою

«Військо Запорозьке ніколи не зречеться свого давнього достоїння (Правобережної України. — Ред). Не так воно станеться, — як Москва у своїх мирових умовах з поляками постановила, — зробимо так, як нам треба!»

? 1. Чому була такою реакція І. Самойловича на «Вічний мир»? 2. Якою, на вашу думку, була реакція Москви на такі висловлювання?

З «Історії Русів»

«Армії тії рушили у своїх границях одна за одною, але обидві разом і одною дорогою або степом. Дивний і неймовірний страх перед татарами, закорінений у росіянах, ... змушував їх триматися всім вкупі, терплячи страшенні через те нестатки, утиски і нужду, так що й саму воду вважали інколи за велику рідкість і коштовність, і ті, що нею торгували, наживали грубі гроші. <...> Нарешті, дійшовши до того, що коні в кінноті і худоба в обогах провіантських усі майже з голоду повиздыхали, а запаси харчові та інші мусили покинути й спалити, переконані тим вернутися до своїх границь, доволоклися до них з великою втратою людей та худоби від голоду й спраги».

На яких причинах поразки у походах наголошується в уривку джерела?

ВИСНОВКИ

Інтереси Москви і Стамбула в Україні були примирені повним винищенням (руїною) українських земель між Південним Бугом і Дніпром, що було закріплено у Бахчисарайському договорі 1681 р.

Війна Туреччини і Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало стати на перешкоді набігам татар і турків та сприяти господарському відродженню Правобережжя.

Відроджене козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти турецького панування на Правобережжі, а також взяло активну участь в антитурецькій коаліції, яка зупинила останній великий наступ Османської імперії на Європу.

У 1686 р. був укладений «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московією, результатом якого став остаточний розподіл українських земель між двома державами.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому Ю. Хмельницький, спираючись на владу османів, не зміг закріпитися на Правобережжі?
2. Як умови Бахчисарайського миру між Московською державою й Османською імперією відобразилися на українських землях?
3. Чим було зумовлено відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.?
4. Які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією і Річчю Посполитою? Як ця подія позначилася на історичній долі України?
5. Чому в 1680-ті рр. став можливим факт розподілу українських земель між сусідніми державами без згоди на те українців?

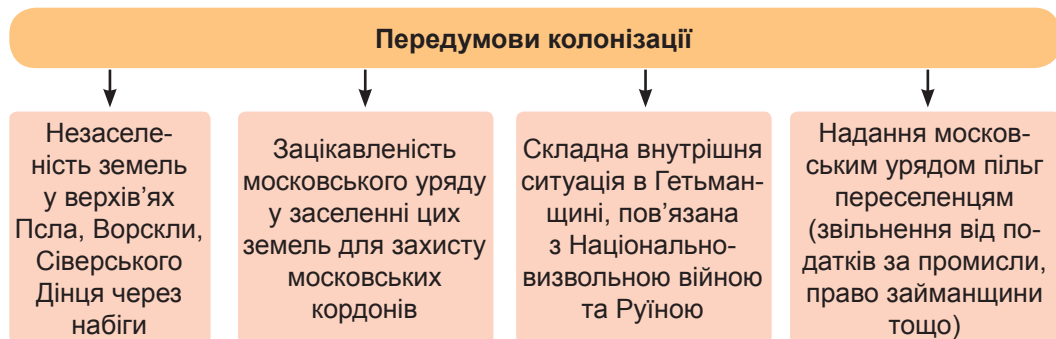
§ 24. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА І ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини і Запорозької Січі;
- ▶ характеризувати господарський розвиток і розвиток землеволодіння на цих землях;
- ▶ з'ясувати особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини;
- ▶ схарактеризувати роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.;
- ▶ розповідати про кошового отамана І. Сірка.

1. Виникнення та розвиток Слобідської України

Починаючи від другої половини XVI ст., а особливо з 30-х рр. XVII ст., Слобожанщину, що перебувала під владою московського царя, почали поступово заселяти українські селяни й козаки з Лівобережної та Правобережної України, які втікали від польсько-шляхетського гноблення.

У 1638 р. сюди переселилися учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянником (вони оселилися в місті Чугуїв). У 1652 р. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським заснувала Острогозк, а переселенці з містечка Ставищі Білоцерківського полку на

Слобідська Україна (інша назва — Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької та Луганської областей України, південно-східної частини Воронежської, південно-західної частини Белгородської, півдня Курської областей Російської Федерації.

чолі з Г. Кондратьєвим заснували Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було закладено місто Харків. Подібну історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклея, Ізюм та багато інших. Разом з містами виникали й нові села.

Масове переселення на Слобожанщину українського населення розпочалося у другій половині XVII ст. і було пов'язане з добою Руїни. У верхів'ях річок Сіверський Донець, Ворскла, Псел тощо переселенці заснували чимало нових поселень. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де жило близько 250 тис. людей, серед яких більшість становили українці (80 %).

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися слободами (звідси й назва «Слобідська Україна»). Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Визнання поселен-

Етапи колонізації Слобожанщини

XV — перша половина XVI ст.

Початок заселення території Дикого Поля українськими селянами і козаками

Друга половина XVI — перша половина XVII ст.

Активізація переселенського руху, основну масу якого становили селяни, міщани, козаки і духівництво, які рятувалися від утисків польської влади

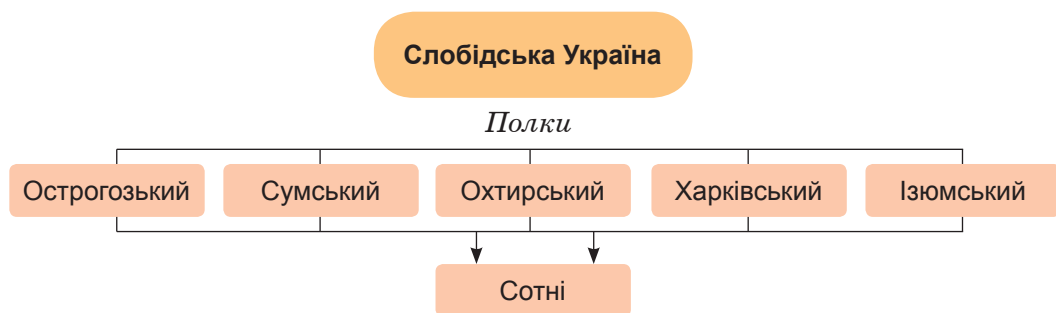
Друга половина XVII ст.

Нова хвиля переселенців із Правобережної і Лівобережної України, пов'язана зі складною обстановкою доби Руїни

Яку територію займала Слобідська Україна?

Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України

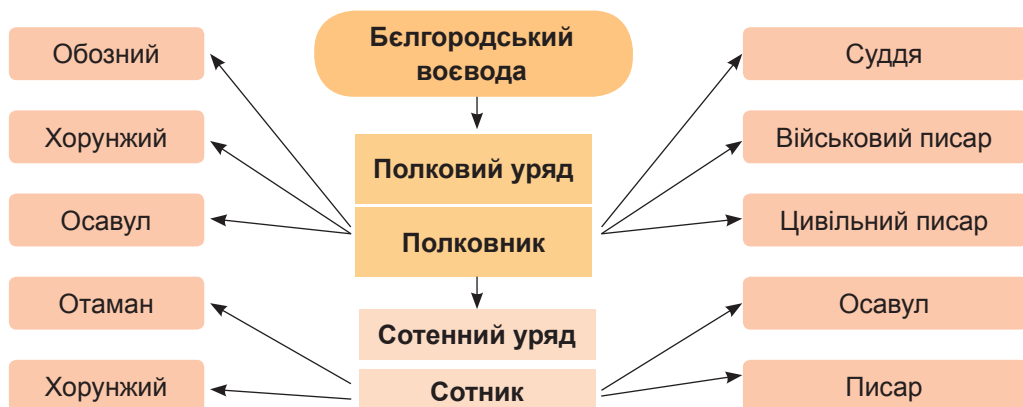
цями влади царя виявлялося у складанні присяги. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, які перебували під управлінням царських воєвод.

У Слобідській Україні існував козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями.

Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого і писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими і військовими справами в полках відали полковники, у сотнях — сотники.

Полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воєводі. Обраного полковника спочатку затверджував белгородський воєвода, а потім подавав його. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Система органів влади Слобідської України

Займанщина — елемент звичаєвого права, який дозволяв на підставі першого «займу» володіти землею.

Царський уряд використовував українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, постачав їм зброю, продовольство, зберігав за переселенцями козацькі привілеї і самоврядування.

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини. Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити. Із часом, аби врегулювати **займанщину**, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яку розподіляли серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера населення використовувало спільно. Кожен полк мав певний резерв незайманих земель, якими розпоряджався полковник. Селяни здебільшого оселялися на землях полкової й сотенної старшини, де мали змогу заводити досить велике господарство. Одержуючи у власність ділянку, вони повинні були за неї ходити на відробітки — виконувати панщинні роботи на користь старшини.

Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки, володіла селами і хуторами.

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну (мається на увазі Слобідську Україну. — Авт.) на закликання белгородських та курських воєвод, котрі запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіті і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу (податку — ред.), за старим українським звичаєм.

1. Як формувалося населення Слобожанщини? 2. Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського порубіжжя? 3. Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Впродовж другої половини XVII ст. відбувався процес перетворення заможної старшини у великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Шидловського, Донця, Кондратьєва.

? Чим було зумовлено виникнення Слобожанщини?

2. Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.

Після створення Української козацької держави Запорозька Січ підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Проте старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців. Після смерті Б. Хмельницького Запорозжя виокремилася в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьманові, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику, що часто йшла всупереч із політикою гетьманів.

Протистояння між гетьманами і запорозькою старшиною було вигідним царському урядові. Зокрема, за гетьманування Виговського звернення кошового отамана Якова Барабаша по допомогу до Москви дало їй зайвий привід до втручання у внутрішні справи козацької України. Оскільки запорожці виступали за обмеження гетьманської влади, то царському урядові було вигідно підтримувати їх у конфліктах. Завдяки підтримці запорожців і сприянню Москви, як ви вже знаєте, гетьманську булаву здобув І. Брюховецький.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої і Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському цареві. Саме від цього часу були заборонені будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях збудували фортеці, де розмістилися московські залоги.

? Яку роль відігравала Чортомлицька Січ періоду Руїни?

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиноного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівки на Нікопольщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели й могутні штучні укріплення.

3. Устрій і господарський розвиток Січі

За роки Національно-визвольної війни на Січі теж відбулися певні зміни. Запорожці об'єднувалися в **курені** — військові та адміністративно-господарські одиниці. До них входили також юнаки і хлопчики, які готувалися стати козаками — **молодики і джури**. Очолював курінь отаман. Його обирали козаки куреня. Під час воєнних походів із курінних козаків формувалися полки і сотні, на чолі яких ставили полковників і сотників.

Об'єднання запорозьких козаків в одну організацію називалося Кошем, Запорозькою Січчю. Її очолював кошовий отаман. Курінні отамани разом із кошовим управляли Січчю. В умовах майже постійних бойових дій їх роль зростала. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

У Запорозькій Січі дотримувалися традицій козацької демократії і соціальної рівності. Діяли козацькі ради. На них, зокрема, запорожці розподіляли угіддя між куренями, обирали кошового, писаря, суддю, осавулів та інших старшин.

Тривала війна і негаразди сприяли напливу охочих долучитися до «братства» запорожців. Переважно це були знедолені й ображені, що перетворювало Січ на вибухонебезпечне середовище, яке гостро реагувало на будь-які утиски й обмеження прав і свобод.

У другій половині XVII ст. економічне життя Запорозжя мало змінилося порівняно з попереднім періодом. Щороку між куренями розподіляли степові угіддя, річки та озера. Там козаки займалися

мисливством, бджільництвом, ловили рибу. Важливе значення мав для них рибний промисел. Потреба у солі для цього промислу сприяла розвитку чумацтва.

Крім запорожців, улітку промислами на Запорозжжі займалися козаки Лівобережжя і Правобережжя, а також селяни і міщани з усіх українських земель.

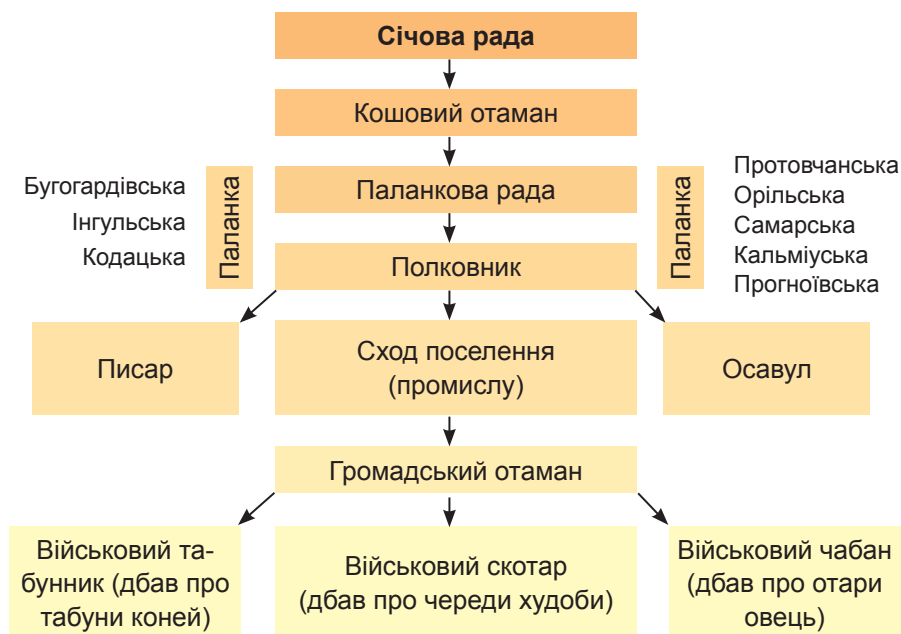
Основу господарства Запорозжя становило скотарство. Ним займалися насамперед у **зимівниках** — хутірських господарствах, де взимку утримувалася худоба. Розводили переважно велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було нерозвинене через постійну воєнну загрозу та відсутність великої кількості робочої сили. До того ж запорожці, які зверхньо ставилися до селян, вважали, що землеробство негідне для них заняття. На Січі працювало чимало ремісників,

Сотенний курінь (реконструкція)

Запорозжці (худ. О. Бубнов)

які виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, амуніцію, господарський реманент, морські та річкові човни тощо.

Неабияку роль відігравала на Запорозжжі і торгівля. Через Запорозжжя пролягали важливі торговельні шляхи. Запорозжці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо. Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримом, Польщею, Московією. Запорозжці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, а купували зерно, сіль, зброю, тканини тощо.

Проте господарська діяльність козаків не забезпечувала повністю їхні потреби. Додатковим джерелом їхнього матеріального забезпечення були царські жалування і гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4. Кошовий отаман Іван Сірко

Одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі другої половини XVII ст. був Іван Сірко (поч. XVII ст. — 1680). Він здійснив понад 60 переможних битв проти військ Туреччини, Кримського ханства і ногайських орд. Вважається, що під його керівництвом запорозжці звільнили понад 100 тис. бранців.

Постать Івана Сірка — одна з найсуперечливіших в українській історії. Вперше у письмових джерелах ім'я І. Сірка згадується 1653 р. У 1658–1660 рр. подільські козаки обирають його вінницьким (кальницьким) полковником. Сірко був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме він організував і здійснив військовий похід на Аккерман, що спричинив розпад українсько-та-

Іван Сірко (реконструкція
Г. Лебединської)

тарського союзу і не дав змоги І. Виговському скористатися результатами перемоги під Конотопом. І. Сірко зі своїми козаками змусив Виговського зректися булави і зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від російського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

Після підписання Слободищенського трактату 1660 р. виступив проти нього, залишив полковництво й пішов на Запоріжжя. У 1660–1661 рр. брав участь у походах козаків проти Кримського ханства. Після обрання І. Брюховецького гетьманом у 1663 р. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. Того ж року він організував два вдалі походи до Криму, завдавши відчутних поразок ханським ордам. Наступного року спільно з московськими військами він здійснив похід на Правобережжя і розгромив загони польського полковника Стефана Чернецького і правобережного гетьмана Павла Тетері.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією і Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка у його боротьбі за возз'єднання козацької України, але після того як правобережний гетьман вирішив прийняти протекторат турецького султана, виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині і здійснив похід у Крим: 8-тисячне козацьке військо розгромило татарську орду біля самої Кафи (Феодосії) і визволило близько 2 тис. бранців. Цей переможний по-

Польський хроніст Веспасіан Коховський про І. Сірка

«Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде». Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку — на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

1. Як характеризує І. Сірка польський хроніст? На що він звертає увагу? 2. Кого вважав головними ворогами І. Сірко?

Похід запорожців на Крим (худ. М. Самокиш)

? За картиною складіть розповідь про похід козаків у Крим.

хід обернувся поразкою для Дорошенка, у боротьбі за об'єднання України він втратив союзників татар.

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, турецьку твердиню на узбережжі Чорного моря, захопив і зруйнував її.

У жовтні 1671 р. І. Сірко разом з М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Федір Жученко захопив Сірка в полон і передав його московському цареві. Сірка засудили і відправили до Сибіру.

Навесні 1672 р. в Україну рушило 300-тисячне турецьке військо. Існувала загроза спустошення турками не лише українських земель, а й земель Речі Посполитої та Московської держави. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти цій навалі, не було. І тоді на прохання польського короля І. Сірка було звільнено. У червні 1673 р. він уже знову був на Січі. Зібравши козаків, славний ватажок запорожців штурмом узяв Аслам, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніваний султан Мехмед IV у 1674 р. відправив козакам листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекцію. Запорожці відповіли

Козаки пишуть листа турецькому султанові (худ. І. Репін)

дошкульним листом. (За цим історичним сюжетом художник Ілля Рєпін створив відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»).

Улітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід на Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю ханства Бахчисарай. Військо хана було розбите, а сам він змушений був рятуватися втечею.

Проте скористатися з перемог отамана Україна не могла, Руїна давалася взнаки.

У 1676 р. під час зречення влади П. Дорошенко прийняв від І. Сірка клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьким чайкам з Дніпра у Чорне море. За цю зухвалу акцію султан відправив чимале військо на приборкання козаків. Проте коли турки дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають, повернули назад.

Улітку 1680 р. Іван Сірко занедужав і невдовзі помер на своєму хуторі Грушівка (тепер с. Іллінка Томаківського району Дніпропетровської області).

Складіть історичний портрет І. Сірка.

Історик І. Яворницький про плату московського уряду запорожцям

“Джерелом прибутків Війська Запорозького низового було грошове й хлібне жалування спочатку від польського, а потім від російського уряду.

...З якого року вони стали отримувати грошове, а разом з тим і хлібне жалування від Москви, точно не відомо; ймовірно, це могло статися з часу приєднання Малої Русі до Великої, тобто з 1654 р.... 19 березня 1654 р. українські посланці казали у Москві, що з України в Запоріжжя «на кошових козаків запаси хлібні й зілля (порох) і кульки посилають».

...В актах 1661 р. сказано, що низові козаки за 8 миль від Січі «вдячно» прийняли царське жалування; але скільки його було, невідомо. Так само під 1668 р. сказано про жалування «2000 крб. та сукна різного кольору сто в'язок німецьких». 1675 р. їм видали 500 червінців, 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю й зілля також. ...1708 р. звичайне жалування козаків визначалося у 10 тис. крб. на рік. ...Якщо ...розподілити на все Запорізьке Військо, тобто в середньому на 10–12 тис. ос., то царського жалування виявиться абсолютно недостатньо навіть для першої необхідності — утримання коней у воєнний час”.

1. Які джерела прибутків були у запорозьких козаків? 2. З чого складалася плата запорожцям? 3. Наскільки ця плата задовольняла потреби козаків? 4. Чому польський і московський уряди сплачували жалування козакам?

ВИСНОВКИ

Масова колонізація Слобожанщини українським населенням була зумовлена воєнними лихоліттями другої половини XVII ст. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині були десятки міст і містечок та сотні сіл. Поряд з сільським господарством успішно розвивалися ремесла, промисли й торгівля.

В Українській козацькій державі Запорозька Січ формально підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі.

Найвідомішим отаманом Запорозької Січі другої половини XVII ст. був Іван Сірко, який відзначився своїми переможними походами і битвами проти татар і турків.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які причини української колонізації Слобожанщини? Звідки походить назва Слобожанщина?
2. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому їх специфіка?
3. Яким був господарський розвиток Слобідської України?
4. Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі впродовж другої половини XVII ст.?
5. На яких видах господарства базувалася економіка Запорозжя?
6. Які зміни відбулися у складі запорозького товариства у другій половині XVII ст.? Як вони вплинули на розвиток Січі?
7. Складіть таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузі господарства	Ступінь розвитку	Роль в економіці Січі

8. Чи можна стверджувати, що у 1660–1670-х рр. Запорозька Січ відіграла руйнівну роль для козацької держави?
9. Якою, на вашу думку, була роль кошового отамана І. Сірка в подіях доби Руїни? Чи можна твердити, що всі його перемоги принесли більше горя Україні, ніж користі?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. РУЇНА: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

- Пригадайте: 1. Що називають Руїною? 2. Коли почалася Руїна козацької держави?

Мета: підбити підсумки і закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) повторити матеріал підручника (§§ 20–24);
- 2) підготувати есей на тему «Період Руїни в історії козацької України».

Хід заняття

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есеї і представте класу висновки, до яких ви дійшли.
  2. Поясніть, як ви розумієте наведені періодизації українських істориків доби Руїни. Яка періодизація, на вашу думку, є найбільш вдалою?
    - 1) Період від смерті Б. Хмельницького в 1657 р. до початку гетьманування І. Мазепи у 1687 р.
    - 2) Період від придушення повстання Пушкаря і Барабаша в 1658 р. до складання булави гетьманом П. Дорошенком у 1676 р.
    - 3) Період від розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну в 1663 р. до остаточного розподілу території Гетьманщини між Річчю Посполитою і Московською державою в 1686 р.
  3. Складіть хронологічний ланцюжок ключових подій Руїни.
  4. Проаналізуйте історичні джерела і дайте відповіді на запитання.
    - 1) «...докінчувався тридцятий рік нещасливих тогочасних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того — з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною» (Самійло Величко. Літопис. Т. 2. Розділ 18)
    - 2) «...тепер там самі себе поїдають, містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує». (З листа гетьмана А. Потоцького королю).
    - 3) «...небажання поступитися своїми вигодами заради блага України, заради збереження козацької держави, непримиренність позиції різноманітних угруповань та окремих осіб ще більш ускладнювали внутріполітичну ситуацію, провокували виступи «показаних», створювали хаос і плутанину, робили неможливою хоча б короточасну стабілізацію». (Т. Яковлєва. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998.)
1. Скільки років, на думку Самійла Величка, тривала Руїна?
  2. На які прикметні риси Руїни вказує польський коронний гетьман А.Потоцький?
  3. Яке джерело вказує на причини Руїни?

5. Заповніть узагальнювальну таблицю «Руїна: причини і наслідки»

	Зміст
Передумови	
Причини	
Ознаки	• загострення соціальних конфліктів як наслідку соціального егоїзму старшини, її зловживань, намагання відновити старі шляхетські порядки, ігнорування соціально-економічних інтересів не лише селян, а й простих козаків; • початок громадянської війни, що вела до розколу України за територіальною ознакою; • зміцнення у свідомості політичної еліти небезпечної тенденції до відмови від національної державної ідеї й висунення на перший план регіональних, а то і приватних політичних інтересів; згасання державної ідеї, повернення до ідеї автономізму; • звернення до урядів інших країн під час розв'язання внутрішньополітичних проблем в Україні, використовуючи їх у власних цілях; • жорстока боротьба за владу, зокрема за гетьманську булаву, в ході якої доходило навіть до знищення суперників (Чорна рада, 1663 р. тощо). Одночасно Україна мала два, а то й три-чотири гетьмани; • поступове зменшення конструктивності і все більш деструктивний характер дій Запорозької Січі (небажання підпорядковуватися гетьманській владі, ігнорування загальноукраїнських інтересів, зосередження уваги лише на власних інтересах тощо).
Наслідки	

6. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

§ 25. ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА НАПРИКІНЦІ XVII ст. ПОЧАТОК ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розкрити умови Коломацьких статей і обставини їх укладання;
- ▶ схарактеризувати гетьмана І. Мазепу і початок його гетьманування;
- ▶ з'ясувати становище Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст., її роль у війні з Туреччиною (1687–1700 рр.).

1. Адміністративно-територіальний, соціальний устрій, господарський розвиток Лівобережної Гетьманщини

У другій половині XVII ст. територіальні межі Гетьманщини неодноразово змінювалися, але непорушним залишався її полково-сотенний устрій. Після смерті Б. Хмельницького у Гетьманщині після обрання І. Виговського утверджується республіканська форма правління, яка вже незабаром стає республікансько-олігархічною. Змінюється також і форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворюється на нестійке об'єднання (конфедерацію), що складається із Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини і Запорозжя. У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було ліквідовано, а Запорозжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. Таким чином, започаткований Б. Хмельницьким устрій зберігся лише на Лівобережній Гетьманщині, а також частково поширився на новоосвоєні землі Слобідської України. На Лівобережжі існувало 10 полків, які, своєю чергою, поділялися на сотні.

Створений Б. Хмельницьким державний апарат упродовж другої половини XVII ст. не зазнав суттєвих змін. Змінювалося лише коло повноважень окремих

органів влади та їхній вплив на політичний розвиток козацької України. Вища законодавча, виконавча й судова влада перебувала в руках гетьмана. У той же час відновилася практика скликання генеральних рад, які суттєво впливали на перебіг подій. Зросла роль старшинської ради, яка регулярно збиралася та вирішувала всі важливі поточні справи. Керівні

Батурин (гравюра)

Конфедерація (від лат. confederatio — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних.

посади обіймала генеральна старшина, яка прагнула обмежити владу гетьмана. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади.

Розпад Гетьманщини на три утворення негативно позначився на збройних силах. На початок 70-х рр. XVII ст. загальна кількість козаків Лівобережної Гетьманщини сягала 30 тис., у той час як за Б. Хмельницького їх було понад 100 тис. Запорожжя могло виставити кілька тисяч козаків. Армія складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Вагому частку у війську становили підрозділи найманців.

Від кінця 50-х рр. XVII ст. посилювалося втручання Московії у внутрішні справи козацької України, для того щоб зменшити повноваження й самостійність її державних органів влади. У 1662 р. московський уряд створив Малоросійський приказ, який давав згоду від імені царя на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральної старшини і полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духівництва. Від кінця 50-х рр. XVII ст. розпочалося впровадження системи правління воєвод.

Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Зникли польські магнати, шляхта, католицьке духівництво. Українська шляхта злилася з козацькою старшиною. В останні десятиліття XVII ст. селяни, міщани, козаки стали поступово втрачати завойовані ними соціальні та майнові права.

Попри зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані та непривілейовані стани. До привілейованих і напівпривілейованих станів належали старшина, шляхта, духівництво, козаки, міщани. Непривілейованим станом суспільства були селяни. У середині кожного зі станів існував ще й майновий поділ.

? Які стани суспільства були привілейованими?

Національно-визвольна війна суттєво вплинула на систему землеволодіння і, відповідно, на господарський розвиток українських земель, оскільки основою господарства залишалося землеробство.

У результаті Національно-визвольної війни селянство стало користуватися козацькими вольностями. Оскільки Козацька держава проголосила своєю власністю всі землі старостів, вигнаних магнатів і шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни і держава стали співвласниками землі. На Лівобережжі села, розташовані на землях Військового скарбу, почали називатися вільними військовими селами. Водночас вони належали державі, на користь якої виконували повинності і виплачували податки.

Гетьман, полковник, шляхтич,
селянин (худ. Т. Калинський)

Землі козаків не підлягали Військовому скарбу, і тому вони не сплачували податків, проте власним коштом мали нести військову службу на користь держави. У разі ухилення від служби їх виключали з козацького стану, вони втрачали право власності на землю.

Крім індивідуального землеволодіння селян, міщан і козаків, зберігалися і колективні форми — земельні володіння сільських громад. У власності громад перебували переважно угіддя. Орні землі переходили у приватне володіння.

На Лівобережжі почала формуватися старшинська форма землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. Старшинська земельна власність існувала у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова формувалася з царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпорку дому» чи «купольне» (повне) володіння.

Києво-Печерська лавра (гравюра другої половини XVII ст.)

Зміцнювалися позиції гетьманського і монастирського землеволодіння. Впродовж 1657–1672 рр. старшина, шляхта і монастирі одержали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини і шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки і виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.

Таким чином, **на Лівобережжі фактично відбувалася поступова ліквідація завоювань Національно-визвольної війни і відновлення великого землеволодіння. Новими землевласниками ставала козацька старшина, яка використовувала працю залежних селян.**

? Як формувалися великі землеволодіння?

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігається піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. Старшинські, монастирські господарства і господарства заможних козаків вирощували товарний хліб. Розширювали посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набувало садівництво і городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней.

У господарстві старшин, заможних козаків переважно використовували найману працю, але все частішими ставали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час також швидко розвивались і міста, перетворюючись на центри ремесел, промислів і торгівлі. Загалом на Лівобережжі налічувалося близько 50 міст. Такі великі міста, як Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, мали магдебурзьке право, менші — ратушне. Поступово ремесло набирає рис дрібнотоварного виробництва. Ремісники починають використовувати вільнонайману працю. Виникають та розвиваються розсіяні мануфактури.

Спостерігається і розвиток торгівлі, формуються центри ярмаркової торгівлі. Основним торговельним партнером стає Московська держава.

? Яка галузь господарства була провідною в Гетьманщині?

2. Обрання Івана Мазепи гетьманом. Коломацькі статті

Улітку 1687 р. на р. Коломак (притоці Ворскли), де отаборилося після невдалого Кримського походу московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулові **Івану Мазепі** (1687–1709 рр.)

Мазепа підписав і новий українсько-московський договір — **Коломацькі статті**. Вони переважно повторювали Глухівські статті 1669 р., але до них додали ще й нові статті, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою прав України.

Данський посол Ю. Юст про Україну

1710 р. «...не лише українська шляхта, митрополит, а й ченці Києво-Печерської лаври мали високу освіту та культуру, європейську поведінку і розмовляли бездоганною латиною», і не вірив своїм очам, бачачи письменних селянок... Мешканці України живуть в добробуті і багато співають. Вони купують і продають усякого роду крам, не платячи жодних податків, крім невеликого до гетьманської скарбниці. Вони мають необмежену волю займатися, яким хочуть, промислом... В місті Немирів найбідніша хата, о небо, чистіша за найбагатший палац у Москві. Місто Кролевець є велике, вулиці гарні, таких я ніде не бачив в Московщині, будови імпозантні, добре, з мистецьким смаком збудовані і дуже чисті, а не такі як в Московщині».

1711 р. «У козацькій країні всі благоденствують, і всі живуть у розкоші, вони у всьому чистіші й чепурніші від московитів, а старшина — це розумні й виховані люди... Загалом життя в Україні зовсім інше, як у Московщині, і краще». «Все населення козацької України відзначається великою ввічливістю і охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують будинки».

1712 р. «...в кожному селі в Україні була школа, і бачив в українських селах звичайних селянок, які йшли до церкви з молитовником в руках».

? 1. Що викликало здивування данського посла? 2. Як характеризують козацьку державу ці нотатки посла?

Основні положення договору:

- декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєностей від державного оподаткування);
- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;
- гетьманові заборонялося самостійно здійснювати дипломатичні зносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (по суті, він мав облишити наміри повернути під свою владу Правобережжя);
- гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;
- у містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини — Батурині — російський стрілецький полк для контролю за гетьманом;

Шабля гетьмана І. Мазепи. Вздовж клинка «ІОАНН МАЗЕПА 1665»

Іван Мазепа народився близько 1640 р. у с. Мазепинці поблизу Білої Церкви у сім'ї українського шляхтича. Молодість Мазепа припала на роки Національно-визвольної війни і Руїни. Він здобув блискучу європейську освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах. Служив при дворі польського короля Яна Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Згодом опинився в оточенні гетьманів Д. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи у службових справах Москву, налагодив тісні взаємини з впливовими царедворцями. Усе це було запорукою успішної діяльності на гетьманській посаді.

Іван Мазепа
(гравюра 1715 р.)

- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосом испущать», що... Малоросійський край гетьманского regimentу», а лише говорити, що він є складником єдиної держави московського царя;
- гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в нерозрывное и крепкое сугласие проводить супружеством и иным поведением».

Звістка про події на Коломаці стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини, іноді розправлялися з найбільш ненависними. Відразу ж після свого обрання гетьманом І. Мазепа вирушив на придушення повстання. Він закликав населення не чинити самосуду і обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує податки, встановлені за Самойловича. Повстання вдалося приборкати.

Які нові обмеження автономних прав Гетьманщини були закріплені в Коломацьких статтях?

3. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695–1696 рр.

Досягнувши певної політичної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа мав брати участь у подальших військових діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад р. Самарою й заселити їх. Вони мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від татарських набігів.

Навесні 1689 р. відбувся **Другий Кримський похід** під керівництвом В. Голіцина та І. Мазепа. 100-тисячне московське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак

Штурм Азова
(худ. Л. Голованов)

через брак води і харчів іти у глиб Криму Голіцин не наважився і повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Іванові і Петру. У цей час у Москві відбувся палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра. Мазепа поспішив засвідчити останньому свою лояльність і завоювати довіру.

У цей час війна з Туреччиною і Кримом продовжувалася. Впродовж 1690–1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до нижньої течії Дніпра та Очакова. Хід бойових дій ускладнили події на Запорозжжі. Антигетьманська опозиція на чолі з Петром Іваненком (Петриком), за яким стояла частина старшини, виступила проти політики гетьмана.

Кримський хан визнав Петрика гетьманом і надав йому в підмогу орду. Петрика підтримала запорозька голота, яка визнала його гетьманом. Упродовж 1692–1693 рр. він здійснив кілька походів у Гетьманщину, але всі вони були невдалими. Населення у своїй більшості не відгукнулося на його заклики. До того ж орда переймалася лише можливістю взяти ясир. Завдяки цьому І. Мазепі вдалося відносно легко відбити напади й водночас приборкати опозицію.

Попередній досвід засвідчив: щоб здобути Крим, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 1690-х рр. Петро I склав план війни з Туреччиною, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і у гирлі Дніпра. Перший похід Петра I у 1695 р. на Азов виявився невдалим за відсутності флоту. Турецька залога фортеці отримувала всі

необхідні припаси і підкріплення морем. Водночас дії Мазепи на Дніпрі були більш вдалими. Гетьманським військам вдалося захопити Кизи-Кермен і Тамань.

У 1696 р. Петро I разом з козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід і за підтримки новозбудованого флоту місто було здобуто. Воєнні дії точилися біля Очакова, проте захопити його не вдалося. Війна з Туреччиною стала затягуватися, що лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію і споряджати козацькі полки.

У 1699 р. союзники Петра I, Священна ліга, уклали мир з Туреччиною у Карловцях. 30 липня 1700 р. між Туреччиною і Московією був укладений Константинопольський мир, за яким Московія отримала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря. Проте сторони зобов'язувалися не будувати укріплень на кордоні Криму й Гетьманщини. Козаки залишали фортеці Кизи-Кермен і Тамань, але отримували право здійснювати промисли до морів.

? У яких війнах брали участь козаки наприкінці XVII ст.?

4. Політика гетьмана Івана Мазепи

На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добросусідських відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки у воєнні походи. Коштом України утримувалися не лише козацькі, а й московські війська. За все це Мазепа одержував щедрі подарунки від царя.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи закріпити їхнє привілейоване

*Дзвін «Кизикермен»
в експозиції Полтавського
краєзнавчого музею*

Із донесення гетьмана І. Мазепи у приказ Малої Росії (весна 1698 р.)

«Ось уже 11 років вершиться війна з Кримом, і всі військові сили йдуть через Полтавський полк. Люди терплять збитки від витоштування трав і хлібів, від витинання гаїв і байраків. Гінці безперервно їздять не тільки з царськими грамотами, але й з воєводськими листами, вимагають від жителів собі харчу і питва, а деякі насмілюються бити і безчестити городових старшин. Хоч і є царський указ московським людям без царських грамот і без гетьманських проїзжих аркушів нікому нічого не брати, але багато хто на те не дивиться й знати того не хоче».

? Про які кривди населення Гетьманщини доповідає І. Мазепа?

Фрагмент гравюри «Мазепа в оточенні добрих справ» (худ. І. Мигура)

Богоявленська церква (сучасний вигляд)

*Чернігівський колегіум
(сучасний вигляд)*

соціальне становище. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотні сіл з десятками тисяч селян. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві.

Проте воєнні потреби вимагали існування боєздатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборні) й неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є той факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося 12 храмів. Внесок Мазепи у розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Багато нових споруд з'явилося у Києві. У 1690 р. було збудовано нове при-

міщення Києво-Могилянського колегіуму, в 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. — обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Інша царина культурницької діяльності І. Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними із кращих українських книгодруків. Не менш ніж церквами й монастирями, опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію. У 1700 р. в Україні було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована й всеохопна культурницька діяльність І. Мазепи дозволяє говорити про неї не просто як про меценатство, а як про сплановану далекоглядну державну політику.

? Якою була соціально-економічна політика І. Мазепи?

ВИСНОВКИ

Адміністративно-політичний устрій Лівобережної Гетьманщини ґрунтувався на засадах, що утвердилися в період утворення Української козацької держави. Проте відбулися зміни у ролі деяких органів, обмежувалася влада гетьмана.

У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувався панівний прошарок суспільства з козацької старшини, шляхти і вищого духовництва. Швидко зростало велике землеволодіння.

У 1687 р. новим гетьманом було обрано І. Мазепу. Булаву він отримав у час, коли Московська держава наполегливо йшла шляхом творення імперії, а автономія козацької держави не входила в її плани.

І. Мазепа докладав чимало зусиль для створення еліти козацької держави, всіляко опікувався культурою й освітою, що сприяло духовному розвитку України.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Гетьманщини наприкінці XVII ст.?
2. Які чинники впливали на розвиток господарства Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини?
3. За яких обставин І. Мазепа став гетьманом?
4. Чиї інтереси захищав І. Мазепа у здійсненні внутрішньої політики?
5. Якими були результати Кримських і Азовських походів для України?
6. Як ви гадаєте, чи сприяла економічна політика гетьмана І. Мазепи його популярності серед селян і козаків?

§ 26. ПІВНІЧНА ВІЙНА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗІ ШВЕЦІЄЮ І УКРАЇНА. ПОВСТАННЯ СЕМЕНА ПАЛІЯ. ВИСТУП ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ

За цим параграфом ви зможете:

- розкрити перебіг Північної війни та участь у ній України;
- схарактеризувати повстання С. Палія;
- дати оцінку переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII;
- з'ясувати роль Полтавської битви у подальшій долі України.

1. Гетьманщина в умовах Північної війни Росії зі Швецією (1700–1721 рр.)

З 1700 р. Росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Цей конфлікт жодним чином не стосувався інтересів України. Проте від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московії, Балтії, Речі Посполитої, реалізуючи імперські прагнення царя. Жорстоке ставлення з боку командування й тяжкі умови служби викликали скарги й нарікання. Дуже часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час бу-

дівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. Зокрема, козаки та українські селяни будували нову столицю Московської держави — Санкт-Петербург. З 1706 р. Гетьманщина мусила також утримувати в ряді міст московську залого. Все це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Козаків також непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Так, зокрема, гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Непевність майбутнього

України змушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам Мазепа почав розуміти згубність відносин України з Московією.

Участь українців у Північній війні

Козаки брали участь у воєнних діях на території Росії, Балтії, Польщі

Козаки не отримували винагороди, потерпали від утисків московських воєначальників

За кошти населення України споряджались козацькі війська для участі в Північній війні

Станові права козаків постійно обмежувалися, ширилися чутки про ліквідацію козацького самоврядування

Козаків використовували як дешеву робочу силу для каналних і землерийних робіт, на будівництві доріг, фортець, укріплень

❓ Як вплинуло на становище Гетьманщини розгортання Північної війни?

❓ Коли і між якими державами тривала Північна війна?

❓ Якою була участь козацьких військ у першому етапі Північної війни?

2. Повстання під проводом Семена Палія 1702–1704 рр.

На початку XVIII ст. ситуація на Правобережжі, де за рішенням сейму Речі Посполитої 1699 р. було оголошено про ліквідацію козацького війська. Гетьманові Самусю наказали розпустити полки. Однак полковники відмовилися виконати це розпорядження і розпочали запеклу боротьбу проти польського панування, яку сучасники назвали «другою Хмельниччиною» або «Паліївщиною». Очолив це повстання **Семен Палій** (Гурко). Програма боротьби міститься у його словах, що він «поселився на вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу».

Відкрита боротьба проти Польщі розпочалася у 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. Потім повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки.

Улітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили твердиню поляків на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Для придушення повстання поляки кинули 15-тисячний загін під командуванням Адама Сенявського. Повстання було придушено на Поділлі та Брацлавщині.

Його розвиток відбувався у дуже складних зовнішніх умовах. Ішла Північна війна. Річ Посполита поділилася на два ворогуючі табори: один на чолі зі Станіславом Ле-

Московський цар Петро I

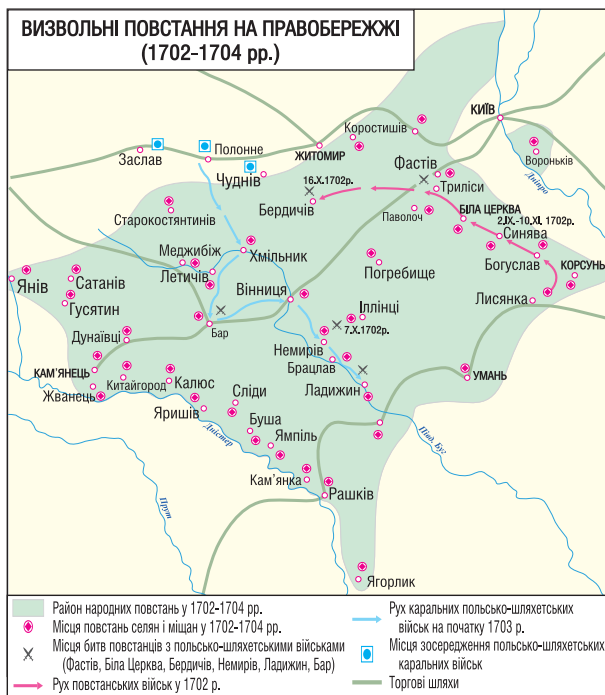

Семен Палій (Гурко) народився на початку 1640-х рр. у містечку Борзна на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Потім став козаком Ніжинського полку. Згодом перебував на Запорозжжі, де швидко здобув авторитет серед козаків і отримав прізвисько Палій. Служив у П. Дорошенка. У 1683 р. брав участь у битві під Віднем. Після повернення з походу Палій оселився на Правобережжі. Коли польський уряд оголосив про формування козацьких полків, Палій разом з кількома сотнями запорожців заснував полк з центром у м. Фастів. Під його управлінням перебувала територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Однак на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Козацькі звичаї заважали поширенню панщини, що викликало конфлікт із шляхтою. Зрештою, дійшло до відкритого протистояння. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею і Московією, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Це перекреслило плани Палія. На всі його звернення до царя взяти Правобережжя під свою опіку той відповідав відмовою. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів. Узяти місто не вдалося. Новим гетьманом став Самійло Іванович (Самусь). Палія заарештували й ув'язнили. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політичну діяльність.

Семен Палій

щинським підтримував Швецію, інший — на чолі з Августом II — Московію. Об'єктивно повстання було вигідне Швеції, але його ватажки сподівалися на підтримку Москви і лівобережного гетьмана.

Ще до початку повстання С. Палій звертався до царя, а також до Мазепи із пропозицією приєднати Правобережжя. Лише навесні 1704 р. московські війська з українськими козаками, очолюваними гетьманом І. Мазепою, виступили в похід, щоб допомогти королю Августу II у боротьбі зі шведами. У той же час гетьман сподівався на відновлення єдності козацької держави.

З інструкції послам від шляхти Київського воєводства на сейм (листопад 1701 р.)

«Хоч конституція миротворчого сейму 1699 р. всі козацькі війська на ділі заборонила, все-таки бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати і виконувати наказів їх милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів, що належить до Київського єпископства, і багаті землі. На захоплених землях він зробив собі кордон на річці Тетерів, дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям; грабує, робить такі наскоки, що загрожує нашійлюбимій батьківщині (Польщі). Наше воєводство стало поживою для грабіжників... поставити питання про Палія і його похідний полк і щоб якнайефективніше були вжиті заходи, такі, як суворі закони минулого сейму, щоб прийняти рішення про вигнання Палія з нашого воєводства і з Фастова, а також щоб він сам був притягнутий до відповідальності за заподіяні злочини».

1. Як прореагував С. Палій на ліквідацію козацтва Польщею? 2. Яких заходів вимагала вжити шляхта щодо С. Палія?

Коли Мазепа прибув на Правобережжя, повстанню було покладено край. С. Палія, як можливого претендента на гетьманську булаву об'єднаної козацької держави, заарештували й заслали до Сибіру. Правобережні землі опинилися під владою І. Мазепи, який фактично став правителем об'єднаної Гетьманщини.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив стрімкий похід, завдавши поразки Августу II. Петро I опинився перед дилемою: анексувати Правобережжя і тим самим налаштувати проти себе польську шляхту, чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши промосковські сили. Він обрав останнє, міркуючи, що краще мати в Польщі лояльну до себе владу й контролювати всю країну, ніж отримати її частину, а другу частину — вороже налаштовану. Проте така ситуація не влаштувала І. Мазепу. Вона стала ще одним аргументом, що схилив гетьмана до виступу проти московського царя.

Які причини і результати повстання С. Палія у Правобережній Україні?

3. Перехід Івана Мазепи на бік Карла XII

Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII з 35-тисячною армією вирушив на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Левенгаупт із 16-тисячним військом та важкою артилерією. Шлях на Москву був перекритий великими залогами російських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Однак через погані дороги, вороже ставлення місцевого населення і дії партизанів шведська армія

Батурин часів гетьмана І. Мазепи

Зустріч гетьмана І. Мазепи з Костем Гордієнком (худ. П. Андрусів)

втратила потрібну мобільність. Ударом по шведах став розгром московитами армії Левенгаупта поблизу села Лісне у Білорусії. Після цього Карл XII рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи.

Коли шведський король перетнув кордон Гетьманщини, то І. Мазепа ні у воєнному, ні в політичному відношенні не був готовий його зустріти як свого союзника. Гетьман опинився перед вибором: чи відкрито стати на бік шведів, чи залишитися з Петром І. 4 листопада 1708 р. гетьман остаточно вирішив стати союзником Карла XII і, залишивши у Батурині 3-тисячну залогу з 4-тисячним загonom козаків, попрямував до ставки короля. Коли Мазепа розкрив козакам свої наміри, то багато козаків його залишили, оскільки не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними московському цареві й боротися зі шведами. Основна частина українського населення розглядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки.

Дізнавшись про дії гетьмана, цар Петро І наказав О. Меншикову розгромити гетьманську столицю Батурин, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний хід у місто. Московські війська проникли в Батурин і вчинили там погром, знищивши все населення.

І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді у Глухові новим гетьманом було обрано стародубського полковника **Івана Скоропадського**

Напередодні виборів нового гетьмана у Глухові відбулася церемонія ганебної «страсти» опудала, що символізувало І. Мазепу. 23 листопада 1708 р. у Москві, а також у Глухові було виголошено І. Мазепі церковне прокляття (анафему). Понад 200 років до 1917 р. анафему українському гетьманові повторювали священники у церквах Російської імперії. Її проголошували навіть у тих церквах, що були збудовані коштом Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому проголошували хвалу і вічну пам'ять.

(1708–1722 рр.). Крім того, Петро I звернувся до населення бути вірними йому, а на Січ відправив дарунки і гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила Мазепу, підписала присягу на вірність цареві і визнала гетьманом І. Скоропадського.

Незважаючи на це, до І. Мазепи і Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко з частиною запорожців.

8 квітня 1709 р. Мазепа і Гордієнко підписали угоду з Карлом XII, яка передбачала утворення на українських землях, що перебували у складі Московії, князівства під формальною протекцією Швеції.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. російські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Лише небагатьом запорожцям вдалося врятуватися.

? Якими були дії московського царя для нейтралізації виступу гетьмана І. Мазепи? Чому виступ І. Мазепи викликав велике занепокоєння у Петра I?

Медаль Юди, яку виготовили «для зрадника Мазепи» за наказом Петра I

Після погрому Січі запорожці заснували Кам'янську Січ, сподіваючись незабаром повернутися на старі місця. Проте в 1711 р. російські війська зруйнували її. Частина запорожців знайшла прихисток у володіннях хана — урочищі Олешки поряд із Кардашинським лиманом, де створили ще одну Січ. Оскільки козакам заборонили звести укріплення й мати гармати, вони виявилися беззахисними перед свавіллям татар попри позитивне ставлення до них хана. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, аніж на Запорозжі, що породжувало невдоволення. У 1728 р. збурені козаки під проводом Івана Гусака заарештували кошового К. Гордієнка, спалили будівлі і рушили на місце Чортомлицької Січі. Однак російський уряд категорично заборонив їм відродити Січ. Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі. У 1733 р. помирає К. Гордієнко — непримиренний ворог Російської імперії. Цього ж року в умовах загострення відносин з Туреччиною російська імператриця пробачила «провину» запорожцям і дозволила їм повернутися. У 1734 р. козаки заснували Нову Січ, що проіснувала до 1775 р.

4. Полтавська битва та її наслідки

Тим часом основні сили шведів і козаки І. Мазепи підійшли до Полтави, яка лежала на перехресті шляхів, що вели на Слобожанщину й далі на Москву, Запорозжя і Крим. Тут були зосереджені великі припаси, яких украй не вистачало шведам. Залога міста, що складалася з козаків і російських солдатів, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці, шведи, які мали лише чотири гармати, не могли зламати опір захисників.

Полтавська битва (худ. М. Мартенс)

Тим часом до Полтави підійшли головні сили росіян. Вирішальна битва Північної війни відбулася **8 липня** (27 червня) **1709 р. під Полтавою** і завершилася поразкою шведів. Таким чином, доля України була вирішена без українців.

? Чому Полтавська битва стала вирішальною в подальшій долі Гетьманщини? Який етап битви відображає картина: початок чи кінець?

Російські війська, які прибули під Полтаву, розмістилися табором на північ від міста, поблизу с. Яківці. Їхній лівий фланг прикривав Яківський ліс, правий — глибокі яри, а з тилу — річка Ворскла. Перед укріпленим табором неширокою смугою простягалося поле між Яківецьким і Будищанським лісами. Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами і Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведів на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42 тисячі, хоча деякі дослідники називають і 50, і 100 тисяч.

Шведський король, який мав удвічі менше війська, вирішив дати росіянам генеральний бій. 8 липня на світанку шведська армія рушила на табір противника. Першою несподіванкою для шведів стало те, що вони наткнулися на московські редуты (земляні укріплення). Шведи з ходу не змогли їх подолати, захопивши лише два недобудовані. Тоді Карл XII вирішив проскочити своїми полками між редутами і вийти на оперативний простір (відносно вільний простір поза межами бойових порядків противника). Прохід між ними й атака московської кінноти завдали шведам відчутних втрат.

Після кількохгодинного важкого бою шведські війська опинилися перед свіжими головними силами московитів, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив їх атакувати, зосередивши відбірні війська на флангах. Гвардія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московитів. Виникла загроза поразки. Тоді Петро I сам повів в атаку свої резерви, яких підтримала артилерія з табору. Шведи були відкинуті. Під час сум'яття Карл XII знепритомнів. Шведи, вважаючи, що король загинув, стали втікати. Близько 11-ї години ранку Полтавська битва завершилася цілковитою поразкою шведів.

Після поразки І. Мазепа і Карл XII утекли в турецькі володіння. Своїм послом в Стамбулі Толстому Петро І доручив підкупити великого візира, якому було обіцяно 300 тисяч талярів за видачу І. Мазепа. Ця звістка занепокоїла Мазепу. Такий перебіг подій остаточно підірвав слабе здоров'я гетьмана, і 22 вересня 1709 р. він помер. Його тіло відвезли в Ясси і там, у колі військової старшини й самого короля Карла XII, поховали в міському монастирі.

ВИСНОВКИ

Північна війна лягла важким тягарем на плечі українського народу. У таких умовах проти політики царя виступив гетьман І. Мазепа.

Гетьман у своїх діях покладався на хитрість, розрахунок та інтриги, а не на героїзм та відданість народу та його провідників. Поразка шведів у битві під Полтавою стала і поразкою планів гетьмана на здобуття незалежності України.

Заслугою гетьмана І. Мазепа стало те, що він створив прецедент виступу української еліти проти московського центру.

Царська влада доклала всіх зусиль, щоб знищити пам'ять про гетьмана в українського народу. Йому було виголошене прокляття (анафему). «Мазепинством» стали називати в Російській імперії український національно-визвольний рух.

Створення козацьких полків у Правобережній Україні відроджувало традиції національного державотворення у цьому регіоні. Вагома роль належала С. Палію, який кінцевою метою своєї діяльності вважав визволення з-під шляхетського гніту Правобережної України і відновлення єдності Правобережжя і Лівобережжя в єдиній козацькій державі. Цю мету переслідувало і повстання 1702–1704 рр., яке було спровоковане рішенням польського сейму про ліквідацію козацтва.

Незважаючи на те, що на певний час вдалося об'єднати дві частини України, міжнародне становище було не на користь України. Зрештою, Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був ліквідований.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як вплинули події Північної війни на долю України?
2. За що боролися учасники національно-визвольного повстання на Правобережжі у 1702–1704 рр.? Чому його називали «Другою Хмельниччиною»?
3. Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією?
4. Доля України в Полтавській битві вирішувалася без участі українців. Чому так сталося?
5. Складіть історичний портрет І. Мазепа або С. Палія (на вибір).

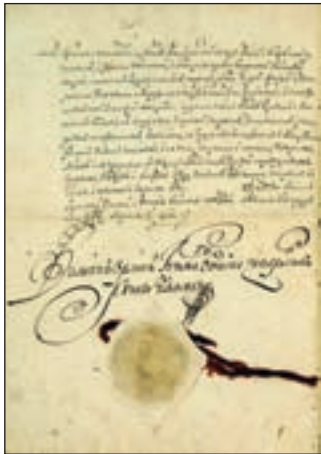
§ 27. ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ. ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ схарактеризувати гетьманство П. Орлика та його Конституцію;
- ▶ з'ясувати, як було остаточно ліквідовано козацтво на Правобережжі.

1. Гетьман Пилип Орлик. Конституція П. Орлика. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника Івана Мазепи генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика** (1672–1742). Він очолив першу українську політичну еміграцію у Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Остання сторінка
«Конституції...»
з підписом П. Орлика

Під час козацької ради 16 квітня було схвалено написаний ним документ «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (пізніше цей документ отримав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками, з одного боку, та гетьманом — з другого.

Уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української держави, «Конституція Пилипа Орлика» стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а й загалом у Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Гене-

Пилип Орлик походив з давнього чеського роду. Його батько загинув у війні з Туреччиною. Навчався Орлик спочатку в єзуїтській колегії у Вільно, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. Був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Пилип Орлик

Документ складався зі вступу й 16 статей. У ньому проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз із Кримським ханством; територія України визначалася Зборівським договором 1649 р.; козакам поверталися їхні традиційні території в Подніпров'ї; при гетьманові утворювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців; справи про кривду гетьманову та провини старшини розглядав генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися; державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію; встановлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом; гетьман мав захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

ральної Ради. У ній були закладені підвалини принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, впроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка завдяки послабленню гетьманської влади отримала можливість більшої участі в державному управлінні. Конституція Пилипа Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

1. Коли була прийнята Конституція П. Орлика? 2. Які її основні положення?

2. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя. Московсько-турецька війна

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на створення коаліції, для звільнення України з-під московської влади. Він уклав угоду з кримським ханом Девлет-Гіреєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава Лещинського. Угоди передбачали спільне визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До цієї коаліції приєдналася Туреччина, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московії. За спільним планом союзників передбачалося здійснити військову експедицію з метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тисячами запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12-ма тисячами захоплених бранців повернувся у Крим. Тим часом Орлик із 5-ма тисячами запорожців, 20–30-тисячною татарською ордою і загоном поляків рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю і взяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тисяч місцевих козаків на чолі з Самусем. Однак, коли прийшла звістка про наближення московських військ, татари припинили облогу і розпочали брати ясир (10 тисяч мешканців). Місцеві козаки залишили гетьмана і кинулися рятувати своїх близьких. З Орликом мало хто

«...Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності гетьманського правління на батьківщині і у Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постой, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків... Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недоладності». (зі ст. VI Конституції Пилипа Орлика)

- ?** 1. З якою метою було ухвалено документ? 2. На яких засадах формувалися органи влади? 3. Як розподілялася влада згідно з Конституцією? 4. Як аргументувалася потреба обмеження влади гетьмана?

залишився, він був змушений припинити похід і з невеликим загonom прибічників повернувся до Бендер. Козаки Самуся відмовилися відступати і продовжили боротьбу. Вирішальна битва з російськими і польськими військами відбулася при обороні Богуслава.

Петро I використав похід П.Орлика як привід для початку війни проти Османської імперії влітку 1711 року. Московська армія вирушила до Молдавії, де її володар підняв антитурецьке повстання.

8–9 липня 1711 р. відбулася вирішальна битва біля р. Прут. Армія Петра I була оточена турецьким військом, і їй загрожувала капітуляція. Петро I вирвався з оточення лише завдяки підкупу та великим політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р., московська сторона повертала Туреччині Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорозжі, і зобов'язувалася не втручатися у проблеми Речі Посполитої.

Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Росія повинна була відмовитися і повернути під протекторат Кримського ханства та Туреччини. Проте його сформулювали дуже нечітко і було незрозуміло, чи йдеться про Запорозжя, Правобережжя, чи про всю Гетьманщину.

Росія зволікала з виконанням умов договору. Зрештою, наприкінці 1711 р. Туреччина висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського миру. Москва відмовилася це зробити. У результаті переговорів було досягнуто домовлено-

сті, що московити відмовляються від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорозжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а турки — не висувають претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну. Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному в квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. «зга- няв» населення на Лівобережжя, щоб позбавити П. Орлика будь-якої підтримки.

- ?** 1. Коли гетьман П.Орлик здійснив похід на Правобережжя? 2. На яку державу покладав надії П.Орлик у боротьбі за звільнення України?

3. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі. Спроба Пилипа Орлика створити антимосковську коаліцію

Після підписання миру між Москвою та Стамбулом Україна залишалася знову розділеною. Влада ж Орлика над Правобережною Україною, отримана згідно із султанським указом, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Туреччиною й Польщею було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею. Таким чином, гетьманство П. Орлика на українських землях скінчилося.

Тим часом у 1712 р. польський сейм ухвалив рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали полякам Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися на лівий берег Дніпра. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. Проте ці землі не стали «пусткою». Уже з 1720-х рр. почалося їх інтенсивне заселення і відродження. Проте цього разу козацтво вже не відігравало вирішальну роль у цьому процесі.

У червні 1714 р. Орлик виїхав із Бендер у подорож до країн Європи, де намагався створити нову антимосковську коаліцію.

На запрошення Карла XII Пилип Орлик зі своїми прибічниками прибув до Швеції. У 1720 р. перебрався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак політичної підтримки своїх планів у правителів європейських держав не знайшов.

Після підписання російсько-шведського Ніштадтського мирного договору 1721 р. на перебування українських політичних емігрантів в усіх європейських столицях дивилися як на небажане. До того ж на П. Орлика полювали російські шпигуни, які намагалися його вбити.

У 1722 р. Орлик був змушений переїхати на територію Туреччини. Всі його дипломатичні зусилля зі створення антимосковської коаліції виявилися марними.

Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

ВИСНОВКИ

Після поразки виступу гетьмана І. Мазепи козаки, які опинилися в еміграції, в 1710 р. обрали собі гетьманом П. Орлика.

Вступаючи на посаду, П. Орлик підписав з козаками договір, який увійшов історію як «Конституція П. Орлика». Вона стала першою у сучасному розумінні конституцією.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, впроваджувалася виборність посад.

Спираючись на підтримку Османської імперії, П. Орлик спробував утвердити свою владу на українських землях. Проте відновлення козацької держави не входило в плани тодішніх європейських володарів. Завдяки діяльності П. Орлика в тамтешніх дипломатичних колах стали краще уявляти труднощі політичної ситуації на українських землях і прагнення українців.

Ще однією сумною подією стала остаточна ліквідація козацтва на Правобережжі у 1714 р.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. З якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти і конституції...»?
2. Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки?
3. Якими були наслідки для України Прутського походу Петра І?
4. Чому у Правобережній Україні було ліквідовано козацький устрій?
5. Складіть історичний портрет П. Орлика.

§ 28. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ. КУЛЬТУРА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати, як була підпорядкована Українська православна церква московському патріархові;
- ▶ з'ясувати особливості розвитку української культури наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.;
- ▶ дізнатися про основні здобутки української культури цієї доби;
- ▶ дізнатися про видатних представників української культури.

1. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату

Від часу прийняття Української держави під царську протекцію московський уряд не полишав спроб підпорядкувати Українську православну церкву владі московського патріарха. Це дало б змогу не тільки політично, а й через душі вірних контролювати Україну. Крім того, впала б ще одна підпора української державності. Попри всі намагання здійснити цей акт, українське духовництво противилося йому, розуміючи, що воно фактично втратить існуючу незалежність (константинопольський патріарх мало впливав на життя Київської митрополії). Найбільшим противником був київський митрополит Йосип Тукальський, який усіляко підтримував гетьмана П. Дорошенка. Після його смерті в 1675 р. Москва активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію. У 1684 р. Києво-Печерська лавра була вилучена з-під влади константинопольського патріарха й підпорядкована московському. Московський уряд надіслав константинопольському патріархові Якову царську грамоту із пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори київського митрополита і відрядити його на висвячення до Москви. У липні 1685 р. скликаний Собор обирає митрополитом київським луцького єпископа Гедеона (князь Святополк Четвертинський). Він виїхав до Москви, де у грудні 1685 р. отримав дозвіл на митрополію. Гедеон офіційно отримав титул «митрополит Київський, Галицький і Малія Росії», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всія Росії» — вилучається. Тим часом московські дипломати залагоджували цю справу у Стамбулі (Константинополі). Заручившись підтримкою великого

Митрополит Гедеон

візира Порти й щедро обдарувавши константинопольського патріарха Діонісія, Московія у **1686 р.** домоглася від нього згоди на **передачу Київської митрополії Московському патріархату**.

Ця акція стала для Української православної церкви катастрофою. Вона втратила колишню самостійність. Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії окремих єпархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерська лавра), які стали безпосередньо підпорядковуватися патріархові. Однак найголовнішим було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність, а московський уряд отримав вагомий чинник впливу на душі українців.

? Коли Київська православна митрополія потрапила у підпорядкування московського патріарха?

2. Особливості розвитку культури

Українська культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. розвивалася у суперечливих умовах. Так, з одного боку, створення власної держави, підтримка культури з боку гетьманів, загальне національне піднесення сприяли розвиткові української культури, а з другого — її розвиток гальмувався заходами царської влади та поступовим занепадом держави. У 20-ті рр. XVIII ст. в Україні прокотилася перша хвиля зросійщення. Проте у цей період ще переважали тенденції, що зумовили розквіт української культури.

Культура цього періоду ґрунтувалася на двох основах: попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко.

Успенський собор Києво-Печерської лаври (сучасний вигляд)

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу вченим-мистецтвознавцям стверджувати про існування «українського (козацького) бароко». Крім того, культура цього періоду почала швидко набувати світських рис.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни у соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвинутого населення ста-

Особливості культури бароко

Вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас

Інтерес до людських почуттів та громадянських учинків

Увага до символів та алегорій

Театральність, парадність

новили вже не шляхтичі й духівництво, а козаки, козацька старшина, міщани. Це зумовило розширення підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

? Який стиль домінував у мистецтві на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.?

3. Освіта і книговидання в Україні. Києво-Могилянська академія

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. Вони навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеним було й домашнє навчання.

Саме в цей період у Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання і здобуття професійних знань при канцеляріях, де виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку освіту здобували й козацькі діти у січовій школі на Запорозжжі, де готували канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів тощо.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: **Чернігівський** (1700 р.), **Харківський** (1726 р.), **Переяславський** (1738 р.). Останній цілеспрямовано займався підготовкою духівництва для православних парафій Правобережжя. Значним освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалосся 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія.

У колегіумах викладали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

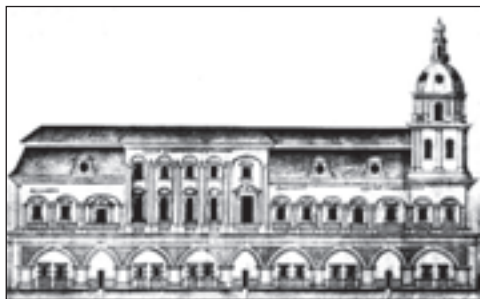
На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші.

Вищу освіту на українських землях здобували у Києво-Могилянському колегіумі (1632 р.) та Львівському університеті (1661 р.).

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. У 1694 р. після тривалих клопо-

Харківський колегіум (кін. XVIII ст.)

Головний корпус Києво-Могилянського колегіуму

тань колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років через обмеження і занепад академії їхня кількість скоротилася до 165 осіб.

? Як було організовано навчання у Києво-Могилянській академії?

Друкарня Києво-Печерської лаври

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в Україні із 13 існуючих була друкарня Києво-Печерської лаври. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки. Видавали релігійні трактати, букварі та інші книги.

На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші книжки. Вагомий внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

? Які найбільші друкарні діяли на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.?

4. Розвиток природничих наук

У XVII–XVIII ст. на українських землях, як і в інших країнах Європи, починає швидко розвиватися наука. Особливістю науки в Україні було те, що, на відміну від Європи, де вона долала сильний опір церкви, тут її представниками здебільшого були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, **Феофан Прокопович** навіть виголосив спеціальну промову перед студентами і професорами Києво-Могилянської академії «Про заслуги й користь фізики».

Феофан Прокопович

Тому видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Зокрема, Й. Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький здійснив переклад слов'янською мовою посібника з астрономії Везалія «Космографія», яку вивчали у медичних колегіумах. У 1707–1708 рр. Ф. Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та гео-

метрії для Києво-Могилянської академії. Будучи одним із наближених до царя Петра I, Ф. Прокопович сформулював ідею створення Російської імперії.

У XVIII ст. набувають поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які отримали вчений ступінь доктора медицини: *І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький* та інші. У 1707 р. у м. Лубни відкрилася перша в Україні польова аптека.

? Які галузі наук отримали розвиток на українських землях?

5. Розвиток літератури

Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього періоду прикметними були такі риси:

- зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- усе виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення;
- головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту української літератури стилю **бароко**.

Найяскравіше барокові риси виявляються в поезії. Вірші цієї доби різноманітні: він громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія пов'язана з Національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького та Руїною. У цих творах змальовано історичні події, подано їх аналіз. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому от народа малоросійського» тощо.

Основоположниками *релігійно-філософської поезії* були представники духовництва — *Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович* та інші. У творах цих авторів порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше виявляється стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику написав *І. Максимович* «*Богородице Діво*».

У руслі бароко розвивалася і панегірична поезія. Найвідомішими її представниками були *І. Величковський* та *Л. Баранович*.

Великою популярністю користувалися *епіграми*. Серед найкращих епіграфістів були *Л. Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, К. Зинівійв*. В епіграмах часто перепліталися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Фігурні вірші

Лазар Баранович

Найкращі зразки ліричної поезії написані *С. Климковським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Л. Барановичем*. Жанрово ця поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і опис природи, і любовні елегії. Вона наповнена народними образами та символами.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші *К. Зиновієва* (370 віршів) та *І. Некрашевича* («Ярмарок», Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювали вади суспільства, прославляли чесну працю хлібороба і ремісника.

? Які жанри характеризують розвиток української поезії?

Серед *прозової літератури* найбільше виокремлюють полемічну богословську. Серед найвидатніших полемічних творів — «*Фундаменти*», «*Бесіда*» *Й. Галятовського*, «*Нова міра старої віри*» *Л. Барановича*, «*Навіти*» анонімого автора.

До богословської літератури належать і проповіді. Їхні автори використовують багато художніх прийомів, вдаються до порівнянь, алегорій, метафор тощо. Найвизначнішими його творами були «*В істинній вірі*», «*Мир з богом людині*» *І. Гізеля*, «*Меч духовний*» *Л. Барановича* і «*Труби словес проповідних*». Крім того, проповідями уславилися *Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович* та інші.

Продовжує розвиватися й *агіографічний жанр* (опис житій святих). Найвидатнішою пам'яткою цього жанру є чотиритомна збірка житій святих *Д. Туптала*.

Від середини XVII ст. у літературі набув поширення *жанр езопівської байки*. Її вивчали в школах, розповсюджували в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли формуванню нової української літератури.

Сторінка «Синопису»

Великий пласт літературного доробку складає *історична література*. Зокрема, варто виокремити «*Синопис*» — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий).

У XVIII ст. в українському суспільстві викликали зацікавлення подіями Національно-визвольної війни. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «*Літопис Самовидця*», створений одним із діячів доби Руїни *Р. Ракушкою-Романовським*. Найпопулярнішими творами стали праці *С. Величка* і *Г. Граб'янки*. У XIX ст. їхні твори називали літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані у бароковому стилі.

У своїх творах «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» С. Величко докладно описав події української історії від 1648 до 1700 рр.

У 1710 р. Г. Граб'янка написав твір «Дійствія презільної брані» («Події визначної війни»), у якому основну увагу приділив висвітленню подій Національно-визвольної війни. Він мав велику популярність серед козацької старшини і поширювався у рукописних списках. Г. Граб'янка наголошував на винятковості козацького стану і доводив історичність права на власну державність.

6. Архітектура

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Росії, Речі Посполитої з турками, татарами, шведами зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва. Не було такого міста, містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних або кам'яних стін, ланцюгових мостів, башт тощо. Розвиток артилерії зумовив і зміни у фортифікації. Домінуючими стають укріплення бастіонного типу, які зводять навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці-Подільському, Хотині, Львові, Ужгороді тощо.

З другої половини XVII ст. нове піднесення переживає **монументальне будівництво**, яке розвивалося на міцному фундаменті багатовікової української культури й увібрало кращі досягнення європейського мистецтва. На українському ґрунті воно поширювалося за двома напрямками: українізація західно-європейського бароко і барокізація, надання барокового вигляду українській архітектурній традиції. Як наслідок, мистецтвознавці твердять про існування українського (козацького) бароко, що має свої специфічні риси.

Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до напружених, рухливих композицій, декоративної насиченості та вишуканості.

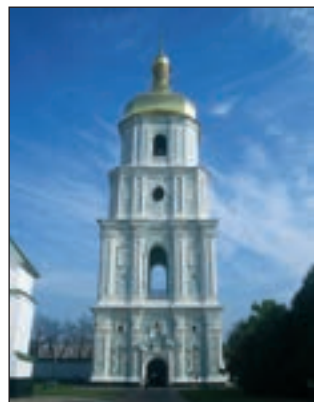
? Які основні риси архітектурного бароко?

*Покровський собор
у Харкові*

*Велика лаврська дзвіниця
(архітектор Й. Шеделя)*

*Дзвіниця Софійського
собору в Києві*

*Будинок Кочубея в Батурині
(сучасний вигляд)*

*Будинок Мазепи в Києві (тепер Музей
гетьманства)*

Архітектура бароко насамперед вплинула на оздоблення старовинних храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали новий декор — вишукані декоративні фронтони, обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції бароковий вигляд отримали Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. У такому бароковому вигляді ці храми існують і сьогодні.

Більшість барокових споруд в Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом. До найкращих барокових ансамблів культового призначення належать і Миколаївський собор у Ніжині (1668), Троїцький собор Густинського монастиря (1671), Спасо-Преображенський собор в Ізюмі (1684), Преображенський собор Мгарського монастиря під Лубнами (1684), Покровська церква у Харкові (1689), Троїцький собор у Чернігові (1679–1695), Всесвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696–1698), собори Братського та Миколаївського монастирів у Києві (1690-ті роки), Юр'ївський собор Видубицького монастиря у Києві (1696–1701), церква Катерини в Чернігові (1716), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734), костел домініканців у Львові (1745–1749) та інші. До цього переліку можна додати дзвіницю Софії Київської.

Крім церковного зодчества, розгортається і світське кам'яне будівництво. Зводяться трапезні, колегії, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд треба відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького і Єлецького монастирів у Чернігові, будинок Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишається дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів, особливо у Прикарпатті, Буковині та на Закарпатті.

1. Які можна визначити спільні риси зображених будівель? 2. Назвіть архітектурні пам'ятки у стилі бароко. 3. Використовуючи додаткову літературу, складіть опис однієї з археологічних пам'яток тогочасної доби.

7. Образотворче мистецтво

Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходить від церковних канонів. У ньому починає переважати зображення реальних людей і подій. Домінуючим у творчості митців цього періоду був вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво виявлялися народні традиції. Особливо реалістично відтворено образи людей з народу, краєвиди в оздобленні церкви Св. Юра у Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській створені нові розписи з використанням сюжетів, що показували боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври була написана ціла портретна галерея української знаті тієї доби.

Козак Мамай

Творчість народних майстрів яскраво відображена в картинах «Страшного Суду». Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — оборонця Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця.

На замовлення магнатів монументальними розписами прикрашалися палаці, замки і костели. Такими розписами прикрашений палац Конецпольського у Підгірцях, палац Собеського у Жовкві, костел монастиря єзуїтів у Львові.

Продовжував розвиватися іконопис. Проте на іконах поряд із біблійними стали зображати реальних персонажів — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі реальних інтер'єрів тогочасної доби. Так, на одній з найвідоміших лівобережних ікон другої половини XVII ст. — «Воздвиження Хреста» — зображені не лише церковні діячі, а й міщани, козаки, студенти, селяни.

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність художнього осередку в Жовкві. Серед представників цієї школи можна назвати імена **І. Рутковича** (1667–1707) та **Й. Кондзелевича** (1667–1740).

Найвідомішими творами І. Рутковича є іконостаси храмів у Жовкві, Волі-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Скваряві-Новій. Й. Кондзелевич створив іконостаси для Скита Минявського (тепер експонується у Львівському національному музеї), Білостоцького та Загородського монастирів.

До плеяди жовківських митців належать також Ю. Шиманович, М. Альтамонте, В. Петрович.

*Ікона Архангела Михаїла
з іконостасу церкви
Різдва Христового в
м. Жовква
(робота І. Рутковича)*

*Ікона Успіння Богородиці
з іконостасу церкви
Воздвиження Чесного
Христа монастиря Скит
Минявський (робота
Й. Кондзелевича)*

Києво-Печерський патерик

*Мазепа в оточенні добрих
справ (гравюра на міді
І. Мигури)*

У цей період набув розвитку український портретний живопис, особливо популярний у середовищі шляхти і козацької старшини. Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького і відомих козацьких старшин. Розквіт портретного живопису припадає вже на другу половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів набув **ктиторський портрет** — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла у цей період графіка. Її розвиток був тісно пов'язаний із друкарством. Книжки ілюстрували гравюрами, що виконували на дереві чи металі.

Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва того часу відіграли брати Тарасевичі. Олександр створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та «Нового Заповіту».

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративно-ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з художнім прикрашанням побуту, одягу, житла.

Канони православної церкви, що забороняли відтворення зображень у вигляді статуй, доволі довго стримували розвиток скульптури. Натомість поширювалося декоративне ліплення, яким прикрашали фронтони і портали, віконні та двірні отвори, вкривали стіни. Найвідомішими є оздоблення Миколаївського та Братського соборів у Києві, Софійської дзвіниці, Лаврської дзвіниці на Дальніх печерах, церкви у Сорочинцях.

8. Музика і театр

У цей період завершується формування основних рис народної музики, що існують і до сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталюється народна інструментальна музика, що супроводжує всі свята — троїсті музики.

Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, яку виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант (псалма) — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилюються світські мотиви. Мелодика кантів слугувала джерелом і для культової музики того часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі тієї доби — Л. Баранович, Д. Туптало та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став *партесний концерт*. Спів відбувався без інструментального супроводу. Виступи колективів відбувалися в панських палацах та церквах.

Професійну музичну освіту можна було здобути у Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. у Глухові була відкрита спеціальна музична школа.

Троїсті музики
(худ. М. Маловський)

Німецький дворянин Ульріх фон Вердум про одяг і зовнішній вигляд українців (1670-ті рр.)

«На Русі чоловіки й жінки по селах носять коричневі опанчі з сукна, яке самі тчуть. Шляхта й купці носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, влітку носять опанчі з білого сукна, а взимку — з баранячих шкір. Вони сягають від шиї аж до п'ят; вишиті на плечах ремінцями з червоної, жовтої і коричневої шкіри, опанчі виглядають дуже гарно. Така опанча в них називається кожухом, і дехто гадає, що від цього слова походить назва козаків. Узимку така опанча складає весь одяг козачки. Влітку ходять у самій сорочці. У селянок вона з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат — з гаптованої китайки... Верхня частина таких сорочок біля шиї й пояса зібрана складками, наче каптан, і гарно облямована кольоровою бавовною. При цьому понад стегнами вони оперезуються червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору поясом, і з ним виглядають цілком непогано. Щодо оздоблення голови, то тут вони відзначаються великою зграбністю. Влітку прикрашають її свіжими квітами й зеленими вінками, узимку мусять замість них одягати воскові віночки. Носять також багато перстнів на пальцях, у вухах дуже великі сережки, а на шиї — прикраси з кришталю, скла, міді, бронзи — залежно від фантазії і заможності... На селі чоловіки й жінки взимку і влітку носять чоботи, міщанки ж улітку носять також черевики».

1. Про які види народної творчості згадує Ульріх фон Вердум? 2. Пригадайте матеріал з всесвітньої історії і порівняйте одяг українця та європейця.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був вертеп. Вертепні вистави дуже урізноманітнилися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів.

Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковим складником навчального процесу. Дійства шкільного театру поділялися на Різдвяні та Великодні.

Найпопулярнішими драмами були «Комедія на день Рождества Христова» Д. Туптала та «Слово про збурення пекла». Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо.

ВИСНОВКИ

Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду і мало далекосяжні наслідки для Української держави, культури, церкви.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура досягла небувалого розквіту. Особливо це виявилось в освіті, архітектурі та мистецтві.

В українській культурі цього періоду тісно пов'язані національні традиції і західноєвропейські впливи, що спричинило виникнення такого явища, як «українське (козацьке) бароко».

Перебування Української козацької держави у складі Росії, що перетворювалася на імперію, стало негативно впливати на українську культуру: заборони, вилучення провідних діячів на службу імперії, нищення національних ознак.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому Московському патріархатові вдалося підпорядкувати православну церкву на українських землях?
2. Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
3. Із яких закладів складалася система освіти в українських землях? Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на території Лівобережної Гетьманщини був високий рівень освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це було зумовлено?
4. Що свідчило про розвиток друкарства на українських землях?
5. Визначте риси української літератури того часу. Схарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Відповідь оформте у вигляді схеми.
6. Чому в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні швидкими темпами розвивалося оборонне будівництво?

НАШ КРАЙ НАПРИКІНЦІ 50-х РОКІВ XVII ст. — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю

1. Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою регіону в період з кінця 50-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст.
2. Які нові населені пункти утворилися у другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
3. Чи є в вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. Наведіть їх і поясніть походження їхніх назв.
4. Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?

II. Соціально-економічне життя

1. Що ви знаєте про господарське життя краю у ті часи?
2. Який вид господарювання домінував?
3. Які сільськогосподарські культури вирощували тоді у вашому регіоні?
4. Яким був стан торгівлі й ремесел?
5. Визначте спільне й відмінне у господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
6. Що вам відомо про соціальне становище населення краю у цей період? Чи відбувалися соціальні виступи, повстання?
7. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

III. Культурне й духовне життя

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю у другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури другої половини XVII — початку XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне у культурному та духовному житті краю порівняно з іншими регіонами у цей період.
5. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, в якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події

1. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії, які точилися у другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ті буремні роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків-учасників воєнно-політичних подій періоду.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. XVII ст. — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.»

1. Складіть перелік подій, що відбулися на українських землях упродовж 60–80-х рр. XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Лівобережна Гетьманщина», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортомлицька Січ», «протекторат», «козацьке бароко», «Чигиринські походи», «Повстання С. Палія», «Конституція П. Орлика».
3. Проаналізуйте зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель: Андрусівське перемир'я (1667 р.), Бучацький мирний договір (1672 р.), Журавненський мирний договір (1676 р.), Бахчисарайський договір (1681 р.).
4. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVII ст.?
5. Виконайте завдання за історичною картою: а) простежте, як змінювалася територія Гетьманщини у подіях 60–80-х рр. XVII ст.; б) порівняйте територію Гетьманщини за Б. Хмельницького і після завершення Руїни; в) назвіть території Гетьманщини, які перебували під контролем Польщі, Московії та Туреччини; г) покажіть на карті: події українсько-московської війни 1658–1659 рр.; похід польських військ і козацьких полків гетьмана П. Тетері на Лівобережжя; походи гетьмана П. Дорошенка; Чигиринські походи турецько-татарських військ; місця найголовніших битв; підписання найважливіших договорів; центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України; резиденції лівобережних та правобережних гетьманів; г) визначте адміністративно-територіальні зміни, що зазнали українські землі у цей період; д) покажіть події Північної війни (1700–1721 рр.), напрямки козацьких походів, найважливіших битв і подій; е) укажіть територію, охоплену повстанням С. Палія.
6. Чому, на вашу думку, в подіях 60–80-х рр. XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назвіть факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не обстоював інтереси України, а лише переймався власними.
7. Установіть хронологічну послідовність правління гетьманів з 1657 по 1687 рр.
8. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику лівобережних та правобережних гетьманів. Визначте спільне і відмінне, вкажіть значення та наслідки.
9. Складіть таблицю «Московсько-українські договори 1659–1687 рр.».
10. Складіть розгорнутий план «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».
11. Визначте наслідки Полтавської битви для подальшої долі українських земель.
12. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Обґрунтуйте свою думку.

**ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. XVII ст. —
НА ПОЧАТКУ XVIII ст.»**

1. Вищим органом влади в Українській козацькій державі була...
А Генеральна (військова) рада. Б старшинська рада.
В Генеральна військова канцелярія. Г кошова рада.
2. З якою державою гетьман І. Виговський уклав Гадяцький договір?
А Московським царством Б Річчю Посполитою
В Шведським королівством Г Кримським ханством.
3. У якому році відбулася Конотопська битва між українсько-татарсько-польськими і московськими військами?
А 1657 р. Б 1658 р.
В 1659 р. Г 1660 р.
4. Територіальний поділ козацької України на Лівобережну і Правобережну був політично закріплений виникненням двох окремих гетьманатів в...
А 1662 р. Б 1663 р.
В 1664 р. Г 1665 р.
5. Діяльність кого з гетьманів можна характеризувати, спираючись на подану карту?
А П. Тетері Б І. Самойловича
В Ю. Хмельницького Г І. Мазепи

- 6. Який гетьман уклав угоду, про яку йдеться в уривку джерела?**

«...Ми — генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке — склали угоду і затвердили закон, який повинен мати вічну силу у Війську Запорозькому...»?

- А** П. Полуботок
В І. Скоропадський

7. Який з гетьманів намагався відновити єдність Української козацької держави за допомогою протекторату Османської імперії?

А

Б

В

Г

8. Поштовхом до прийняття польським сеймом у 1699 р. ухвали про ліквідацію козацького війська у Правобережній Україні стало...
 А початок козацького повстання під проводом С. Палія.
 Б укладення між Річчю Посполитою і Османською імперією Карловицького миру.
 В похід І. Мазепи на Правобережжя.
 Г укладення україно-московських Коломацьких статей.
9. Слобідські полки в адміністративному та військовому відношенні підпорядковувалися...
 А лівобережному гетьманові. Б слобідському гетьманові.
 В белгородському воєводі. Г кошовому отаманові Запорозької Січі.
10. Плани гетьмана І. Мазепи на визволення Гетьманщини з-під влади російського царя перекреслила подія...
 А повстання під проводом С. Палія.
 Б знищення російськими військами Батурина.
 В Полтавська битва.
 Г підписання Коломацьких статей.
11. Найбільше споруд у стилі козацького бароко в Україні було збудовано у період правління гетьмана...
 А І. Самойловича. Б І. Мазепи.
 В І. Скоропадського. Г П. Дорошенка.
12. Унаслідок якої події гетьман І. Мазепа поширив свою владу на територію, заштриховану на карті?
- А Другого Кримського походу об'єднаної московсько-української армії
 Б укладення українсько-шведського союзу в роки Північної війни
 В Прутського походу об'єднаної московсько-української армії
 Г придушення повстання під проводом Семени Палія

РОЗДІЛ V

Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.

§ 29. ПОСИЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ схарактеризувати колоніальну політику Російської імперії щодо України;
- ▶ дати оцінку гетьманству І. Скоропадського, Д. Апостола;
- ▶ з'ясувати, як українська правляча верхівка намагалася протистояти політиці російських царів щодо України

1. Становище Гетьманщини після Полтавської битви. Наступ на автономні права Гетьманщини

Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро І використав як привід для розгортання терору. Сотні українців було репресовано і страчено, а їхнє майно конфісковано. Переслідувань зазнали родичі козаків, що разом із П. Орликом опинилися в еміграції. На початку війни з Туреччиною жеребкуванням страчували кожного десятого в поселеннях Лівобережжя і Слобожанщини, які не виявляли достатньої лояльності щодо царя. Заохочувалися доноси.

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головкина

«Задля нашої безпеки треба насамперед посягти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися. Як раніше я до вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом... тоді всі їхні справи будуть нам відкриті».

1. З якою метою розпалювалися чвари між полковниками і гетьманом? 2. Як можна назвати таку політику?

Одночасно з цим відбувався форсований наступ на українську автономію. Коли новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував цареві підтвердити в нових Решетилівських статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I відповідь: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Таким чином, царська влада вперше відмовилася укладати договірні статті — міждержавний договір. А самі статті з гетьманами стали трактуватися як добра воля монарха, дарована підданам. Також Петро I відхилив прохання Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не російських генералів. Він відмовився повернути гармати, які були захоплені в Батурині. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки і доходи Військового скарбу.

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воєводи отримали право втручати-ся у внутрішні справи козацької України. До гетьмана був приставлений для нагляду царський міністр-резидент (із 1710 р. їх було вже двоє). У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки московської армії. У 1708–1709 рр. запроваджується **губернський устрій** при збереженні пол-

ково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина, входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. Губернатор отримував більше повноважень, ніж сам гетьман. У 1715 р. царський указ установив новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник. До складу старшини почали обирати іноземців, яких поступово стала більшість. А згодом Петро I сам наказав призначити свого соратника П. Толстого ніжинським полковником, а А. Ганського — київським, тим самим присвоївши право призначати старшину і порушивши виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, не підконтрольних гетьману.

*Розправа над
прихильниками І. Мазепи*

Глухів (реконструкція)

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя, що фактично призвело до банкрутства економіки Гетьманщини: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські балтійські порти і до того ж не українськими купцями. Водночас заборонялося ввозити певні товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна,

Терор — розправа з політичними противниками шляхом насильства.

Репресії — система заходів, які передбачають усунення, ізоляцію, знищення політичних ворогів (справжніх або надуманих), конкуруючих соціальних груп чи прошарків, етнічних спільнот з метою встановлення панування або зламу опору.

панчохи, цукор, тютюн тощо), а купувати замість них продукцію російських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для російської скарбниці.

Дедалі частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах та на інших роботах. Так, у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30 % з них загинуло; у 1725 р. під час

Дербентського походу з 6790 козаків померло чи загинуло 5183 осіб. У той же час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ, які були розквартировані на постійній основі.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Так, із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних, а у тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й особіного наріччя не було». Цим самим цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькій русифікації і духовному поневоленню українського народу.

Вїзна брама Глухова (сучасний вигляд)

Етапи колоніальної політики Російської імперії щодо України у XVIII ст.

Роки	Зміст
1708–1728	Форсований наступ на українську автономію
1728–1734	Часткове відновлення прав і вольностей України-Гетьманщини
1734–1750	Посилення імперського тиску на українську автономію
1750–1764	Тимчасове уповільнення імперської експансії. «Золота осінь» української автономії (за образним висловом історика О. Субтельного)
1764–1783	Остаточна ліквідація української автономії

Які обмеження автономії Гетьманщини були здійснені за Петра I?

2. Гетьманство Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)

Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Разом із тим Скоропадський виявляв порядність і в міру своїх сил намагався боронити українську автономію.

Іван Скоропадський

У соціальній політиці Скоропадський продовжував свого попередника. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30 % оброблюваних земель перебували у приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися у справжніх земельних магнатів. Сам Скоропадський володів понад 100 тис. підданих (монастирі — 60 тис. підданих).

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, вирушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Поштовою до подорожі став указ царя про виведення генеральної канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит, головною метою якого було клопотання про полегшення становища Гетьманщини, не дав бажаного результату і не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість Скоропадський одержав указ про заснування **Малоросійської колегії (29 квітня 1722 р.)**. Її створення мотивувалося тим, що до царя доходять скарги від народу про хабарі й здирства, про відбирання у козаків земель, лісів, млинів, примусовий їх перехід у підданство, про безпорядки у генеральній військовій канцелярії: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом і управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди і тяготи малоросійського народу».

Ця новина приголомшила Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» П. Полуботку. 3 липня 1722 р. гетьман помер.

Чому спроби І. Скоропадського з відновлення автономних прав Гетьманщини не мали успіху?

3. Перша Малоросійська колегія (1722–1727). Наказний гетьман Павло Полуботок

Після смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів. Фактично її діяльність відігравала роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською елітою і народом і руйнував українську державність. Ця колегія на чолі з бригадиром С. Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьманові **П. Полуботку (1722–1723 рр.)** слухати колегію. Цар говорив про Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу».

Смерть Полуботка відгукнулася в Україні великим болем. Його прославляли як великого захисника України, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була та, що немовби цар, довідавшись про хворобу Полуботка, прибув просити в нього вибачення і вмираючий гетьман виклав йому усі кривди, що їх завдав царизм Україні. Закінчувалася вона словами: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді скоро, 25 січня 1725 р., помер Петро І.

Інша легенда розповідає, що перед від'їздом до Петербурга Полуботок передав 200 тис. руб. золотом банку Ост-Індської компанії в Лондоні, який мав повернути його незалежній Україні.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Він не змирився з претензіями президента Малоросійської колегії С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами у Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції у козацькому таборі на р. Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро І, то наказав ув'язнити П. Полуботка у Петропавлівській фортеці. Не витримавши такого стану і допитів, 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

? З якою метою була створена Малоросійська колегія?

Пернач Павла Полуботка

*Петро І у Павла Полуботка у в'язниці
(худ. В. Волков)*

4. Гетьманство Данила Апостола (1727–1734 рр.)

Данило Апостол

*Універсал гетьмана
Данила Апостола про
затвердження права
власності стародубського
полкового судді Миколи
Ханенка*

Після смерті Петра I уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Зростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії і загроза нової війни з Туреччиною спричинили її скасування у 1727 р. і певне пом'якшення російської політики в українському питанні. Було дано дозвіл на проведення виборів гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**. Діяльність гетьмана визначалася **«Рішительними пунктами»** — відповіддю на «статейні пункти», надані Апостолом царю. На відміну від попередніх «Статей», вони були оформлені не як договір між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Основні положення «Рішительних пунктів» 1728 р.:

- дозвіл обирати гетьмана, але лише за згодою царя;
- Гетьманщину було повернуто з відання Сенату під юрисдикцію Міністерства закордонних справ;
- зменшення кількості російських військових, що розміщувалися на території України;

Реформи Данила Апостола

Проведено Генеральне слідство про маєтності, було повернуто в державне користування землі, які були безпідставно захоплені у приватне володіння

Реорганізація фінансової системи, встановлення точного бюджету державних видатків

Продовження здійснення судової реформи. 1730 р. – «Інструкція українським судам», що встановлювала порядок апеляції у судових справах

Обстоював інтереси української торгівлі. Вимагав у царського уряду скасування заборони на експорт українських товарів

Відновив право призначати Генеральну військову канцелярію і полковників, зменшив кількість росіян купувати землі в Україні, обмежив кількість російських полків (до шести) на українських землях, перевів Київ під юрисдикцію гетьмана, домігся повернення під гетьманську владу запорожців і дозволу на заснування Нової Січі

- гетьман не мав права без дозволу царя карати на смерть старшину і проводити зовнішню політику;
- введення російських представників до складу Генерального суду;
- Генеральну старшину і полковників із 2–3 кандидатів на посаду мав затверджувати цар, а не гетьман;
- скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією;
- відновлювався Генеральний військовий скарб, але підконтрольний російському урядові.

Данило Апостол одразу взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на полковничі посади своїх прихильників, провів низку заходів із впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив заходів щодо вироблення тогочасного бюджету Гетьманщини, упорядкував українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, добився дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними Нової Січі на р. Підпільній (Підпільненська Січ).

*Намогильний хрест
кошового отамана
(гравюра кінця XIX ст.)*

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало Генеральне слідство про маєтності, яке в 1729–1730 рр. здійснило ревізію маєтків і з'ясувало законність володіння ними.

За сприяння Апостола Кодифікаційна комісія у Глухові в 1728 р. розпочала створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії.

? Чому російська влада не затвердила звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ»?

5. Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. нова імператриця **Анна Іоанівна** знову заборонила обрання нового гетьмана, а відання українськими справами було передано **«Правлінню гетьманського уряду»** (1734–1750). «Уряд» складався з трьох представників козацької старшини і трьох російських урядовців. У своїй діяльності «Уряд» мав керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці мали всіляко применшувати значущість гетьманської влади й підривати довір'я до неї, сприяти зближенню старшини із російськими офіцерами, а також шлюбом українців із росіянами. Українські справи знову

Анна Іоанівна

В дорогу до Січі (худ. С. Пушенко)

було повернуто до Сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування зборів податків. Завершено складання зводу українського законодавства.

Роки «Правління гетьманського уряду» відбувались в умовах чергової російсько-турецької війни (1734–1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. У походах на Крим загинуло чимало козаків. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції залишали населення найнеобхіднішого.

Істотні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Із 1732 р. почалися перетворення, спрямовані на ліквідацію автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників. Полкові ратуші в 1733–1734 рр. були перейменовані на канцелярії й отримали права, що їх мали канцелярії у провінціях губерній. Судочинство проводилося на основі російського за-

конодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на «займанщину», а також заборонялося мешканцям залишати межі Слобожанщини.

Які обмеження автономії України були здійснені «Правлінням гетьманського уряду»?

ВИСНОВКИ

Заходи російського уряду впродовж 1708–1722 рр. свідчили про підготовку до широкомасштабного наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили пригальмувати процес ліквідації козацької держави і на короткий термін було відновлено владу гетьмана (1727–1734).

Загальний напрям російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. У таких умовах українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх автономних прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на народну підтримку.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського? Чому Петро І не дозволив вибори нового гетьмана після смерті І. Скоропадського?
2. Що являла собою Малоросійська колегія? Яким чином діяльність Малоросійської колегії руйнувала традиційну систему управління в Україні?
3. Чим відзначене правління гетьмана Д. Апостола?
4. Якими були наслідки «Правління гетьманського уряду» для України?
5. Підготуйте оповідь про наказного гетьмана П. Полуботка.
6. Складіть порівняльну таблицю «Гетьманування І. Скоропадського і Д. Апостола».
7. Які чинники впливали на часті зміни політики царської влади щодо України?

§ 30. ЛІВОБЕРЕЖНА ТА СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ скласти уявлення про останнього гетьмана К. Розумовського та його політику;
- ▶ визначити причини і з'ясувати процес ліквідації гетьманства і решток автономії Гетьманщини та Слобідської України.

1. Відновлення гетьманства у 1750 р.

Як вам уже відомо, після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. було заборонено вибори нового гетьмана України, а вся влада в Гетьманщині була передана «Правлінню гетьманського уряду», який усіляко обмежував права козаків. Серед населення Гетьманщини наростало невдоволення.

Єлизавета Петрівна

Сподівання на поліпшення становища були пов'язані зі сходженням на імператорський престол доньки Петра I **Єлизавети Петрівни**. Вони базувалися на тому, що серед оточення імператриці було чимало українців, а Олексій Розумовський був її фаворитом.

Уже скоро сподівання стали справджуватися. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими взаєминами імператриці зі своїм оточенням. До цього відштовхували як зовнішні обставини (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і нагнітання соціальної напруги.

Олексій Розумовський

Під час перебування імператриці в Києві (1744 р.) старшина звернулася до неї з проханням дозволити обрати гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Згідно з розпорядженням Єлизавети в **березні 1750 р.** у Глухові розширена старшинська рада обрала гетьманом **Кирила** (1728–1803), брата **О. Розумовського**.

? Чим було зумовлено відновлення гетьманства у 1750 р.?

2. Гетьманство Кирила Розумовського

Ставши гетьманом, К. Розумовський домігся підпорядкування собі Запорозжя, а згодом Києва. Отримав право самостійно призначати полковників та роз-

Братам Розумовським можна сказати, що всміхнулася доля, яка складалася неначе в казці. Олексій Розумовський був старшим братом гетьмана України Кирила Розумовського. Дитинство і юність його минали на хуторі Лемеші. Проте, маючи чудовий голос і музичний слух, час від часу співав у церковному хорі сусіднього села. Влітку 1731 р. до цих міст завітав полковник Федір Вишневський, який мав набрати хлопчиків для придворного хору імператриці Анни. Зачарований співом Олексія, полковник забирає 22-річного козака до Петербурга. Там сталося несподіване: у вродливого юнака справді закохалася донька Петра I Єлизавета. Є свідчення, що імператриця і Олексій, який

Кирило Розумовський

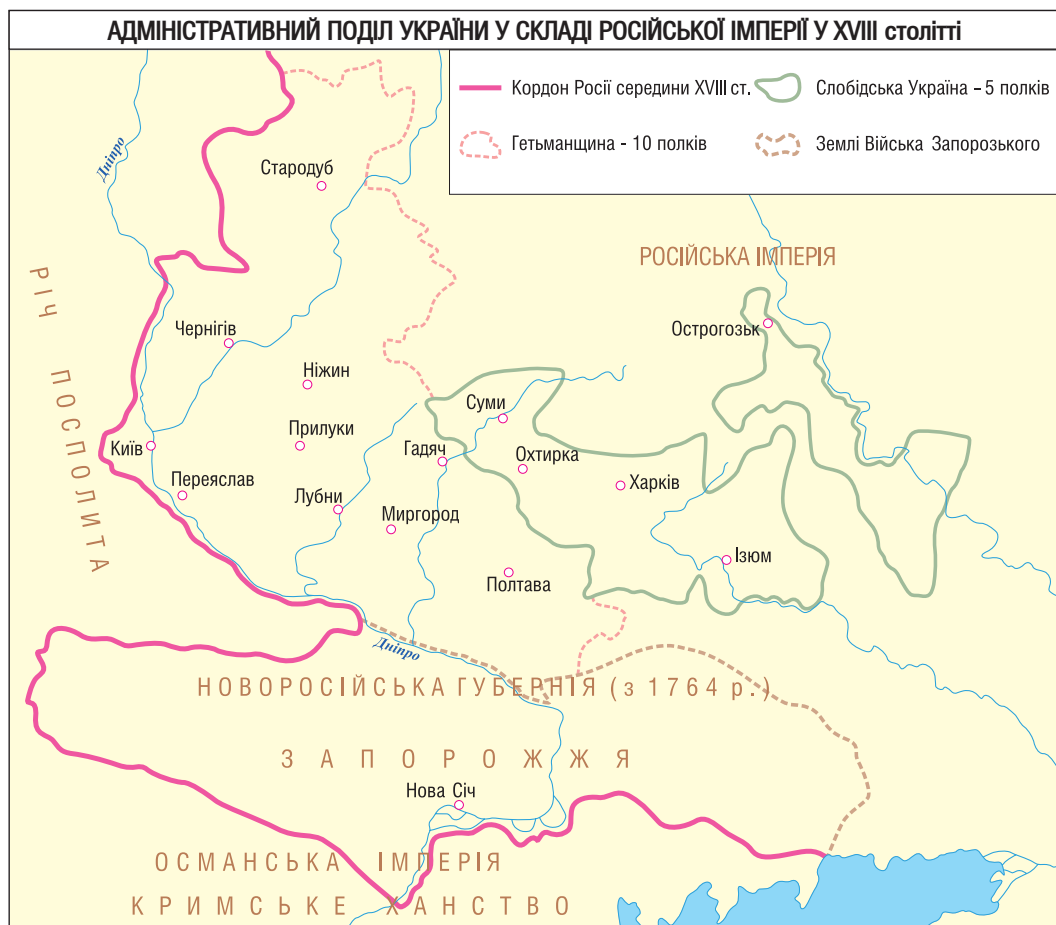
уже став Розумовським, восени 1742 р. взяли таємний шлюб. Олексій узяв найактивнішу участь в організації перевороту, в результаті якого на престол стала Єлизавета. Здобувши владу, імператриця не забула про коханого. Своїм указом вона надала йому чин генерал-поручика, обер-єгермейстером імператорського двору, нагородила орденом Андрія Первозванного. Через деякий час вона надала йому титул графа Римського, а згодом — Російської імперії.

За часів О. Розумовського при імператорському дворі було модне все українське: при дворі грали бандуристи, на бенкетах подавалися українські страви. Дедалі більше українців стали призначати на різні адміністративні посади. Не забув Олексій про свого брата Кирила. Взяв його до себе, допоміг здобути освіту — спочатку в Петербурзі, а згодом у Німеччині, Італії, Франції. У 17 років Кирило Розумовський став графом Російської імперії. У 1746 р. він повернувся з-за кордону і був призначений президентом Петербурзької академії наук. Згодом К. Розумовському судилося стати останнім гетьманом України.

давати землі. Відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів). Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією.

Незважаючи на значний вплив гетьмана та його брата при петербурзькому дворі, такі дії викликали занепокоєння. У 1754 р. з'явилася ціла низка указів, що обмежувала владу гетьмана. До К. Розумовського було приставлено радника, заборонено самостійно призначати полковників. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки й видатки Скарбу, скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському урядові 50 тис. крб. прибутку щороку.

Ці обмеження не зупинили реформаторських поривів гетьмана. Впродовж 1760–1763 рр. провадилася судова реформа, що започаткувала розмежування

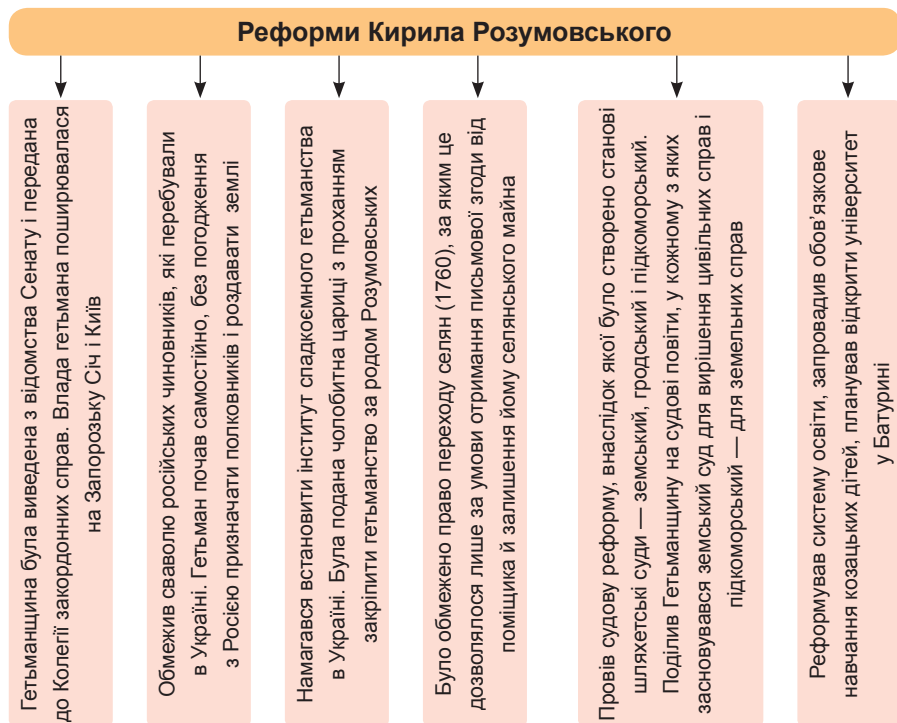

влади за ознакою владних повноважень: на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, перебували виборні особи (по одній від полку). Своєю чергою, полки (їх налічувалося 10) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку створювався також гродський (для розгляду кримінальних справ) суд, на чолі якого стояв полковник. Судді обиралися старшиною. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Таким чином, Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу.

К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани та різноколірні шапки. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Перший — це оновлена Києво-Могилянська академія.

Які заходи були здійснені гетьманом К. Розумовським у період його правління?

3. Остаточна ліквідація гетьманства.

Діяльність Петра Рум'янцева у Лівобережній Україні

У 1762 р. померла імператриця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов Петро III. Пробувши імператором усього декілька місяців, він устиг роздратувати всіх своєю політикою. Проти нього готувалася змова, у результаті якої його було усунуто від влади і вбито. Імператрицею була проголошена його дружина **Катерина II**. К. Розумовський узяв найактивнішу участь у заколоті, та це не вплинуло на прагнення нової імператриці ліквідувати автономію Гетьманщини. Формальним приводом для цього стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них ішлося про відновлення давніх прав України (самостійні судову і фінансову системи, землі, втрачені з 60-х рр. XVII ст. тощо) та офіційне визнання спадкоємності гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Петербурзі це було розцінено як прагнення відокремитися від Росії. Розлючена Катерина II була готова віддати гетьмана під суд. Урешті-решт, вона запропонувала йому добровільно зректися булави, що він і зробив. **10 листопада 1764 р.** вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні.

Катерина II
(худ. Ж.-Б. Лампі)

*Будівля Малоросійської колегії у Глухові
(сучасний вигляд)*

*Петро Рум'яnceв-
Задунайський
(худ. В. Суриков)*

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена Друга Малоросійська колегія, яку очолив П. Рум'янець. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основним її завданням була ліквідація українських державних інституцій та утворення натомість російських. Упродовж 1765–1768 рр. колегія підпорядковувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У секретній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, всіляко збільшувати збір податків.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в 1765–1767 рр. загальної ревізії земельної власності (Генеральний, або Рум'янецьвський, опис). Були переглянуті й впорядковані податки. Замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. крб. на рік (у 1780 р. вона становила вже 2 млн крб.).

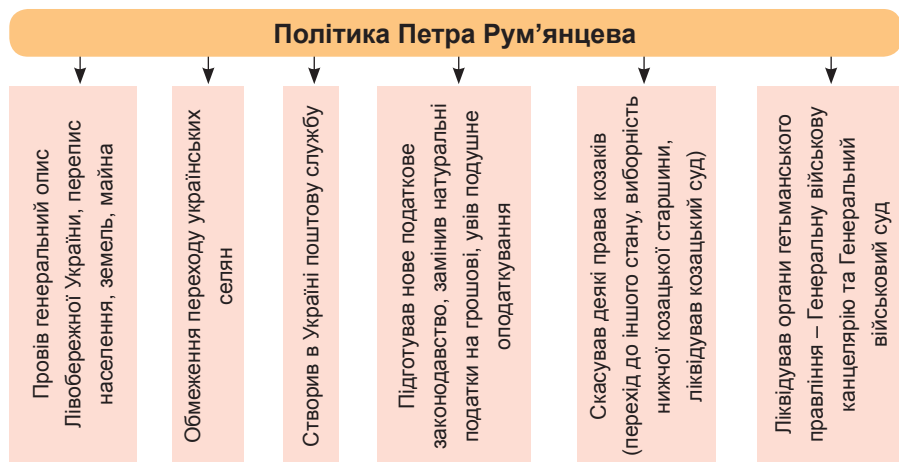
Широкомасштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

Певна річ, українці не могли не усвідомлювати того, що відбувається ліквідація автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Комісії для укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) та її роботи депутати від козацької старшини, шляхти, духовництва, козаків і міщан зажадали поновити чинність українсько-російського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Серед тих, хто обстоював права України, виокремлювався лубенський депутат Григорій Полетика. Проте комісія, не зу-

Качанівка — одна із резиденцій президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського

мівши виробити якогось реального документа, в 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно перебрала на себе видання законів імперії.

? Коли було остаточно ліквідовано гетьманство?

4. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини

У серпні 1765 р. Катерина II видала указ про **скасування полкового устрою і створення Слобідсько-Української губернії**. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав та привілеїв і перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворилося Харківське намісництво.

У вересні 1781 р. скасовують полковий адміністративно-територіальний поділ і Гетьманщини, яка перетворилася у Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах створюються російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався проблемою втечі українських селян. У травні 1783 р. було прийнято указ про остаточно прикріплення селян до місць їхнього проживання. **У такий спосіб було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.**

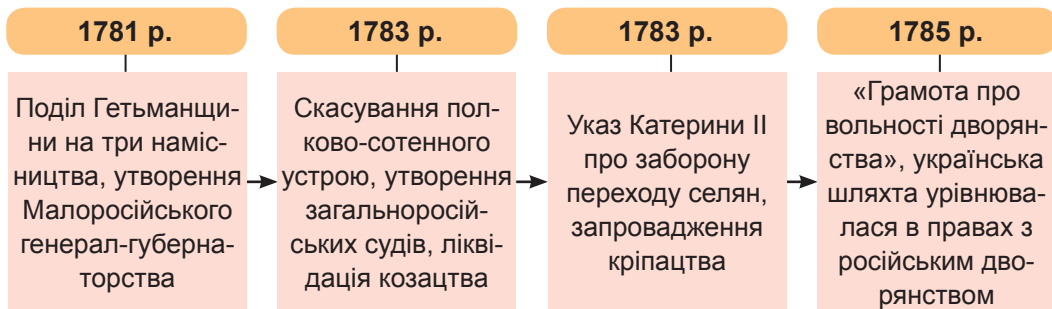
9 липня 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість десяти козацьких і трьох компанійських полків формуються десять кінних карабінерських полків російської армії. Строк служби становив

На панцину (невідомий художник)

шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську державу. Українські прапори, гармати, печатки вивозили до Петербурга. Її адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад були переважно уніфіковані з рештою регіонів Російської імперії. В історії України починається новий період — період становлення нової національної ідеї розгортання боротьби за відновлення Української держави.

ВИСНОВКИ

На гетьманування К. Розумовського (1750–1764 рр.) припадає останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.

У 1764 р. імператриця Катерина II скасовує гетьманство, а впродовж наступних 20 років, щоб не викликати заворушень, вона ліквідувала автономію Гетьманщини, Слобідської України, а також знищила Запорозьку Січ.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом?
2. Схарактеризуйте реформаторську діяльність К. Розумовського.
3. Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини і Слобожанщини?
4. З'ясуйте причини ліквідації гетьманства та автономних прав України.
5. Яке історичне значення української козацької держави — Гетьманщини?

§ 31. ПІВДЕННА УКРАЇНА. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ скласти уявлення про розвиток Січі і Півдня України у другій половині XVIII ст.;
- ▶ пояснювати причини ліквідації царською владою Запорозької Січі і Кримського ханства;
- ▶ визначати місце Запорозької Січі в історії України;
- ▶ дізнатися про долю запорожців після ліквідації Січі.

1. Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі

Нова (Підпільненська) Січ проіснувала сорок один рік (1734–1775). Навколо неї розташовувалися Землі (Вольності) Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30–40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти, пізніше їхня кількість зросла до восьми — *Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська*.

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорозжя була Січ. На Січі військовими й водночас господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обиралася козаками на радах, перед якими вона і мала звітувати. Вища військова або кошова старшина обиралась один раз на рік на загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилювалося значення старшини.

Земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожен козак, який мав певне майно і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і засновувати власний зимівник (хутір). Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя. Вона встановлювала звичай збирати із шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

? Яку територію займала Нова Січ?

2. Освоєння нових земель

Нова Січ значно різнилася від Запорозького Війська попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не військові походи. Козацька старшина перетворила Запорозжя часів Нової Січі на край квітучої ринкової економіки, що ґрунтувалася на передових господарських засадах. Однак разом із тим виникли й нові проблеми.

На Запорозжя втікали, щоб не працювати на панів і жити «по-людськи». Проте у XVIII ст. війни бували досить рідко і не переносили такого збагачення, як раніше. Для того щоб прожити, козакам доводилося ставати до праці. Господарем його був представник козацької старшини, який

мало чим відрізнявся від пана.

Тепер на Запорозжі не було давньої єдності та братерства. Це послаблювало можливість козацької республіки чинити опір наступу.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорозжі стало переселення козаків на засновані російським урядом «слободи». Це руйнувало із середини весь соціальний організм Нової Січі.

Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорозжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового **Петро Калнишевський** (1690–1803).

За розпорядженням кошового отамана всіх селян-утікачів, які прибували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли «слободами» на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влазити до тих місць». За час свого гетьманування П. Кал-

Січова ікона «Покров Богородиці» із зображенням останнього кошового Петра Калнишевського, запорозької старшини, судді, писаря та ін.

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Луб'янського полку. Кошовим отаманом він обирався десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чимало зусиль, аби уникнути залежності Січі від російського престолу. Він тричі їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запорозжя.

П. Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., під час якої командував запорозьким військом. За це російський уряд нагородив Калнишевського золотою медаллю на андріївській стрічці. Після зруйнування царськими військами Нової Січі Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до монастирської тюрми Соловецького монастиря. Понад 25 років останній кошовий Січі провів у жакливих умовах одиночної камери. За указом імператора Олександра I він був звільнений з тюрми, але за власним бажанням залишився у тому ж монастирі, де й помер у віці 113 років.

П. Калнишевський

нишевський заснував кілька сотень нових сіл на землях Запорозжя. Однак, для того щоб перешкодити намірам російського царизму, цього було недостатньо.

? Хто був останнім кошовим отаманом Січі?

3. Обмеження російським урядом «вольностей» Запорозжя. Ліквідація Запорозької Січі

Від початку заснування Нової Січі російський царський уряд поступово обмежував її права. У складі монархічної держави, якою була Російська імперія, козацька республіка не мала перспективи тривалого існування.

У 1753 р. царизм спробував заборонити запорозцям обирати кошового. Однак примусити січовиків відмовитися від цієї давньої традиції він не зміг.

У 40–60-ті рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорозжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя і Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селян. У 1752 р. у північно-східній частині Запорозжя було створено **Нову Сербію**, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі засновано **Слов'яносербію**. Заселялися ці землі втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарами.

У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На протести запорозців уряд імперії не реагував. Козаки із сумом говорили: «Вічная пам'ять нашим степам. Проспали».

Питання остаточного знищення Січі було для імперського уряду лише справою часу. Основні причини ліквідації Запорозької Січі були такими:

- несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками;
- побоювання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з імперією;
- висока ймовірність незалежнення Запорозжя;
- недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкоджало вільному доступу до Чорного моря;
- прагнення російських землевласників привласнити землі Запорозжя;
- загроза того, що Запорозжя може знову стати осередком національно-визвольної боротьби українців;
- перетворення Запорозжя з його гаслом «втікачів не видавати» на загрозу для розвитку кріпосницького господарства імперії.

Петро Текелі (невідомий художник XVIII ст.)

Відповідний момент для розв'язання запорозької проблеми виник після успішного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 років. Після проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза татарських нападів, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Петербурга делегацію з проектом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції відкинули навіть не розглядаючи.

Після завершення російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал **Петро Текелі** несподівано отримав наказ зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. **Наприкінці травня 1775 р.** регулярні війська вступили на Запорозжя і рушили на Січ. У козаків це не викликало ніякої підозри. Ніхто не міг уявити, що після шестирічної спільної боротьби проти турків і татар російські війська збираються знищити Січ.

4 червня 1775 р. вони непомітно зняли вартових і оточили січову фортецю. Звістка про намір Текелі козацтво зустріло з обуренням. Воно хотіло дати бій російським військам, але сили були надто нерівні. Тому старшина відмовила козаків від бою. Після оголошення указу Катерини II

Остання рада на Січі (худ. В. Ковальов)

За картиною складіть розповідь про останню раду на Січі.

про скасування Січі 2-тисячний гарнізон склав зброю. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя ввійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади.

? Коли була ліквідована Нова Січ?

? За указом якої імператриці це було зроблено?

Зруйнування Січі (худ. С.Чайка)

4. Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі

Нову Січ зруйнували, та січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорожцям дозволялося або вступати до кінних пікінерських полків, або повертатися туди, звідки вони прийшли на Січ, або залишатися жити на Запорожжі, отримавши землю для заняття землеробством. Повертатися додому ніхто не хотів. Чимало запорожців залишилося господарювати у своїх рідних степах. Проте не минуло й двох років, як вони пожалкували про це рішення. Царський уряд роздавав запорозькі землі своїм вельможам, не звертаючи увагу на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи перетворювали їх на кріпаків.

Частина козаків-запорожців (близько 5 тис. осіб) після ліквідації Січі подалася в турецькі володіння. Вони просили турецького султана прийняти їх під свою протекцію і надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, внаслідок чого виникла **Задунайська Січ**.

Чимало козаків переселилося також до австрійських володінь. Для їхнього розселення було призначено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиси. Близько 8 тис. козаків-запорожців, які опинились тут, заснували **Банатську Січ**.

Така ситуація стурбувала російський уряд. Задунайська Січ, яка стала продовжувачем традицій запорожців, перетворилася на вогнище небезпеки для Росії.

В умовах наближення чергової російсько-турецької війни, що вибухнула в 1787 р., царський уряд намагався схилити козацтво на свій бік. У 1788 р. імперський уряд дозволив колишнім козакам-запорожцям створити «Військо вірних козаків», перейменоване згодом на Чорноморське козацьке військо. У війську дозволялося відновити запорозькі порядки. Однак це, звичайно, не відновило запорозької вольниці. Служити імперії погодилися 12 тис. колишніх запорожців.

Як склалася доля запорожців після ліквідації Січі?

5. Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

Упродовж другої половини XVIII ст. імперський уряд залучав українське козацтво до участі у війнах, які він вів з Османською імперією.

Напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців на війну, запевняла: «Ми вважаємо (запорожців) найзичливішими нашими підданими і при першій нагоді Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні 1768–1774 рр. запорожці взяли найактивнішу участь.

До запорозького війська у складі російської армії входило 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії углиб України. Зокрема, на початку червня човнова команда козаків раптово атакувала очаківську флотилію турків у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися вгору Дніпром. Козаки захопили три кораблі й змусили ворога відступити. У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили противника під Очаковом. Лише в 1771 р. тисячу запорожців було представлено до нагороди срібними медалями. «Вдячна» Катерина II запевняла, що ніколи не забуде заслуг запорожців: «Між тим монарша милість і увага до сього нашого підданого війська не лише продовжені, а... й поглиблені будуть». Уже скоро козаки переконалися у правдивості цих слів.

Штурм Очакова (худ. А. Берг)

У 1774 р. був підписаний **Кючук-Кайнарджійський мирний договір**. До Росії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, а Кримське ханство проголошувалося незалежним.

Знову про запорожців згадали під час війни 1787–1791 рр. У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні фортеці Кінбурн, облозі та взятті Очакова у 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса).

Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взятті головної фортеці турків на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною. Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків.

Згідно з договором, підписаним у Яссах, кордоном між Туреччиною і Росією ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі вольності в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Однак це занепокоїло царський уряд і козаків було вирішено відправити подалі з України. У 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де постало **Кубанське козацьке військо**, що проіснувало до 1920 р.

? У яких війнах другої половини XVIII ст. уславилися запорозькі козаки?

? За умовами якого договору Північне Причорномор'я ввійшло до складу Російської імперії?

6. Історичне значення Запорозької Січі

Ліквідація Запорозької Січі стала однією з найважливіших подій української історії другої половини XVIII ст. Із нею відходила в минуле козацька доба. Хоча Запорозька Січ було знищено, проте вона залишила помітний слід у пам'яті

Похорон кошового (худ. О. Мурашко)

українських селян, бо саме в запорозьких степах збиралися втікачі з усієї України.

З'явившись як воєнна організація, козаки цим не обмежилися. Ними були створені нові форми соціального, політичного та економічного життя.

Для українського народу запорожці були і залишаються уособленням кращих людських якостей і виразником незламного національного духу, прикладом для наступних борців за незалежність України.

7. Кримське ханство у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханства

Остаточно доля кримськотатарської держави вирішилася внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р., була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Росії. Це спричинило звернення в 1776 р. татарського уряду до Росії, у якому він відмовлявся від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного корпусу російської армії. Новим ханом було проголошено Шагін-Гірея, який утримував владу завдяки росіянам.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання соціально-економічної кризи в ньому. За наказом імператриці російський полководець О. Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісничє населення півострова і були основними платниками податків до ханської скарбниці.

У **1783 р.** уряд Російської імперії вважав, що склалися всі умови для поширення своєї влади на півострові.

Оволодівши Кримом, Катерина II стала забирати кращі землі й дарувати їх дворянам і чиновникам. Кримських та-

Ханський палац у Бахчисарай (худ. К. Босоллі)

тар стали витісняти на неродючі землі. Це призвело до катастрофічних наслідків у демографічному стані населення півострова. За наступні сто років населення Криму скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому основна маса населення складалася з нових переселенців.

? Коли і як було ліквідоване Кримське ханство?

8. Освоєння Півдня України. Заснування нових міст

Перемоги Росії у війнах з Туреччиною (1768–1774, 1787–1791 рр.) і ліквідація Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) сприяли утворенню відносно вільних земель, які Російська імперія активно колонізувала. Російський уряд використовував стосовно цих земель назву «Новоросія». Для позначення цього регіону виникла також назва «Південна Україна». Адже більшість поселенців у цьому краї були українці.

Південь України, серед земель, що були приєднані до Російської імперії впродовж XVIII ст., був найпривабливішим. Надзвичайна родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, тим паче, що цьому сприяла загальна економічна ситуація у Європі. У колонізації цих земель Російською імперією на початковому етапі вагому роль відіграв Григорій Потьомкін (1739–1791).

Нові землі активно роздавали російським дворянам, сюди на пільгових умовах активно залучали переселенців. Щоб стимулювати селян, панщина становила два дні замість чотирьох-п'яти на тиждень. З 1786 р. основну частину переселених селян становили українці із Правобережжя. На нових землях оселялися російські старовіри, німці, молдавани та представники інших народів.

У XVIII ст. на Півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста засновувалися переважно на місці фортець. Зокрема, такі міста, як Єлисаветград (нині Кіровоград), Новомиргород і Новоархангельськ вирости з фортець, що були закладені у 1740–1750-х рр. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплень виникло кілька міст, у тому числі Олександрівськ (нині Запоріжжя). У другій половині 1770-х рр. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (Дніпра).

На узбережжі Чорного й Азовського морів постали великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон. У гирлі річки Інгул – Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької форте-

Григорій
Потьомкін

Одеса. Потьомкінські сходи
(сучасний вигляд)

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Росії (1783 р.)

«Перетворення Криму на вільну і незалежну область не спричинило спокою для Росії, а перетворилося для неї у нові турботи зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того, щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Приймаючи до відома всі ці обставини, Ми прийшли до рішення... зробити у майбутньому кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією російської держави».

? Яким був офіційний привід для ліквідації Кримського ханства?

ці Хаджибей (Єні-Дунья) розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт — Маріуполь.

Також у 1794 р. на місці татарських поселень було закладено ряд важливих міст у Криму: Севастополь, Сімферополь та Євпаторія.

До кінця XVIII ст. на Півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста з часом стали провідними економічними центрами України і всієї Російської імперії.

? Які міста постали на Півдні України у другій половині XVIII ст.?

ВИСНОВКИ

Друга половина XVIII ст. стала вирішальною у долі Півдня України і Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно потрапили під владу Російської імперії.

У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яку назву мала остання Запорозька Січ? Скільки років вона проіснувала? У чому полягає значення Запорозької Січі для історії України?
2. Хто був останнім кошовим отаманом Січі? Чим він уславився?
3. Як проявили себе козаки під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? Наведіть факти, які дають підстави стверджувати, що українські козаки відіграли вагомий роль у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.
4. Чому Росія знищила державу кримських татар — Кримське ханство?
5. Яка відбувалася колонізація Північного Причорномор'я у XVIII ст.?

§ 32. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СЕРЕДИНІ XVIII ст.: ГАЙДАМАЦЬКИЙ І ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначити причини могутнього народного руху у Правобережній Україні у другій половині XVIII ст., який отримав назву гайдамацький рух;
- ▶ пояснювати суть Коліївщини;
- ▶ розповідати про опришківський рух і його найвідомішого ватажка.

1. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Причини розгортання національно-визвольної боротьби

У 30–60-х рр. XVIII ст. Правобережжя і Прикарпаття, що входили на той час до складу Речі Посполитої, стали ареною великих виступів українського населення проти всіляких утисків.

Повернувши собі Правобережжя наприкінці XVII ст., поляки зуміли відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40. Вони володіли 80 % земель Правобережжя. Серед них виокремлювалися роди Любомирських, Потоцьких, Чарторійських, Ревуцьких та ін.

Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи і звільняли їх від усіляких повинностей строком на 15–20 років. Завдяки цим заходам Правобережжя швидко почало заселятися переселенцями з Галичини, Лівобережжя та інших районів та відроджуватися до життя. Після закінчення терміну слобод вимоги панів до селян зростали. Почалося відродження кріпацтва. Панщина сягала 5–6 днів на тиждень.

Крім соціального гноблення, поляки знову почали утиски щодо православ'я.

Посилення панщини та національно-релігійні утиски призвели до виникнення широкого, хоча стихійного народного опору. Відсутність козацтва позбавляло народний опір організованості. Учасників народного руху називали *гайдамаками*.

Гайдамаки, які спочатку викликали в магнатів та шляхти лише легке роздратування, поступово перетворилися на постійну головну загрозу для них.

Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, нечисленність польської армії на Правобе-

Табір гайдамаків (худ. Ю. Коссак)

Слово «гайдамак» тюркського походження (гайде — гнати переслідувати) й означає «волоцюга», «грабіжник». Поляки називали так селянів-утікачів, які об'єднувалися у ватаги і ховалися по лісах, час від часу виходили грабувати шляхетські маєтки. Гайдамаки не мали чіткої мети і далекосяжних планів своєї діяльності. Вони керувалися прагненням помститися магнатам та шляхті за гноблення своїх співвітчизників, відібравши у них власність. Перші писемні згадки про дії гайдамаків датуються 1715 р.

режжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, яка стала постачальником ватажків для ватаг, перетворило гайдамацький рух на могутню силу, яка могла знищити польське панування на Правобережжі.

Хто такі гайдамаки? Що зумовило їхню появу?

2. Гайдамацькі повстання. Коліївщина

Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Польщі точилася боротьба навколо обрання нового короля.

Сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я **Верлан** утік з війська і оголосив повстання проти панів. Зібравши загін із майже тисячі гайдамаків та селян, він рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, знищуючи маєтки шляхти та магнатів, суди й канцелярії. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Під тиском російських та польських військ ватажок був змушений утекти до Молдавії.

Успіхи Верлана підняли на боротьбу нові загони гайдамаків, які перетворили життя шляхти у справжнє пекло. Зрештою, поляки вдалися до тактики: «Поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдама-

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Юзефа Потоцького про організацію гайдамаками своїх нападів (1746 р.)

Ми маємо тут достовірні дані про ці дії гультяїв. Коли нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі або на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинити. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм з близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві й дивиться на всі дороги, коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

1. Яку тактику використовували гайдамаки? 2. Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

ків Саву Чалого, який завзято став нищити своїх колишніх побратимів. Проте зрадника вбили запорожці.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні **1750 р.** За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були звільнені від шляхетського панування. Однак звільнення від шляхти, орендарів, уніатів не супроводжувалося встановленням козацьких порядків, відновленням Української держави.

Росія, яка спостерігала за розвитком подій, дійшла висновку, що події починають набирати негативних для неї наслідків, вводить свої війська і жорсткою приборкує повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося. Прагнення народу до волі було надто сильним.

У другій половині 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта була розколота на прибічників і противників короля С. Потоцького. Загострилися взаємини між православними та католиками й уніатами. Уніати на чолі з митрополитом Ф. Володкевичем розгорнули наступ на православну церкву. У відповідь православні на чолі з ігуменом Матронівського монастиря М. Значко-Яворським звернулися по допомогу до Росії.

М. Значко-Яворський

На початку **1768 р.** між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Однак реалізувати цей договір не вдалося. Проти короля у м. Бар було утворено військово-політичне об'єднання Конфедерація шляхти (**Барська конфедерація**), учасники насаджували в Україні католицьку й уніатську церкви й намагалися відновити владу шляхти. Король не мав достатньо сил придушити цей рух і звернувся по допомогу до Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ на чолі з генералом Кречевським.

Ці події стали поштовхом до народного повстання, що увійшло в історію під назвою «**Коліїщина**».

Барська конфедерація 1768 року — військово-політичний союз частини польської шляхти і магнатів, опозиційно налаштованих до офіційного курсу короля Станіслава-Августа Понятовського на дотримання умов Варшавського договору 1768 року та невдоволених політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Було утворено 29 лютого у місті Бар.

Максим Залізняк

Іван Гонча

Підготовка до повстання розпочалась у лютому 1768 р. Бунтівники збиралися в урочищі Холодний Яр, неподалік Матронівського монастиря, що був одним із центрів православного опору. Їх очолив **Максим Залізняк** (нар. бл. 1740 р.).

Виступивши 6 червня 1768 р. з урочища Холодний Яр, повстанці визволили від шляхти десятки сіл і містечок. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою походу була **Умань** — важливий торговельний і культурний центр, форпост польського панування на Правобережжі.

У міру просування повстанців їх кількість швидко зростала. Вони нищили шляхту, католицьке й уніатське духовництво. Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського і схід Подільського воєводств. Його рушійною силою стали селяни і міщани. Активну участь у повстанні брали загони гайдамаків.

Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вона мала національно-визвольний характер. Вістря боротьби було спрямоване проти поль-

«Універсал» до селян Західної України (1768 р.)

«Уже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі й звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безпосередніх панів. Глянув Бог із високого неба на вашу долю, вислухав ваші сльози та стогін із цієї земної долі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти і залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, убивства, тортури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуйте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам з вами, правдивим, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кубло, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма на Україні та Поділлі.»

1. До чого закликав «Універсал» населення? 2. Чим аргументували свої дії повстали?

ського панування, засилля католицизму й уніатства, утисків орендарів та соціального визиску з боку шляхти. Метою боротьби було відновлення Гетьманщини, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями».

20 червня повсталі з'явилися в околицях Умані. З допомогою сотника **Івана Гонти**, який з надвірними козаками перейшов на бік гайдамаків, наступного дня М. Залізняк оволодів містом. Дії повсталих в Умані вирізнялися нечуваною жорстокістю. У місті загинуло щонайменше 2 тис. осіб. Було зруйновано костели, єзуїтські школи, шляхетські палаці.

Повстання перекинулося на інші райони краю. Знищувалися королівські органи влади та встановлювалося народне самоврядування. М. Залізняка було обрано гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником. Шляхетська земля розподілялася між селянами, ліквідовувалися важкі повинності.

Перетворивши Умань на свій центр, М. Залізняк відправляв у всі регіони України невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу й розповсюджувати звернення до народу — *універсали*.

У той час як розгорталося повстання, російські війська підійшли до Умані. Налякані могутнім повстанням, еліта царської Росії та шляхетської Польщі об'єднали свої зусилля для придушення народного руху.

Командувач російських підрозділів під Уманню полковник Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет, на якому ватажків було заарештовано. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені російськими військами. І. Гонта як підданий короля був переданий полякам, які жорстоко стратили ватажка. М. Залізняк як підданий Російської імперії був засуджений на каторжні роботи в Сибір. Попри репресії, повстання тривало й наступного року.

Коліївщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Причини її поразки: російські та польські війська переважали повсталих в озброєнні; до того ж повсталі після захоплення Умані не продовжили наступальних дій; дії всіх загонів були не скоординованими; у скороченні соціальної бази повстання значну роль відіграла невинувата жорстокість гайдамаків.

? Чому повстанці до своїх противників виявляли невинувату жорстокість?

3. Опришківський рух. Олекса Довбуш

Рух народних месників набув поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або **опришками**. Перші такі загони, згідно з історичними джерелами, з'явилися у XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими загонами (20–50 осіб),

Слово «**опришок**» походить від лат. «opressor» — знищувач, порушник.

вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Маючи гарні схованки в горах і користуючись підтримкою населення, вони були невловимими.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш** (1700–1745). Очолований Олексою загін громив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. На відміну від багатьох опришків, прагнення до здобичі не відігравало вирішальної ролі в його вчинках. Значну частину захоплених багатств він роздавав бідним.

Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про виняткову хоробрість народного героя, його винахідливість складали легенди. Йому вдавалося виходити зі складних ситуацій, коли на нього і його товаришів полювало по декілька тисяч солдатів.

Олекса Довбуш загинув у 1745 р. від кулі найманця, який спокусився на обіцянки шляхти (звільнення від повинностей і володінням землею на правах власника). Незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків продовжувався ще кілька років.

Олекса Довбуш став символом волелюбності й нескореності духу українців Прикарпаття, Карпат і Закарпаття.

Чи доречним буде порівняння О. Довбуша з Робін Гудом?

ВИСНОВКИ

Посилення соціального, національного і релігійного гніту на Правобережжі в умовах послаблення Речі Посполитої призвело до розгортання у Правобережній Україні могутнього гайдамацького руху, кульмінацією якого стала Коліївщина.

Історичне значення Коліївщини в тому, що це повстання зміцнило у свідомості народу ідеї соціальної свободи, національного визволення і встановлення козацьких порядків.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть причини посилення національно-визвольної боротьби на Правобережжі у другій половині XVIII ст.
2. Яких форм набув національно-визвольний рух в Україні в другій половині XVIII ст.? Чому в ньому переважали соціальні мотиви?
3. Що спільного і відмінного між гайдамацькими повстаннями 1730–1750-х рр. і Коліївщиною?
4. Які причини поразки гайдамацького руху?
5. Підготуйте історичні портрети О. Довбуша, М. Залізняка, І. Гонти.

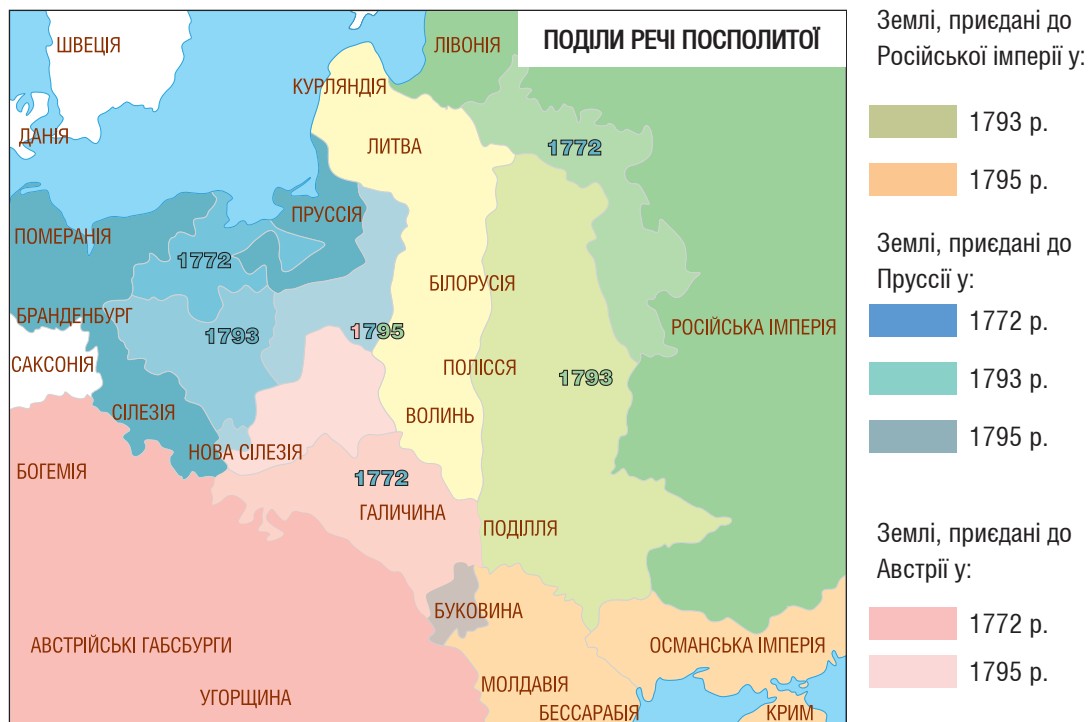
§ 33. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

- ▶ визначити причини могутнього народного руху в Правобережній Україні у другій половині XVIII ст.;
- ▶ з'ясувати наслідки для подальшої долі українських земель поділів Речі Посполитої;
- ▶ скласти уявлення про розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

1. Поділи Речі Посполитої та українські землі

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання і шляхетська анархія гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією.

Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія. Вони планували розчленувати Польщу, прагнули розширити за рахунок її території свої володіння. Їх лякало також поширення ідей Просвітництва, а згодом і Французької революції. **Перший поділ Польщі відбувся у 1772 р.**, у результаті якого до Австрійських володінь Габсбургів відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі), Белзького й Волинського (південно-західної частини Кременецького повіту) воєводств. А також усупереч угоді заволоділи західною частиною

Подільського воєводства, установивши кордон по р. Збруч. Ці землі разом із Маю Польщею були проголошені «**Королівством Галичини і Лодомерії**» із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператорові. У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала наміснику (губернаторові), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у **1775 р.** додалася **Буковина**, яка згодом як окремий округ увійшла до складу «*Королівства Галичини і Лодомерії*».

Під впливом Великої французької революції у Польщі розгорнувся масовий визвольний рух, який очолив Т. Костюшко. Була прийнята конституція. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II відправила до Польщі війська.

Воєнні дії російської армії проти шляхетських військ на Правобережжі розпочалися на початку травня 1792 р.; польська армія майже не чинила опору. **27 березня 1793 р.** з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Росії. Унаслідок другого поділу Польщі в 1793 р. до Росії увійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства). Через два роки (1795) відбувся третій поділ Речі Посполитої, і до Росії відійшли західні землі Волині.

Поділи Польщі мали негативний вплив. Польський народ на тривалий час втратив свою державну незалежність.

У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя у межах Російської імперії опинилося 80 % українців, що всупереч політиці російського царизму сприяло консолідації і розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, які у наступне століття продовжували здійснювати національне гноблення українського народу.

? Скільки і коли відбулися поділи Речі Посполитої?

? Які імперії загарбали українські землі в результаті поділів Речі Посполитої?

2. Правобережна Україна наприкінці XVIII ст.

Упродовж 90-х рр. XVIII ст. на Правобережжі була поширена дія загальноімперських адміністративних органів та установ. У 1797 р. тут було утворено три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Становище народних мас майже не змінилося. Вони, як і раніше, відробляли панщину в маєтках феодалів та сплачували численні державні податки. Одночасно польські магнати одержали від царської влади нові чини, звання, права російського дворянства.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії зі значним відсотком єврейського населення спричинило видання у 1791 р. царського указу про визначення «смуги осілості». Тобто було визначено території, за межі яких євреям заборонялося переселятися.

Відповідно до указу євреям дозволялося проживати лише у спеціально обумовлених містах і містечках. У межах **«смуги осідлості»** євреям заборонялося проживання в селах, а також у Києві, Севастополі та Ялті. Результатом цих обмежень, а також обмежень у виборі професії стала надзвичайна скупченість єврейських ремісників та їхніх родин у містечках у межах смуги осідлості.

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після 10-річного перебування в гільдії у межах смуги осідлості), осіб з вищою освітою, середній медичний персонал; цехових ремісників; відставних нижніх чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

Землі католицької церкви й опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані як нагорода за заслуги царським генералам і вищим чиновникам. Значні володіння разом з кріпаками одержали генерали М. Кречетников, М. Кутузов, І. Ферзену, а також О. Безбородько, М. Новосильцев, М. Рєпнін та інші вельможі. Прибічники Росії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — також примножили свої маєтності, дістали царські чини й звання. Щоб протиставити місцеве селянство, абсолютну більшість якого становили українці, польським панам, царський уряд указом імператриці від 18 квітня 1793 р. звільнив його від сплати державних податків, постойв військ і обов'язку безоплатного перевезення військових вантажів на три роки. На правобережні міста поширювалася дія жалуваної грамоти містам 1785 р. і окремо дозволялося всі прибутки від торгівлі пускати на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу Могилева, Жванця, Волочиська та інших прикордонних міст, налагоджувався систематичний поштовий зв'язок, школи передавались у юрисдикцію місцевої адміністрації і навчання велося російською мовою.

? Які губернії були утворені на українських землях, що після поділів Речі Посполитої ввійшли до складу Російської імперії?

Перепис населення Галичини здійснено австрійською владою у 80-х роках XVIII ст. Згідно з ним шляхта налічувала 95 тис. осіб, міщани — 332 тис., чиновники, почесні громадяни та інші вільні — 135 тис., євреї — 168 тис., селяни, переважно кріпаки, — 1 млн 859 тис. Отже, загальна чисельність галицького населення становила 2 млн 589 тис. осіб.

3. Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині та Закарпатті

У другій половині XVIII ст. Галичина й Буковина опиняються під владою австрійських Габсбургів. Закарпаття потрапило під їхню владу ще в 1711 р. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосипа II. Перші реформи торкнулися населення Закарпаття. У 1766 р. селяни отримали від панів садиби й земельні наділи (від 10,2 до 17,1 га землі залежно від якості ґрунтів), за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни дістали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонялося відбирати садиби і втручатися у сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно у спадок, вибирати професію, навчатися у школах.

Подібним чином змінювалося і становище галицьких селян. Закон 1775 р. заборонив панам змушувати їх відбувати повинності, які не були визначені в інвентарі. У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності, їм дозволили одружуватися на власний розсуд, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Виданий у 1789 р. закон установлював повинності пропорційно до кількості землі, яка була в користуванні селян. Розміри всіх повинностей на користь держави й пана не повинні були перевищувати 30 % доходу від землі. Повинності мали сплачуватися грошима, що фактично скасовувало панщину. Проте цей закон у 1790 р. було скасовано.

Марія-Терезія

Меншою мірою ці перетворення торкнулися буковинських селян. Тут продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем Григорієм Гікою у 1766 р., яка скорочувала панщину до 12 днів на рік, а для прикордонних сіл — до шести днів. Згодом і тут було поширено дію законів 1782 і 1786 рр.

Також суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'являються нові культури. Із 1750-х рр. на Закарпатті починають вирощувати картоплю. В останній чверті століття вона поширюється у Галичині. Наприкінці століття починається вирощування кукурудзи. Активно освоюються гірські райони. Розвиваються вівчарство і свинарство.

Йосиф II за плугом

Дуже повільно розвивається міське життя. Єдиним великим містом був Львів (30 тис. мешканців). Більшість жителів

міст займалися сільським господарством, а не ремеслом і торгівлею. Проте відбувається швидка зміна національного складу міст, вони втрачають український характер. Більшість населення міст становлять євреї, поляки, німці, вірмени тощо. Українці поступово перетворюються на селянську націю, у той час як у Європі починається промисловий переворот.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'являються і перші мануфактури з виробництва сукон і полотна. Проте переважає ремісниче виробництво. Габсбурги мало переймалися економічним розвитком периферії своєї імперії, в якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Складною була релігійна ситуація. Панівне становище тут посідали католицька й уніатська церкви, які в 1720–1780-х рр. продовжували боротьбу з православною і протестантськими церквами. На середину століття на Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте у 1770–1780-ті рр. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідовував становість духівництва, обмежив вплив Римської курії, закривав монастирі й конфісковував їхні землі в разі, якщо вони не утримуватимуть школи чи притулки для літніх людей. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння у правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духівництво здійснювало літургію мовою місцевого населення і при кожній церкві була створена школа. Останнє мало далекосяжні наслідки. Так, греко-католицька (уніатська) церква зі зняття полонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови і традицій українського населення.

? Які зміни відбулися у становищі західноукраїнських земель в останній третині XVIII ст.?

ВИСНОВКИ

Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділу між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті яких Польща припинила своє існування як самостійна держава.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які були наслідки поділів Польщі для України? Чому українські землі опинилися розділеними між сусідніми державами?
2. Які українські землі опинилися під владою Росії після I і II поділів Речі Посполитої?
3. Як змінилася становище Правобережної України після приєднання її до Росії?
4. Схарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.
5. Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії-Терезії і Йосифа II?

§ 34. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ схарактеризувати особливості розвитку культури у другій половині XVIII ст.;
- ▶ визначити основні здобутки української культури тогочасної доби, а також ознайомитися з її видатними представниками.

1. Особливості розвитку культури

В історії культури Української козацької держави XVIII ст. було складною і багатогранною добою. Це був період, коли продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва і літератури. Однак у той самий час створювалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність.

Життєдайним підґрунтям, на якому квітло дерево української культури, була козацька державність. Курс російського царизму на ліквідацію Гетьманщини і Запорозької Січі та перетворення Лівобережної України на звичайну російську провінцію позбавляли українську культуру основи її розвитку, прирікали на занепад.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. у Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі та західноукраїнських землях, з другого, вони розвивалися у різних умовах. Однак це не вплинуло на єдність національної культури українців.

Прикметною рисою української культури Гетьманщини XVIII ст. був вищий за сусідів рівень розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні культурні контакти із Західною Європою. Разом з тим з цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців з національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Українці обіймали високі посади в Російській імперії: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів царської родини. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

Як можна схарактеризувати розвиток української культури у другій половині XVIII ст.: занепад, піднесення, застій?

2. Освіта і книгодрукування

На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був доволі високим. Його забезпечував передусім найпоширеніший тип початкових шкіл — **українські народні школи**. У другій половині XVIII ст. у переважній

більшості населених пунктів семи полків Гетьманщини працювало 866 українських народних шкіл. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати і найнезаможніші верстви населення.

Наступ російського царизму на українську державність зруйнував одночасно народну школу. Закріпачене українське селянство було не в змозі утримувати власним коштом школи. Станом на початок XIX ст. від цих шкіл не залишилося і сліду.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя і Слобожанщину було поширено дію загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян створювалися головні чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан і урядовців — малі дворічні училища. Освіта набувала станового характеру і перетворювалася на привілей вищих верств населення.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Утиски і переслідування з боку влади призвели до поступового зменшення їхньої кількості. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту давали засновані в першій половині XVIII ст. **Чернігівський, Харківський і Переяславський колегіуми.**

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. Там існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких велося польською або німецькою мовою. Надзвичайно обмеженим був доступ українців у католицькі й протестантські навчальні заклади на Закарпатті.

Величезне значення для розвитку освіти і науки Україні мала **Києво-Могилянська академія**. У XVII–XVIII ст. із нею пов'язана більшість здобутків українського народу в освіті, філософії, богослов'ї, мовознавстві, літературі, публіцистиці, історії. У стінах академії формувалася українська літературна мова.

Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінюється занепадом.

Падінню престижу академії сприяло й те, що українська шляхта, прагнучи зрівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання до російської столиці. В академії здійснюються заходи зросійщення — від студентів і викладачів під загрозою виключення і звільнення з посад вимагали дотримання «російського правопису і московської вимови».

*Церковно-приходська школа
з Наддніпрянщини (Київщина),
Музей народної архітектури
та побуту України*

У 1829 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на типовий для Російської імперії духовний навчальний заклад.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях продовжував залишатися Львівський університет. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії уряд дозволив існування певних кафедр, які ввійшли до так званого Українського інституту (**Студіум Рутеніум**). У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак викладання інших предметів здійснювалося лише польською і німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

Ситуація в освітньому житті галичан суттєво змінилася із заснуванням імператрицею Марією-Терезією в 1776 р. у Відні Греко-католицької генеральної семінарії (Барбарерум). Щорічно в ньому могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

Відкриття у Львові в 1783 р. Греко-католицької семінарії знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше подібний заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачевому, в 1744 р.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих осередків відігравали друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Тут друкували твори як богословської, так і світської літератури. Посилення утисків російського царизму на українську культуру спричинило появу численних указів і циркулярів імперського уряду з вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідно-сті українських книгодруків московським зразкам.

Незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі в другій половині XVIII ст. істотно збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були **Біблія** (1759 р.), **«Києво-Печерський патерик»** (1760, 1762 рр.), **«Синопис»** (1755 р.), **«Часослов навчальний»** (1753, 1758, 1766 рр.), **«Буквар»** (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень було й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня А. Пілєра. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було видано 250 книжок. Також французькою мовою **виходила «Львівська газета»**.

? Які нові явища характерні для розвитку освіти?

? Де українці могли здобути освіту в другій половині XVIII ст.?

3. Література

Українська література другої половини XVIII ст. розвивалися на традиціях попереднього періоду. Впродовж багатьох десятиліть панівним тут залишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури став розвиток української історико-мемуарної прози. Чільне місце в ній посідають щоденники **Миколи Ханенка** (1691–1760) і **Якова Марковича** (1696–1770). Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх щоденни-

ках вони зображали події тогочасного державного, політичного й економічного життя, докладно змальовували побут української шляхти.

Важливе місце в літературі другої половини XVIII ст. займають поетичні твори. Тогочасна поезія відображала проблеми, які були в центрі уваги українського суспільства.

До жанру історичних віршів належить написаний **Семеном Довговичем** віршований діалог «**Розмова Великоросії з Малоросією**». Автор твору обстоював ідею автономії України і протестував проти централізаторської політики російського царизму в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права і привілеї, отримані російським дворянством.

У багатьох історичних віршах знайшла відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини.

Представником сатирично-гумористичної поезії був **Іван Некрашевич**. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ярмарок» та «Сповідь». Він також є автором кількох віршованих листів, духовного вірша «Суперечка між душею і тілом».

4. Розвиток філософських ідей. Григорій Сковорода

Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. Найбільший вплив на неї справив **Григорій Сковорода** (1722–1794) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант.

У філософських роздумах велику увагу Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього потрібно пізнати самого себе і займатися у житті тим, що людині природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Сковороди була українська дійсність другої половини XVIII ст. Ймовірно, саме тому філософ твердив, що найвищим досягненням людини є воля і треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність.

Велику роль в усуненні існуючого зла, на думку Сковороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — твердив він, — а книжки від розуму».

Григорій Сковорода про головну мету філософії

«Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серця. Кожен має свою мету в житті; але не кожен головну мету... Один піклується про черево життя, себто усі діла свої скеровує, щоб дати життя череву;... інший — одягам й подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю. Світлість думкам, як голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серця мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

1. Як Г. Сковорода визначає головну мету людського життя і філософії?
2. Як філософія може допомогти людині стати щасливою?

Народився Г. Сковорода в сім'ї бідного козака на Полтавщині. У 12-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії. Студент Сковорода володів неабиякими музичними здібностями. Із класу філософії його взяли до придворної хорової капели у Петербурзі. Дворічне перебування у столиці спричинило перерву у навчанні. Згодом побачене при царському дворі вилилося у гнівне засудження тамтешнього деспотизму.

Завершивши навчання, Сковорода вибирається до православної церкви в угорському місті Токай, і користуючись цією нагодою, відвідує Буду і Пешт, Пресбург (нині Братислава), Відень, Венецію, Флоренцію і, можливо, Рим. Опанувавши латинську, грецьку, польську, німецьку й церковнослов'янську мови, він мав можливість читати філософські твори стародавніх і сучасних йому авторів. Після повернення в Україну Сковорода впродовж 15 років приватно вчителює, викладає з перервами у Переяславському та Харківському колегіумах. Постійний тиск представників церкви змушував його залишати викладання. У ці роки Григорій в пошуках істини і правди побував у Москві, обійшов усю Слобожанщину.

Звільнений з посади у 1769 р., Сковорода втратив можливість займатися педагогічною діяльністю. Наступні 25 років він вів мандрівне життя, проповідуючи свої ідеї і світогляд. Помираючи у селі Пан-Іванівка (нині с. Сковородинівка) на Харківщині, філософ заповів викарбувати на своїй могилі: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Г. Сковорода

? Яка провідна думка філософії Г. Сковороди?

5. Розвиток природничих наук

Друга половина XVIII ст. стала періодом певних успіхів у розвитку природничих наук. Рослинний світ України почали досліджувати **М. Тереховський і Н. Амбодик-Максимович**. Останній у 1795 р. опублікував перший український підручник з ботаніки, приділивши в ньому значну увагу вивченню рослин України.

Продовжували розвиватися медичні знання. У другій половині XVIII ст. чимало лікарів-українців отримали вчений ступінь докторів медицини. Н. Амбодик-Максимович став автором книги «Врачебное веществословие или описание целительных растений». М. Тереховський довів, що мікроорганізми не самозаходжуються в організмі, а заносяться ззовні.

Чимало уваги українські лікарі приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін запроваджував щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович запропонував нові методи запобігання епідемії чуми.

6. Музика

Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками української музичної культури. Улюбленицями українського народу, як і раніше, залишалися козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, скликали на козацькі ради. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах. Новим явищем стали також оркестри й інструментальні ансамблі, створювані царськими вельможами з обдарованих українських селян-кріпаків.

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман Кирило Розумовський утримував у Глухові власний оркестр і театр, де ставили італійські опери.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: **Максима Березовського** (1745–1777), **Дмитра Бортнянського** (1751–1825) та **Артема Веделя** (1767–1808).

Максим Березовський став автором духовних концертів (наприклад, «Не отвержи мене во время старости»), а також опери «**Демофонт**».

Дмитро Бортнянський був першим композитором у Російській імперії, музичні твори якого почали виходити друком. Як і Березовський, він є творцем низки духовних концертів («Тебе, Бога, хвалимо»), а також опер («**Алкід**», «**Квінт Фабій**», «**Креонт**»).

Артем Ведель навчався у Києво-Могилянській академії, де був солістом, а потім диригентом хору. Написав концерти: «Воскресни, Боже», «Услиши, Господи, глас мой». Окрім музичної діяльності, брав участь в антиросійському опозиційному русі.

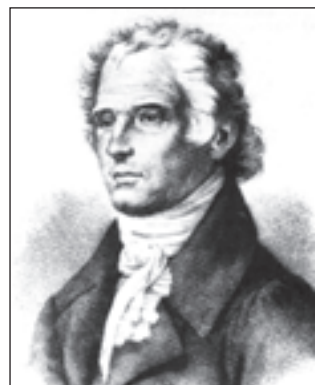
? Якими були здобутки української музичної культури другої половини XVIII ст.?

Максим Березовський

Дмитро Бортнянський

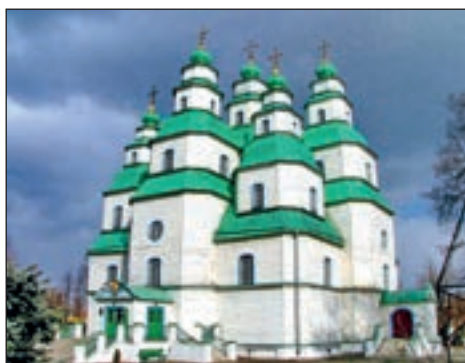

Артем Ведель

*Надбрамна церква
з дзвіницею
у Кирилівському
монастирі Києва.
Знищена у 1937 р.*

*Дерев'яний Троїцький собор
у Новомосковську*

Покровська церква в Києві

7. Архітектура і скульптура

В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі.

В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір** (1695–1786). За його участю споруджено ковнірський (житловий) корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія і Феодосія у Василькові. Крайні риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський** (1713–1785). Першою роботою будівничого стало спорудження міського водогону в Києві. Його центральною спорудою був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві споруджено Надбрамну церкву з дзвіницею у Кирилівському монастирі, Покровську церкву.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль **рококо**. Він є подальшим розвитком бароко і відрізняється від нього витонченими деталями декоративного оздоблення. У цьому стилі збудовані Андріївська церква у Києві (за проектом В. Растреллі), собор Св. Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітт), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретіні) та інші.

У цей час починає також поширюватися стиль **класицизму**. Вищим зразком для своєї творчості його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та найкращий у Батурині (архітектор Ч. Камерон), палац П. Заводовського в Ляличах (архітектор Дж. Кваренгі).

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. — заввишки близько 65 метрів — був Троїць-

кий собор у Самарі (нині Новомосковськ). Спорудив його в 1773–1779 рр. народний майстер **Яким Погребняк**. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Упродовж цього часу на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують з діяльністю російського різьбяр по дереву **Сисоя Шалматова**. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Св. Покрови у Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних канонів.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, виокремлюють **Йоганна Пінзеля**. Будь-які біографічні відомості відсутні. Він виконав статую Св. Юра, Св. Афанасія і Лева на фасаді собору Св. Юра у Львові. Різьбу Пінзеля приписують також серію кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучачі, скульптурне оздоблення костелу в Городці, «Розп'яття» у львівському костелі Св. Мартіна.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Сташевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі майстри працювали у стилі рококо. Вони виконували роботи для собору Св. Юра і Латинського кафедрального собору у Львові. Для їхніх творів характерним є поєднання реалістичних елементів із високою емоційністю.

? Які видатні архітектори, скульптори працювали у другій половині XVIII ст.?

? Які архітектурні стилі були панівними на українських землях у другій пол. XVIII ст.?

Собор Св. Юра у Львові

*Ковнірський корпус
у Києво-Печерській лаврі*

*Свято-Успенський собор (Собор Успіння
Пресвятої Богородиці) — головний
соборний храм Почаївської лаври
(архітектор Я.Г. Гофман)*

*Садиба П. Заводовського в Ляличах біля
Підгірців*

8. Живопис і графіка

Для українського живопису ця доба стала часом поширення впливу рококо.

Цікавим є те, що в Україні легший і елегантний стиль рококо поширився доволі швидко. У Лаврській школі малювання було знайдено малюнки, які приписують засновникам французького рококо Ватто і Буше. На їх підставі українські майстри розробляли власний стиль. У новий спосіб, наприклад, вони малювали козака з оселедцем на голові й бандурою у руках — у характері галантного кавалера доби рококо.

У Гетьманщині доба рококо — це останні часи козацької України, коли вона втрачала свою державність. Імовірно, саме тому життєрадісне європейське рококо мало в Україні відчутні сумні настрої, властиві добі, що минала. Українські портрети доби рококо значною мірою зберігають пишність і урочистість форм, вироблену у попередні часи бароко. До наймайстерніших належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина Балабухи, А. Полетики, знатного військового товариша Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими, Якова Шияна та інші.

Успішно розвивалося в цей час мистецтво гравюри. У творчості **Григорія Левицького-Носа** (1697–1769) — батька відомого портретиста **Дмитра Левицького** — старе українське граверство досягло своєї вершини, ввібравши в себе найкращі досягнення української гравюри за попередні півстоліття. Після навчання у Києво-Могилянській академії він працював у друкарні Києво-Печерської лаври.

Г. Левицький досконало володів технікою гравіювання. Нерідко він намагався переосмислити традиційні сюжети і створював власні оригінальні композиції.

Статуя Св. Юра собору Св. Юра

Дерев'яні різьблені фігури, що зображають: Аарона і Мойсея, Івана Хрестителя та Івана Богослова. XVIII ст. (з Покровської церкви Ромен)

*Портрет полковника
Опанаса Ковпака*

Великих успіхів досягли гравери друкарні в Почаєві **Адам** та **Йосип Гочемські**. Адам ілюстрував не лише церковні видання, а й перший в Україні лікарський підручник А. Крилинського, виданий 1774 р. у Львові. Про його стиль казали, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барокових релігійних зображеннях стає багатомовним.

Найоригінальнішим жанром малярства другої половини XVIII ст. стали картини, які створювалися невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя. Серед картин цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини — М. Залізняка та І. Гонти. Оригінальністю визначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

Не оминали народні картини й жіночих образів. За свідченням М. Костомарова, у середині XIX ст. в багатьох заможних хатах на Волині можна було бачити зображення української дівчини, яке вважалося портретом Бондарівни — героїні народної пісні, що її пан Потоцький зажадав мати своєю коханкою. Бондарівна відкинула це домагання, за що й була ним застрелена.

Символом епохи, що минає, стала народна картина «Козак Мамай». Козак-бандурист сидить один серед широкого степу, в глибокій задумі, згадуючи славне минуле козацтва, журиться його сумною долею. У часи знищення російським урядом Гетьманщини і Запорозької Січі, безупинного соціального і духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

Левицький Григорій. Академічна теза на честь митрополита Рафаїла Заборовського (друкарня Києво-Печерської лаври)

Невідома з трояндою (худ. Д. Левицький)

ВИСНОВКИ

У другій половині XVIII ст. українська культура ще по інерції продовжувала бурхливо розвиватися.

В українській культурі з'явилася постать світового значення — Г. Сковорода.

Наприкінці століття українська культура швидко стала втрачати свій самобутній характер, її видатних представників було інтегровано до російської культури, а вона сама стала набувати рис провінційної.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Схарактеризуйте розвиток освіти на українських землях. Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії?
2. Схарактеризуйте розвиток літератури. Які факти свідчать, що література відображала явища тогочасного життя?
3. Якими були здобутки тогочасних природничих наук?
4. Як мистецтво рококо відображало зміни, що відбувалися в Гетьманщині другої половини XVIII ст.?
5. Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва в Україні?
6. Складіть розповідь про Григорія Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки. Що, на ваш погляд, хотів сказати Сковорода своєю епітафією: «Світ ловив мене, та не спіймав»?
7. Складіть таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.»

Галузі культури	Видатні діячі	Основні здобутки

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. «КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ XVIII ст.»

- Пригадайте: 1. Який мистецький стиль домінував у XVIII ст.? 2. Яким словом можна схарактеризувати розвиток української культури у XVIII ст.: «занапад», «розквіт», «піднесення»?

Мета: підбити підсумки й закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) повторити матеріал підручника;
- 2) підготувати презентацію з 5–6 слайдів «Українська культура XVIII ст.».

Хід заняття

1. Обговоріть у групі представлену презентацію.

2. Ознайомтеся з довідковим матеріалом.

У першій половині XVIII ст. українська література збагатилася творами, які отримали узагальнювальну назву «козацькі літописи». Козацькі вони тому, що творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької доби. За змістом та формою козацькі літописи наближаються вже до історичних творів, оскільки їхні автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел. Їхні автори, поєднуючи традиції літописання княжої доби із використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори, кожен з яких є не лише історичним, а й історіографічним джерелом. Більшість із них присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея утворення та зміцнення козацько-гетьманської державності України.

Літопис Самовидця. Автором вважають генерального підскарбія Романа Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни. Найдавніший з-поміж великих козацьких літописів. У ньому змальовуються події з 1648 по 1702 рр. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, близькою до народної (ймовірно, 1702 р.). Поширювався у списках.

Літопис Григорія Граб'янки. Створено в Гадячі 1710 р. Другий з-поміж великих козацьких літописів. Написаний церковнослов'янською мовою. Розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки Івана Мазепи та обрання гетьманом Івана Скоропадського. Головна увага приділена перебігові Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Літопис Самійла Величка. Твір Величка є найвизначнішим явищем козацького літописання. Мова літопису — літературна староукраїнська. Літопис складався з чотирьох томів, які описують події від 1648 по 1700 рр. Дійшов до нас пошкоджений, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис Самійла Величка ілюстровано десятьма портретами гетьманів, містить багато документів, поетичних текстів. Як і кожне джерело, цей твір вимагає критичного підходу. Автор нерідко вкладає в уста історичних діячів власні думки, а іноді складає для них цілі промови. Це джерело активно використовували не лише історики, а й літератори, наприклад Т. Шевченко.

? Чому автори козацьких літописів, написаних наприкінці XVII — на початку XVIII ст., особливу увагу приділяли подіям Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького? Яку мету переслідували автори, створюючи ці твори?

? Як ви гадаєте, козацькі літописи є більше історичними чи літературними творами?

? Чи можна стверджувати, що твори створені у стилі бароко?

3. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

НАШ КРАЙ У 20–90-ті рр. XVIII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю

1. Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону в XVIII ст.
2. Які нові населені пункти утворилися в регіоні у XVIII ст.?
3. Чи є в вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями XVIII ст. Наведіть їх і поясніть походження їхніх назв.
4. Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?

II. Соціально-економічне життя

1. Що ви знаєте про господарське життя краю у ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю у цей період?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю у XVIII ст.

III. Культурне й духовне життя

1. Що ви знаєте про релігійну приналежність населення вашого краю в XVIII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали у ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне у культурному та духовному житті краю порівняно з іншими регіонами у цей період.
5. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, в якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події

1. Які важливі воєнно-політичні події відбувалися на території вашого краю в XVIII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків-учасників воєнно-політичних подій періоду.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90-ті рр. XVIII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «гайдамаки», «опришки», «Вольності Війська Запорозького», «Нова Січ», «Задунайська Січ», «козацькі літописи», «кріпацтво».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVIII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - а) нові території, які були заселені українцями у другій половині XVIII ст.;
  - б) українські землі, які у другій половині XVIII ст. змінили свою державну приналежність;
  - в) місце розташування Запорозької Січі у XVIII ст.;
  - г) центри гайдамацького та опришківського рухів, територію, охоплену Коліївщиною;
  - г) місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду (національно-визвольний рух, російсько-турецькі війни);
  - д) визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі у цей період;
  - е) різними кольорами позначте землі Речі Посполитої, які відійшли до Росії, Австрії та Пруссії.
5. Складіть розгорнутий план «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель у другій половині XVIII ст.».
6. Дайте оцінку діяльності гетьманам Д. Апостолу та К. Розумовському, кошового отамана П. Калнишевського, філософа Г. Сковороди, народних ватажків М. Залізняка, І. Гонти та О. Довбуша.
7. Визначте місце та історичне значення українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України XVIII ст.? Обґрунтуйте свою думку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90-х рр. XVIII ст.»

1. Після смерті гетьмана Д. Апостола влада в Гетьманщині перейшла до...
  - А Малоросійського приказу.
  - Б Першої Малоросійської колегії.
  - В «Правління гетьманського уряду».
  - Г Другої Малоросійської колегії.
2. Хто із зображених історичних постатей був ватажком опришківського руху в першій половині XVIII ст.?

А

Б

В

Г

3. Що було передумовою для ліквідації Росією Кримського ханства?
  - А поразки Османської імперії у війнах
  - Б ліквідації Запорозької Січі
  - В запровадження кріпацтва на українських землях
  - Г повстання «Коліївщина»
4. Галузь культури, у якій плідно працювали М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель.
  - А театр
  - Б література
  - В музика
  - Г живопис
5. У результаті прийняття Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству»...
  - А запроваджено кріпацтво на українських землях.
  - Б закріплено широкі привілеї дворянства і колишньої козацької старшини.
  - В служба дворян російському імператорові стала обов'язковою.
  - Г створено земства, керовані дворянами.
6. Останньою Запорозькою Січю була...
  - А Кам'янська Січ.
  - Б Олешківська Січ.
  - В Нова (Підпільненська) Січ.
  - Г Чортомлицька Січ.

7. Повстання у Правобережній Україні, що увійшло в історію під назвою «Коліївщина», відбулося у...

А 1750 р.

Б 1764 р.

В 1768 р.

Г 1775 р.

8. Укажіть пам'ятку архітектури України, зображену на фото.

А Троїцька соборна церква в Новомосковську

Б Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві

В Свято-Успенська соборна церква в Почаєві

Г Покровський собор у Харкові

9. За указом російської імператриці Катерини II гетьманство було скасовано у...

А 1709 р.

Б 1727 р.

В 1764 р.

Г 1775 р.

10. Яку територію позначено на карті штрихуванням?

А передану Річчю Посполитою Османській імперії за умовами Бучацького договору (1672 р.)

Б включену до складу Речі Посполитої за умовами «Вічного миру» (1686 р.)

В приєднану до володінь Австрійської монархії Габсбургів у результаті I поділу Речі Посполитої (1772 р.)

Г включену до складу Російської імперії в результаті III поділу Речі Посполитої (1795 р.)

11. Гайдамаки боролися проти...

А польських панів.

Б російських дворян.

В татарських ханів.

Г австрійських чиновників.

12. За указом імператриці Катерини II Кримське ханство було ліквідоване у...

А 1768 р.

Б 1771 р.

В 1775 р.

Г 1783 р.

УКРАЇНА В РАННЬОМОДЕРНУ ДОБУ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСКУ СПАДЩИНУ

У 8-му класі в курсі історії України ви вивчали події, що відбувалися на українських землях у XVI–XVIII ст. У Радянському Союзі та сучасній Росії цей період позначали як **ранній Новий час**. А українські історики раніше називали цей період «**козацькою добою**». Але така назва була не надто вдалою, бо дуже обмежувала розуміння доби, зводячи її лише до подій та явищ, пов'язаних з козацтвом. Це не є правильним, бо козацтво було лише невеликою частиною суспільства того часу. Його елітою воно було досить недовго, а форми його економічного, політичного, соціального життя багато в чому суперечили загальноєвропейським тенденціями розвитку, що, зрештою, і призвело до занепаду козацтва і козацької держави.

Серед істориків Європи та США період XVI–XVIII ст. прийнято називати **ранньомодерною добою** — добою, що стала початком для формування сучасного, «модерного» світу. Тому європейські історики головну увагу звертають на зміни у мисленні людей, що спричинило поширення нового антропоцентричного світогляду і формування засад критичного мислення. Ці зміни дозволили людям вірити не у те, що якісь вищі сили визначили все наперед, а у те, що людина сама здатна змінювати світ. Це дало поштовх розвитку науки і техніки, зумовило численні нові відкриття, зміни у структурі суспільства і політичній думці. Найбільш впливовою верствою суспільства стали міщани. Так почали розвиватися ринкові відносини. Разом з тим почало формуватися розуміння нації спільності людей залежно не від їх походження, а через спільність мови, традицій, минулого.

Видатний український історик **Іван Лисяк-Рудницький** запропонував такий підхід і для вивчення української історії XVI–XVIII ст. Підсумовуючи вивчене впродовж курсу, і ми можемо назвати період XVI–XVIII ст. **ранньомодерною добою** української історії, бо те, що відбувалося на українських землях, було частиною великої європейської історії.

Упродовж XVI–XVIII ст. **українські землі стали частиною загальноєвропейського економічного простору**, що утворився на основі капіталістичних ринкових відносин. Наші землі стали одними з головних постачальників продовольства і сировини на європейських ринках. Проявами цього процесу була поява фільваркових господарств і поширення кріпацтва. Проте, з другого боку, набули розвитку форми господарювання, тотожні фермерському господарству. Саме завдяки ним українські селяни і козаки здійснювали активне господарське освоєння земель Дикого Поля, Слобідської України, Причорномор'я, Кубані.

Українські землі стали місцем переплетіння різних віросповідань, тож їх не могли не зачепити загальноєвропейські процеси Реформації та Контрреформації. Під впливом цих ідей відбувалася видатна реформаторська діяльність митрополита П. Могили. Його стараннями Українська православна церква постала добре організованою, сучасною, більш близькою і зрозумілою для народу. Також у цей період постала ще одна церква — греко-католицька, якій згодом випаде доля стати провідником у справі становлення української нації на західноукраїнських землях.

Прикметною рисою ранньомодерної доби є загальне поширення освіченості. Іноземні мандрівники відзначали високий рівень грамотності населення (включаючи жінок, дітей) на території Гетьманщини. Незважаючи на те, що українці не стали провідниками важливих відкриттів та винаходів, які б змінили світ, але вони навчалися у європейських університетах, і, повертаючись додому, поширювали свої знання та досвід на Батьківщині. Особливо активно технічні вдосконалення використовувалися у військовій справі. Завдяки цьому та власним думкам козацька піхота тривалий час була кращою в Європі. Також з XVI ст. починається активне творення власної системи освіти, що ввібрала в себе найкращі зразки місцевих освітніх традицій та західноєвропейських. Найкращим втіленням цього став Києво-Могилянський колегіум, де навчалися вихідці з територій не лише сучасної України, а й з інших країн Східної Європи.

Наші землі не залишались осторонь розвитку політичної думки. **«Пакти і конституції П. Орлика» 1710 р.** є прикладом втілення ідеї договору між народом та владою, коли влада обмежена законом і має дбати про свій народ. «Конституції...» на десятки років випередила Конституцію США і французьку «Декларацію прав людини і громадянина», маючи спільні з ними ідеї.

Одним з найбільших здобутків українців цієї доби стало створення оригінального мистецького стилю — **«козацького бароко»**, який яскраво виявився в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Його розквіт припадає на час гетьманування І. Мазепи та його наступників.

Саме у цю добу на українських землях, як і в Європі, серед суспільної еліти з'явилося усвідомлення належності до єдиного колективу — **«нації»**, ознаками якого є спільна мова та історичне минуле. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. це усвідомлення приведе до початку українського національного відродження і формування сучасної української нації. Для нас головним проявом цього процесу стала Національно-визвольна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького і постановлення Української козацької держави — **Війська Запорозького (1649–1764 рр.)**. Для творців української нації XIX–XX ст. саме існування цієї держави стало головним доказом існування українців як окремої спільноти. На основі усвідомлення приналежності своїх предків до цих подій минулого гуртувався український народ.

Таким чином, у XVI–XVIII ст. українські землі стали частиною процесів загальноєвропейської модернізації, що заклали підвалини для формування сучасного світу та народження української нації.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який період історії називають ранньомодерною добою?
2. Як загальноєвропейські процеси модернізації вплинули на українське суспільство?
3. Складіть перелік здобутків українського народу в XVI–XVIII ст.
4. Який здобуток, на вашу думку, є найважливішим?
5. Як на процес модернізації України вплинуло приєднання її земель до Московської держави?
6. Яка роль козацтва в історії України?

ЗМІСТ

Повторимо вивчене з історії України у 7 класі.....	4
§ 1. Вступ до нової доби української історії	8

Розділ І. Українські землі в XVI ст

§ 2. Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст. Соціальна структура суспільства.....	11
§ 3. Економічне життя села і міста: фільварки, цехи. Торгівля. Сільське та міське самоврядування	19
§ 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на українські землі.....	29
§ 4. Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Перші Січі. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ — козацька республіка	36
§ 5. Реєстрове козацтво. Становлення козацького стану. Козацькі війни кінця XVI ст.....	47
Практичне заняття. Повсякденне життя представників основних верств суспільства у XVI ст.	54
§ 6. Церковне життя. Особливості реформаційних та контрреформаційних рухів в Україні. Православні братства	55
§ 7. Культурно-освітнє життя. Острозька академія, братські школи, єзуїтські колегії. Пересопницьке Євангеліє. Книговидавня. Іван Федоров.....	61
§ 8. Містобудування та архітектура. Образотворче мистецтво	67
Узагальнення за темою «Українські землі в XVI ст.»	73
Тестові завдання за темою «Українські землі в XVI ст.»	74

Розділ II. Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 9. Церковні собори в Бересті 1596 р. Розкол православної церкви. Утворення греко-католицької церкви	76
§ 10. Кримське ханство. Внутрішня і зовнішня політика	81
§ 11-12. Походи козаків першої половини XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний	86
Практичне заняття. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва	96
§ 13. Церковне життя	99
§ 14. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.....	104
§ 15. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидавня	111
Узагальнення за темою «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»	120
Тестові завдання за темою «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»	121

Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 16. Передумови, причини, початок Національно-визвольної війни. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір.....	123
§ 17. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького	136
Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і людина.....	143

§ 18. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр.	145
§ 19. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.	153
Наш край у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	161
Узагальнення за темою «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	162
Тестові завдання за темою «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	163

Розділ IV. Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 20. Гетьманство Івана Виговського	166
§ 21. Розкол козацької України. Андрусівське перемир'я.....	171
§ 22. Правобережна та Лівобережна Гетьманщини у 60–80-х рр. XVII ст.....	177
§ 23. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу Гетьманщини між Московською державою і Річчю Посполитою.....	189
§ 24. Слобідська Україна і Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман Іван Сірко.....	195
§ 25. Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки.....	206
§ 25. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування Івана Мазепи.....	208
§ 26. Північна війна Московської держави зі Швецією і Україна. Повстання Семена Палія. Виступ гетьмана Івана Мазепи проти царської влади.	218
§ 27. Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні	226
§ 28. Церковне життя. Культура в другій половині XVII — у першій половині XVIII ст.	231
Наш край наприкінці 50-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст.....	243
Узагальнення за темою «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст.».....	244
Тестові завдання за темою «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст.».....	245

Розділ V. Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.

§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація Гетьманату.....	247
§ 30. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини.....	256
§ 31. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі.....	263
§ 32. Національно-визвольна боротьба українського народу в середині XVIII ст.: гайдамацький і опришківський рухи.....	273
§ 33. Правобережжя і західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	279
§ 34. Культура України в другій половині XVIII ст.	284
Практичне заняття. «Козацькі літописи XVIII ст.»	294
Наш край у 20-90-ті рр. XVIII ст.....	296
Узагальнення за темою «Українські землі у 20–90-ті рр. XVIII ст.»	297
Тестові завдання за темою «Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.»	298
Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину.....	300

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Івана Білиця*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 13.06.2016. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Schoolbook. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24,624.
Умовн. фарбо-відб. 98,496. Обл.-вид. арк. 23,728.
Тираж 9 264 пр. Зам. 204/06.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт»
вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.